

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

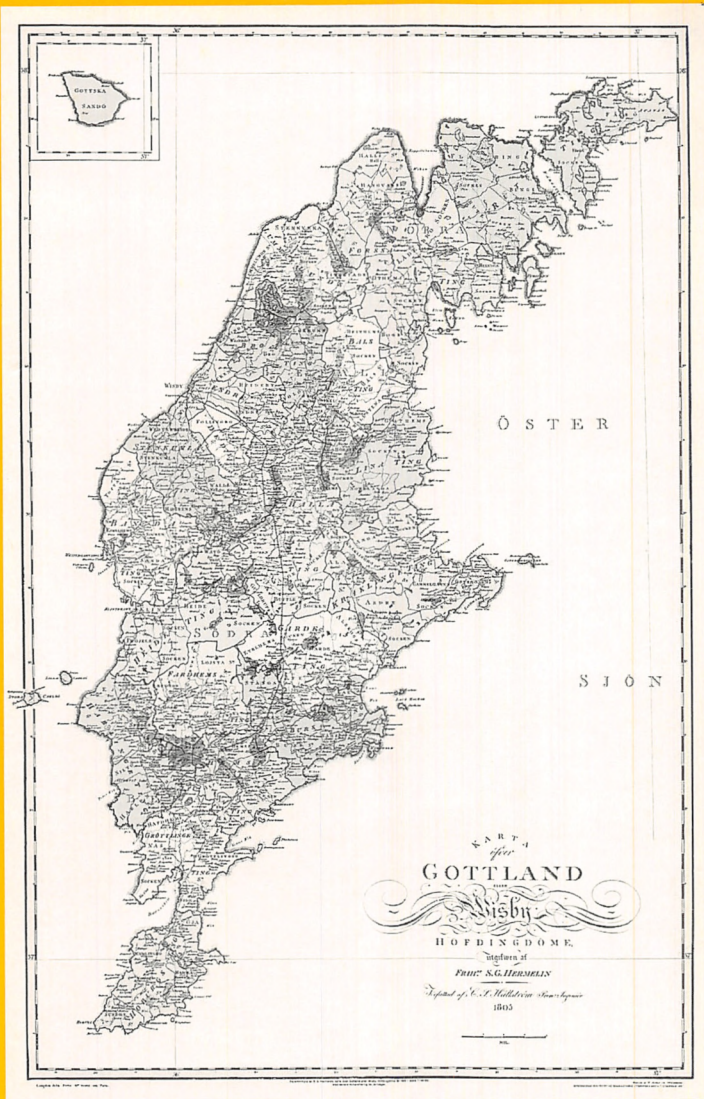
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2008, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie
Redigeret af Michael Bregnsbo, Torben K. Nielsen (ansv.)
og Niels Wium Olesen
Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager
ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af Historie, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N. Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en sagkyndig »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra universitets-, arkiv-, forskningsbiblioteks- og museumsverdenen.

Hjemmeside: www.jyskselskab.dk

Forsideillustration:
Gotlands tingsinddeling 1805. Se side 8-9.

HISTORIE

2008

2. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

TORBEN KJERSGAARD NIELSEN (ANSV.),
MICHAEL BREGNSBO OG
NIELS WIUM OLESEN

ÅRHUS 2008

HISTORIE

Copyright © 2008

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie har åbnet en hjemmeside på adressen www.jyskselskab.dk. Hjemmesiden omfatter også tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien* og har link til www.tidsskrift.dk, hvor der bl.a. er fremlagt digitaliserede udgaver af *Historie* fra 1913 og frem til i dag, dog med en bevægelig fem-års-begrænsning.

Indhold

Artikler

Torsten Daun: <i>Gutnaltingets oppløsning efter det svenska övertagandet 1645</i>	1
Karen Gram-Skjoldager: <i>Dyd og nødvendighed</i>	41
Christian Kvium: <i>Nærvær, fravær og historisk erkendelse</i>	81

Review-artikler

Bodil Bjerring: <i>Anmeldelse af Uden omsvøb. Portræt af Bodil Koch</i>	109
Christian Bonde: <i>Flygtningepolitik under lup. Et anmeldelsesessay</i>	114

Anmeldelser

Ole Feldbæk, Anne Løkke, Steen Leth Jeppesen: <i>Drømmen om tryghed. 1000 års dansk forsikring</i> . (Gads Forlag, 2007). 475 s.	121
Palle Ove Christiansen og Jens Henrik Koudal (red.): <i>Det ombejlede folk. Nation, følelse og social bevægelse</i> . (C.A. Reitzels Forlag, 2007). 166 s.	124
Hans Edvard Nørregård-Nielsen: <i>Nørre Vosborg. En vestjysk herregård</i> . (Gyldendal, 2008). 149 s.	126
Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (red.): <i>Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Life 1660-1848</i> udgør <i>Danske bystudier/Danish Urban Studies</i> 4. (Aarhus Universitetsforlag, 2008). 512 s.	127
Skrumtsager, Jørgen Nielsen Hansen: <i>Æt og Minder</i> . Udgivet ved Hans-Ole Mørk. (Sønderjyske Levnedsløb nr. 32), (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2007). 320 s.	130
Martin Schwarz Lausten: <i>Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede</i> . (Anis Forlag, 2007). 424 s.	131
Martin Schwarz Lausten: <i>Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948</i> . (Anis Forlag, 2007). 502 s.	131
Henrik Gjøde Nielsen under medvirken af Michael Ax og Jan Hammer Larsen (red.): <i>Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660</i> . (Nordjyske Museers Østkystværk, 2007). 380 s.	136
Signe Trolle Gronemann: <i>Hvor tæt kan man komme? Tingsted sogn 1740-50 – et community-studie</i> . (Landbohistorisk Selskab, 2007). 171 s.	140
Hans Kirchhoff (red.): <i>Sådan valgte de. Syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid</i> . (Gyldendal, 2008). 200 s.	142
Frank Bøgh & Povl Rasmussen: <i>Buchenwald. Et studie i ondskab</i> . (Documentas, 2007). 294 s.	144
Sven Arvid Birkeland: <i>Taget af ty-</i>	

-
- skerne. Danskere i 2. verdenskrig.* (Gyldendal, 2007). 589 s. 146
- Jens Andersen: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940-45.* (Statens Forsvarshistoriske Museum og Museumscenter Hanstholm, 2007). 424 s. 147
- Lars Hedegaard (red.): *Kampen om Den Kolde Krig. Festskrift til Bent Jensen.* (Gyldendal, 2008). 400 s. 148

Gutnaltingets upplösning efter det svenska övertagandet 1645

Af Torsten Daun

Vid det svenska övertagandet av Gulland, som Gotland hette i Danmark då, styrdes ön av Gutna Alltinget, eller Gutnaltinget. Gutnaltinget bestod av 18 gårdsägande domare, en från varje ting samt en landsdomare. Formellt valdes dessa domare, men det förekom relativt ofta att en av sönerna till en domare övertog ämbetet tillsammans med gården. Domarna hade förutom den politiska makt medlemskapet i Gutnaltinget gav, även dömande och skatteindrivande makt.

Den här artikeln belyser ett antal frågor.

Vilka var dessa domare, infödda gutar eller inflyttade från Danmark?

Vad hände med dessa och dessas släkter efter det svenska övertagandet 1645?

Blev de kvar i maktposition, eller förlorade de sin makt?

Gulland blev Gotland

Redan på 1600-talet konstruerades historiska diskurser för att rättfärdiga annekteringar eller erövrandet av land. Geografiska argument fick betydelse under 1600-talet. Det började talas om naturliga gränser. Père Jean Francois bidrog med »*Science de la géographie*« i Frankrikes första försök att göra geografi till vetenskap,¹ säger Peter Sahlins. Så skedde även med Gotland. Gulland² bytte namn till Gotland, det Gotland som genom guds försyn återkommit under Sveriges Krona. Sverige hade definitivt av sagt sig alla anspråk på Gotland vid Stettinfreden 1570, men det hindrade inte att centralmakten i Drottning Kristinas skepnad anförde historiska (och geografiska) argument för att hävda att Gotland alltid tillhört Sverige, men under »*någon tids förlopp*« varit under annan krona. Gutarna blev gotlän-

---

1 Sahlins, Peter, »*Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees.*« Barkley and Los Angeles 1989.Sid 32 och 35

2 Gulland var den danska benämningen på ön och Gotland var de svenska och tyska benämningarna. I Gutasagan heter ön Guta land.

ningar och undersåtar till den svenska regenten och skulle inlemmas i det svenska konglomeratet.³

Det förekommer många olika uppfattningar och teorier om Gotlands tillhörighet och underställda position till Sverige, eller självständighet, men avsikten är inte här att anföra, förkasta eller stödja någon sådan. Avsikten är att analysera en delprocess i den stora process försvenskningen utgjorde, nämligen hur domarna hanterades och vad som hände med dessa och dessas släkter. Vidare skall påvisas att domarna inte utgjorde någon enhetlig grupp, såsom vanligen förutsattes i förekommande forskning. Dessutom kommer jag att problematisera Carl-Johan Gardells⁴ uppfattning att domarna utgjorde en oligarki och Jens Lerboms uppfattning att domarna utgjorde en elit. Här delas dock Lerboms uppfattning om begreppet försvenskning. Han menar att det inte är särskilt problematiskt att beteckna införandet av svensk lag, rättsväsende, administration och kyrkoordning som en försvenskning. Däremot blir begreppet onekligen problematiskt om det används i betydelsen det Sven Tägil kallat »etnifiering«, menar han.⁵ Här avses det första, då begreppet används i denna artikel. Begreppet »elit« diskuteras och då avses en grupp i vilken det finns *consciousness, coherence och conspiracy*, d.v.s. medvetenhet, sammanhållning och gemensam handlingsvilja i enlighet med James Meisels definition.⁶

Innan dessa frågor lyfts fram, ges en kort beskrivning av Gotland åren före och efter 1645. Dessutom ges en kortare genomgång av tidigare forskning om 1600-talets Gotland och de då verksamma domarna.

Gotland före 1645 som en del av Danmark och dansk politik och efter 1645 som en del av Sverige och svensk politik

Vid det svenska övertagandet markerade den svenska centralmakten sin uppfattning om Gotlands tillhörighet till Sverige. Drottning Kristina for-

---

3 Gustafsson, Harald, »The conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe«, artikel i *Scandinavian Journal of History*, Vol. 23 Nr 3-4 1998. Begreppet konglomerat definieras inte ytterligare här, utan läsaren hänvisas till Gustafssons diskussion och definition.

4 Gardell, Carl Johan, *Handelskompani och bondearistokrati». En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620*, doktorsavhandling framlagd vid Historiska Institutionen Uppsala Universitet 1986

5 Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500-1700*, doktorsavhandling framlagd vid Historiska institutionen vid Lunds Universitet 2003. Sid 25f

6 Parry, Geraint, *Politiska eliter*, svensk översättning, Stockholm 1970 sid 31

mulerade sig så här: *Wi Christina medh Guds nåde Sweriges, Götets och Wendes utståndna Drottning och Arffürstinna Storhärtiginna till Finland, Härtiginna uti Estland och Liwland Fröken öwer Ingermannaland, Giöre wieterligt att sedan Wjjsbys ... och Borgare sampt Gotland lähn genom Guds milda försyn och ... .. giöra och upprätta fredsfördrag medh Danmark efter så tyds förlopp återkommit till Oss och under Sveriges Crona ...»⁷*

Gotland blev således svenskt län vid fredsförhandlingarna i Brömsebro 1645, men vare sig svenskarna eller danskarna hade nämnt Gotland i första hand. Danmark började fredsförhandlingarna med att erbjuda Ösel, Jämtland och Bornholm. Sverige ville ha Skåne, men erbjöds då Gotland. Slutligen enades länderna om att Danmark skulle överlämna Jämtland, Härjedalen, Halland, Ösel och Gotland till Sverige. Dessutom bekräftades Sveriges tullfrihet genom Öresund.⁸ Gulland blev Gotland och Visborgs len blev Gotlands län och Åke Hansson Ulfsparre utsågs till landshövding. Han ålades att bete sig väl med de nya undersåtarna, men de skulle »med rätt och allvar« hållas till »*devotion*«. De skulle ha klart för sig att varje försök till trilskande med statsmakten kunde mötas, som Axel Oxenstierna uttryckte det, av goda soldater. Säkert »trilskades« gutarna, vilket Jens Lerbom ger exempel på i sin avhandling, men å andra sidan kan man fråga sig om de 600 svenska soldaterna och de nya styresmännen, som placerades på ön, verkligen uppfattade gutarna som svenskar och att de befann sig i en nyligen befriad del av det egna landet när man läser hur soldaterna till vardags uppförde sig mot den bofasta befolkningen. Under sitt Gotlandsbesök 1652-53 skrev den blivande Karl X Gustav brev om att man nu för andra gången låtit rannsaka om det tjuveri som några soldater av Garnisonen förövat i staden och speciellt det mord soldaten Mårten Mårtinsson begått på en borgerska. Karl Gustav påpekade även de svåra klagomål över det övervåld som dagligen bedrevs av soldaterna och att invånarna både i staden och på landet inte fick vara ifred i sina egna hus.⁹

Fredsfördraget innehöll inte några undantagsbestämmelser beträffande invånarnas privilegier. Det medförde att Drottning Kristina inte behövde

7 Visby Landsarkiv, Ankomna skrivelser Landskansliet D1: 1 1645 – 1654, 9 april 1646
Utståndna = ungefär: en som fullgör sin livsplikt

8 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A., *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve. 6. Bind 1645 – 1646*. Kjøbenhavn 1885-86. Faksimil Kjøbenhavn 1970.

»Epherdi her Er kommen skiriffuelse fra worris commissionarier, Som Erre på grendzen, Hurudi der Neffnis vnderskedtlike Platzer saoch penge, huormed dii formener, at Sundersken kunde disponeris tiil friid ...«

Utdrag ur brev från kung Christian IV till Rigsraadet 14 april 1645.

9 Daun, Torsten, *De gotländska domarnas roll före och efter det svenska övertagandet 1645*. Magisteruppsats i historia vid Högsolan på Gotland. Visby 2007 sid 6.

ställas inför frågan om huruvida den danska (dansk-tyska) adel som fanns på Gotlands landsbygd skulle naturaliseras, eller inte. Utan regentens naturalisering kunde dessa adelsfamiljer inte söka introduktion i Sverige vid riddarhuset i Stockholm. Någon naturalisering skedde inte av den adel som levde på Gotland, i motsats till vad som skedde i Skåne efter 1658, då hela gruppen adelsmän massnaturaliserades.¹⁰ Den skånska adelns vilja att avlägga trohetsed till den svenska kronan var från starten mycket begränsad. Genom övertagande och insättande av edsvurna jordägare och ämbetsmän från Sverige, kunde centralmakten säkra sig om den skånska adelns lojalitet. 1673 hade 60-70 procent av godsens i Skåne ägare som var trogna den svenska centralmakten.¹¹ I Ystad, t.ex. såg sig flera förmögna borgare nödgade att fly till Köpenhamn efter att staden bränts ner av svenskarna med Gustav Horn i spetsen fastlags söndagen 1644. Borgmästaren Richardus Lichton stannade i staden, medan hans familj skingrades på skilda håll, några till Köpenhamn. Många av Skånes präster flydde till Danmark, i synnerhet efter 1658. Flera av släkten Palmes medlemmar flydde till Danmark, åtminstone för någon tid.¹²

Utvecklingen på Gotland blev helt annorlunda. På Gotland blev övergången betydligt fredligare än i Skåne och något väpnat motstånd förekom inte.

I april 1646 förordnades Ulfsparre tillsammans med Nils Ruuth att bilda en kommission, vilken skulle organisera förhållandena på ön enligt svenska normer och lagar. Kommissionen skulle även mönstra den garnison som placerats på ön. Den bestod av upp till 600 soldater och båtsmän, en tämligen stor grupp som skulle ha bostad och uppehälle. Förutom att överförandet av gårdar från privat till statlig ägo intensifierades, kom bönderna senare att åläggas att avsätta jord och bygga båtsmanstorp.

Redan första året under den nya regimen fick Gotland rätt att sända ombud till den svenska riksdagen och blev därvid representerat i alla ofrälse stånden. De första riksdagsmännen för bönderna var tingsdomaren Lars Lunnebjers och bonden Jacob Manfrids och två år senare tingsdomarna Jens Gahne och Jacob Bander.¹³ För prästerna representerade superintendenten Simon Strelow och för borgarna (1649) köpmannen Marcus Schröder och borgmästaren Magnus Palumbus (senare adlad Gripenklo).¹⁴

10 Gaunt, David, *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrätts aukultanter*. Doktorsavhandling framlagd vid humanistiska fakultetens historisk-filosofiska sektion vid Uppsala Universitet 21 februari 1975.

11 Linde-Laursen, Anders, *Det nationale natur. Studier i dansk-svenske relationer*. Lund 1995. Sid 38-39

12 Palme, Olof och Palme, Gunnar, *Släkten Palme intill 1815*, Stockholm och Uppsala 1914

13 Namn på orter och personer stavas olika i källorna. Här har använts en stavning för varje namn för att inte läsare skall tappa förståelse för vem som avses. Det kan förekomma stor

Mellan 1652 och 1654 hade den utsedde tronföljaren Karl Gustav Gotland som förläning. Skatteintäkterna tillföll honom och utbyggnad av Kalmar slott och utbyggnaden och reparationerna av Borgholm slott bidrog till att sätta fart på kalkbränningen på ön. Då drottning Kristina abdikerade, bestämdes att avkastningen från vissa delar av landet skulle tillfalla henne. Gotland var en av dessa delar och från 1667 fick köpmannen Jacob Momma förpakta hela ön. Momma, som kom att adlas till Reenstierna, mötte motstånd från övriga köpmän på Gotland. Trots att Momma lyckades bygga upp en omfattande verksamhet, ådrog han sig drottningens misnöje. 1676 måste han pantsätta hela sitt ägande och två år senare dog han utfattig.¹⁵ Om och eventuellt hur denna förpaktning påverkade försvenskningen, finns det inte någon ingående analys utförd och publicerad.

1678 skrev Karl XI till samtliga biskopar beträffande de erövrade landskapen, att *»det mellan våra svenska och de nämnda länderna blir infört en sådan uniformitet och likhet, att inbyggarna och undersåtarna därvid med tiden må vinnas till de svenska från danska seder och skick och således efterhand mister kärligheten till Danmark, som annars tvivelsutan kommer att kvarvara hos dem; i överensstämmelse i ceremonier, konstitutioner, seder och språk håller ofelbart utnyttjarna inbördes samman«*.¹⁶ Hur utvecklingen blev på Gotland, framkom då superintendenten Haqvin Spiegel inspekterade undervisningen på Gotland 1682 fann han t.ex. i Gothem pastorat att 43 pojkar och 38 flickor var *»väl underviste svenska språket«*, d.v.s så vitt kan förstås, kunde tala, läsa och skriva svenska.

Ön var judiciellt indelad i sex settingar och tjuugo ting före 1645. Från 1300-talet finns den kyrkliga indelningen i tredingar belagd. Efter det svenska övertagandet slog man ihop settingarna två och två och bildade på så sätt tre judiciella tredingar och skapade efter svenskt mönster tre tredingsrätter, vilka 1681 omvandlades till två häradsrätter.

Centralmakten i Köpenhamn hade redan 1595 försökt att stärka greppet om rättsskipningen på ön. Gotland skulle rätta sig efter *»Skonske lough och Recession«*. 1618 tillkom ytterligare skärpningar. Endast settingarna skulle ha dömande funktion, med landstinget som överdomstol och ytterst den danske kungen. De tjuugo tingen miste sin domsrätt. Syftet med den

---

skillnad mellan gutnisk, dansk och svensk stavning. T.ex Lundbjärs i Lummelunda kallas Lunnebiars, Lunnebjärs, Lundebiars och Lundebjers. Lauks i Lokrume kallas Lox Laucks, Loks, Gartarve nämns som Gierdarffve osv

14 Sillén, Tor, »Till svenska Riksdagens femhundraårsjubileum«, *Gotländskt Arkiv* 1935, sid 31f

15 Öhrman, Roger, *Vägen till Gotlands historia* Redaktör Sven-Olof Lindquist. Visby 1994. Sid 161-162

16 Linde-Laursen, Anders, a.a.

ändring av tings- och domarväsendet som den kungliga kommissionen 1618 på ort och ställe genomförde, var som Siltberg uttrycker det, »att stärka statsmaktens grepp över, och centralisera, domstolsväsendet.«¹⁷ Det hade sålunda påbörjats en centralisering av den dömande och beslutande makten innan 1645. Uppenbarligen följde man inte centralmaktens påbud att följa den skånska lagen, utan allt tyder på att man tillämpade Gutalagen eller annan lag, t.ex. dansk lag. Settingarna och settingdomarnas roll är inte fullständigt klar. Vid tiden för Brömsebrofreden utgjorde således settingen det egentliga jurisdiktionsområdet närmaste underordnat landstinget, (Gutnaltninget). Settingen avskaffades och tredingen infördes som judiciell indelning. Därmed blev de ecklesiastika och judiciella indelningarna geografiskt överensstämmande. Svensk lag och rättspraxis infördes omedelbart. Svea Hovrätt blev appellationsinstans i stället för danske kungen. Svenska länsmans- och nämndemannaämbeten infördes. Vissa settings- och tingsdomare blev länsmän. Någon fortsatte att tituleras »domare«, troligen var dessa häradssdomare, d.v.s. ordförande för nämndemännen, senare en hederstitel.¹⁸

Den 8 april 1646 förordnade regeringen sekreteraren i Kungl. kansliet Nils Ruuth till häradshövding på Gotland och i juli samma år hölls det första svenska häradstinget i norra tredingen av lagläsaren Johan Evertsson Rehn. I januari 1647 efterträddes Ruuth av riksrådet Åke Axelsson Natt och Dag, vilken även var lagman i Närke. Tjänsten sköttes alltjämt av lagläsaren Rehn.

Efter att Gotland införlivats med drottning Kristinas underhållsländer, skulle tillsättningar skötas av henne. Det ankom på hennes generalguvernör Herman Flemming att utföra sådana tillsättningar och då Natt och Dag dog 1655 utsågs Johan Eriksson Schening att vara häradshövding. Schening skötte själv tjänsten.¹⁹

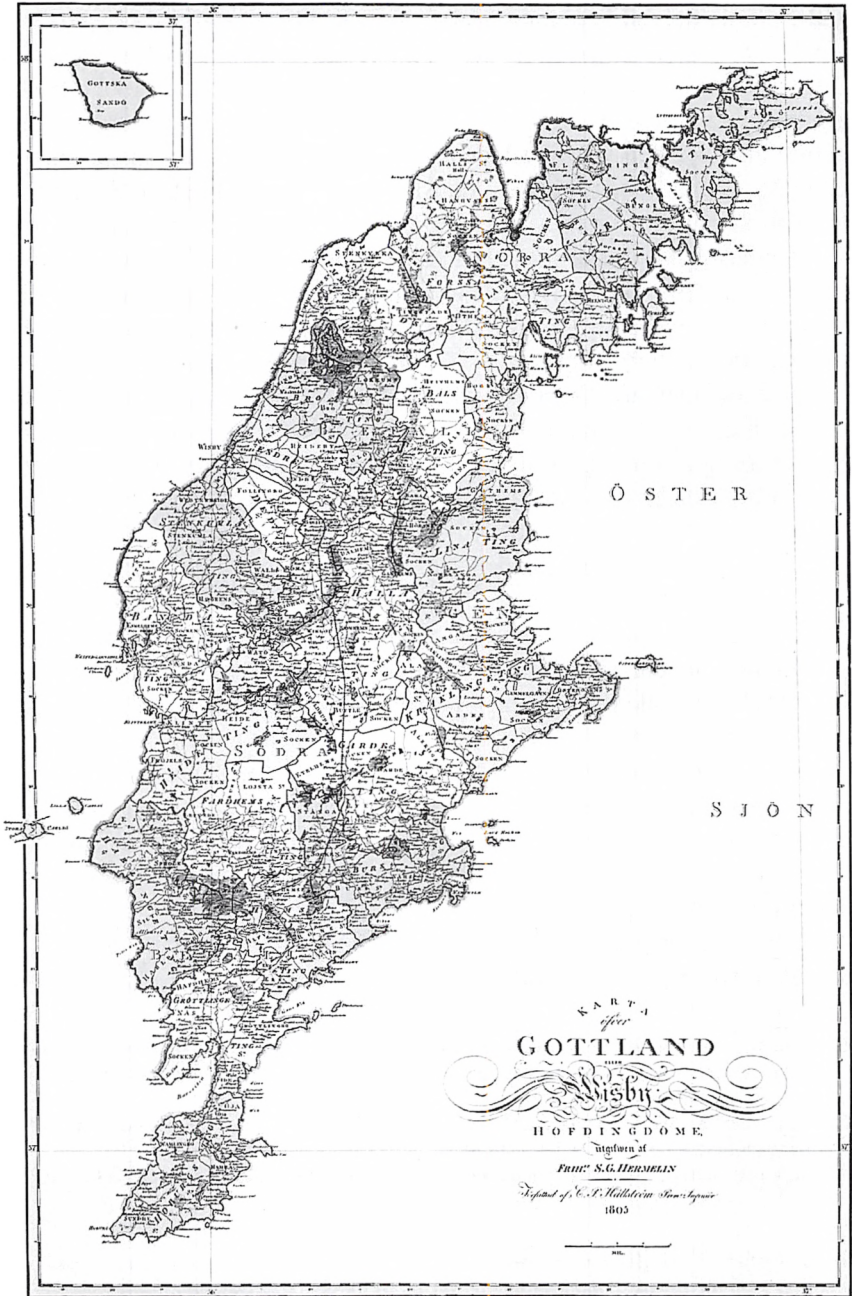
Förhållandena i Sverige, till vilka Gotland nu skulle anpassas, var att landet under 1600-talet vuxit till ett europeiskt stormaktskonglomerat. För

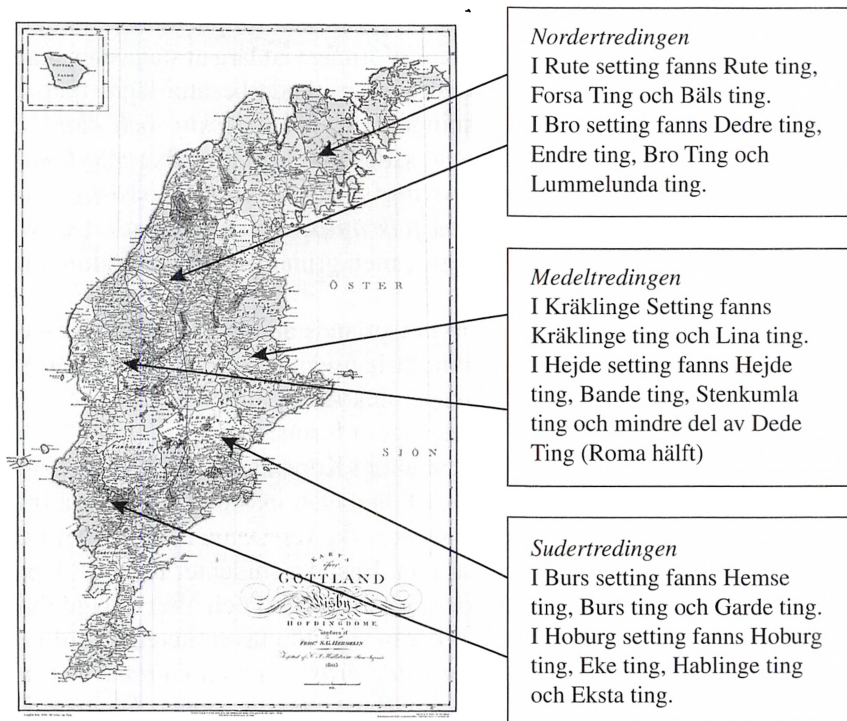
17 Siltberg, Tryggve, *Marklej, tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet*, licentiatavhandling framlagd vid Institutionen för historia vid Umeå Universitet 1992

18 Inger, Göran, *Svensk Rättshistoria*, Uppsala 1996. Nämndens ordförande erhöll titeln häradssdomaren i Sverige sedan 1500-talet. Sid 115

19 Almqvist, Jan Eric, *Lagsagor och domstolar i Sverige*. Stockholm 1954. Sid 392 – 393

Siden överfor: *Så här tänkte man sig att Gotland såg ut vid det svenska övertagande 1645. Det fanns en ecklesiastik indelning i tredingar. Tredingarnas gränser kom att utgöra häradsgränser i den svenska judiciella indelningen.*

Ovenfor, og siden overfor: Kartan föreställer tingsindelningen 1805. Gränserna hade då ändrats två gånger sedan 1645, så indelningen var vid det svenska övertagande något anorlunda.

Tingen utgjorde inte längre domstolsområden, utan fungerade som distrikt för indrivning av skatt samt som distrikt för länsman, det vill säga åklagare.

att förstå den juridiska doktrin för rättsutvecklingen som växte fram, måste man förstå dåtidens avsaknad av utbildningsmöjligheter. Alla svenskar som ville skaffa sig högre utbildning, med undantag av prästutbildning, var tvungna att studera utomlands. I Sverige kunde man i stort sett inte få någon sådan. Uppsala universitet som grundades 1477, upphörde strängt taget att fungera i och med att Gustav Vasa drog in all »överflödig« kyrkojord till kronan. Då utbildningen åter kom igång vid Uppsala universitet under 1600-talet, anställdes lärare, vilka studerat utomlands eller inte var svenskar. Följden blev att framför allt romersk och tysk/romersk rätt kom att påverka svensk rätt och avspeglade sig i doktrinen. Ökad kontakt med kontinenten påverkade också.

Gustav II Adolf lade 1620 fram en proposition inför prästmötet, i vilken han anknöt den bedrivna utbildningens oförmåga att lära ut statsvetenskapliga studier med bristen på utbildade, vilka kunde besätta lägre tjänster inom administrationen. Undervisningen var »så oskicklig och elak, att ingen där kan komma till erudition«, sades det. Detta innebar att »landet är blivit sterilt och ofruktsamt på nyttigt folk, att i dessa besvärliga och medellösa tider, likväl större fel på folk än pengar är funnet.« Det var säkert ingen objektiv bild kungen gav, men grund för sin proposition må han väl ändå ha haft.²⁰

Den svenska regeringen ville bryta Gotlands andliga förbindelser med Danmark och göra Gotland i kulturellt hänseende beroende av Sverige. Särskilt viktig var det att prästerskapet fick sin utbildning i Sverige. Studier vid Uppsala universitet kom att utgöra förutsättningen för att inneha prästtjänst på Gotland. Förbud mot studier i Köpenhamn infördes och alla som ville få sina barn promoverade till ämbeten måste ta hem dessa från Danmark och sätta dem i svenska skolor, skriver Dannert. Förbudet fick dock ingen större framgång, menar han. Enstaka studenter reste till Uppsala, men merparten valde att studera i Köpenhamn och efter avlagd examen vistas i Uppsala en tid och skriva in sig vid universitetet. »Vanligen var det i Sverige församlingen som valde präst, men på Gotland var det uppenbart att det var regeringen som tillsatte dessa«, menar Dannert. På så sätt kunde gotlänningarnas trilskanie med att studera i Köpenhamn motverkas. Det Dannert kallade »trilskanie« kanske hade sin grund i att utbildningen i Danmark vid den tiden var mer utbyggd och mångfasetterad än den i Sverige.²¹ Visby skola försökte man ombilda till svensk trivialskola²² enligt 1649 års skolordning, men under lång tid framåt var det inga svenska lärare som anställdes.²³

Superintendenten (biskopen) Hans Nilsson Strelow fick förordnande på sin tjänst. Hans föregångare Olof Phoas Staphropski hade avlidit 1644 och Hans Nielsen Strelow uppehöll tjänsten tills vidare, men Kung Chri-

20 Gaunt, David, a.a. sid 35

21 En svåger till landsdomaren Thöger Söffresen Klärne och prästerna i Vamlingbo Niels Söffresen och Grötlingbo Poul Söffresen, Iver Stub, var professor i hebreiska vid Universitetet i Köpenhamn, en sannolik släkting till settingsdomaren Rasmus Tinkel var professor i medicin där och Tyge (Tyko) Brahe, inte att förglömma, juristen som blev astronom och lät 1576 uppföra dåtidens största och bäst utrustade observatoriet i världen på ön Ven. Det fanns även en professur i historia i Köpenhamn, vilken innehades av Peder Spormand (enl. Christian IV:s brev, band III sid 338)

Uppsala Universitet gick en storhetstid till mötes under drottning Kristinas regeringstid, men det kunde knappast ha haft någon verkan på studieintresserade gotländska ungdomar under de första åren Gotland var ett svenskt län.

stian IV ville uppenbarligen inte tillsätta honom som superintendent på Gotland, kanske på grund av de skrivelser om Gotlands självständighet som Strelow hade författat.²⁴ Den 23 april 1645 skrev kung Christian till lensmanden (landshövdingen) Holger Rosenkrands, att prostarna på ön hade föreslagit en vid namn Hr. Hans Nielsen till Biskop i den avlidnes ställe, men att eftersom han »*intet vidste om sammae Praests Levnet och Laerdom*«, önskade han, att han skulle ha uppsikt över prästerna på ön, »*indtil vi en anden, som er bekvem till att agere en Biskop, dit sender*«.

»... Om den interims Byskop pa gulland haffuer lensmanden sammenstedtz faat order. Naar gud uyl giiffue andre tiider, da bliiffuer der uel Raad till En dychtig mand at bruge tiil byskop sammenstedtez ...«²⁵

Stadens försök att hindra bönderna att idka handel via lanthamnarna hade under flera hundra år varit en konfliktorsak. Inbördeskriget mellan staden och landet 1288 ses vanligen som ett exempel på denna konflikt. Avsikten med det under 1620-talet bildade Gullandske Compagni, var att styra handeln, men kompaniet lades ner efter några få år och kraftiga protester. Efter det svenska övertagandet gjordes åter försök att styra handeln till Visby. Med brevet från Drottning Kristina den 6 april 1646 klargjordes Visbys rätt före landsbygdshamnarna att idka handel.²⁶ Från Stockholm inflyttade köpmannen Christoffer Neuman, vilken mot ett arrende av skatteintäkterna i några ting, skulle igångsätta ylleproduktion. Vidare avsåg han att skapa ett tjärkompani, vilket skulle ha hand om all handel av tjära. De infödda köpmännen som inte ville skaffa sig delägarskap, anklagades för att ifrågasätta Drottningens order.²⁷

I gängse svensk historieskrivning förmedlas vanligen en bild av ett fattigt Gotland som togs över 1645. Så har det varit åtminstone sedan 1930-talet. Även så sent som 1986 presenterade Carl Johan Gardell²⁸ i mycket samma bild då han anger två syften med sin avhandling från 1986. Han

22 Trivialskola, lägre sekundärskola i den gamla lärdoms skolan med undervisning i trivium, följd av fyraårigt gymnasium. Trivialskolan ändrade efterhand ämnesuppsättning men bestod till 1905, då den ersattes av realskolan. *Nationalencyklopedin* band 18.

23 Dannert, Leif, *Gotland 1645-1654*. Stockholms Högskola, Humanistiska Föreningen, Skrifter 1 1939. Sid 65-67.

24 Strelow, Hans Nielsön, *Cronia Guthilandorum*. Kiøbinghaffn MDCXXXIII. T.ex. Valdemar Atterdags erövring framställs som en aggressiv handling mot ett självständigt Gotland.

25 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhändige breve 1645-1648*, Bind 6, København 1885-86, faksimil København 1970. Brev 24 april 1645 till Christen Thomesen Sehested.

26 Visby Landsarkiv, Ankomna skrivelser Landskansliet DI:1 1645-1654, 9 april 1646.

27 Cramér, Tomas, artikel i *Gotländskt Arkiv* 1959, »En Visbyköpman på 1600-talet«.

28 Gardell, Carl Johan 1986.

frågar sig »om det med den statliga danska regeringspolitiken avsågs att skapa ackumulation även inom provinsen Gotland – eller avsågs en ackumulation i Köpenhamnsområdet och en växande periferialisering i rikets mera avlägsna provinser som t.ex. Gotland?« Gardell menar att etablerandet måste ses i ljuset av politiska preferenser och konjunkturer. Enbart den gotländska produktionskapaciteten kan inte avgöra kompaniets grad av framgång. Privilegierandet av det Gullandske Compagni ingick som ett led i den danska merkantilistiska politik som nådde sin höjdpunkt under åren 1615 – 25, menar Gardell.

Det är väl ganska självklart att Gullandske Compagni skulle kontrollera handeln på Gotland och tanken var väl förhoppningsvis att ackumulera vinst och kapital både på Gotland och i såväl Köpenhamnsområdet som kanske även i Glückstadtsområdet. Dessutom erbjöd öns strategiska läge en möjlighet att kontrollera handeln i Östersjön. Då Gullandske Compagni avvecklades, ersattes det ganska snart av ett Östersjökompani.²⁹ Danmark kontrollerade ju all handel genom Öresund och hade goda inkomster från Öresundstullen, så tanken bör rimligen ha varit att stimulera handeln mellan Östersjöprovinserna och orter utanför, lika väl som inom Östersjön, även om etablerandet kanske inte gav förväntad effekt. Dessutom var det ju så att de danska ambitionerna även sträckte sig långt ner i söder. Schleswig och Holstein var ju Christian IV:s (kung 1588 – 1648, 1588 – 1595 med förmyndarregering) hertigdömen genom arv och handeln genom Kielviken förtullades vid den genom Christian IV uppförde fästningen Christianpris och utskeppningen via Elbe och Hamburg förtullades och kontrollerades av slottet och befästningen Glückstadt. Christian IV befann sig under långa perioder vid detta slott. Christian IV lyckades även att få en av sina söner installerad som ärkebiskop i Bremen.³⁰

För övrigt sågs och nyttjades Gotland inte endast som råvaruproducent, vilket man kan förvänta sig bör ingå i bilden av vad Gardell kallar periferialisering avlägsen provins. På Gotland iordningställdes huggen sten till golv, pelare, trappor och väggar till diverse byggen i städerna vid Östersjöns södra kust, Danmark och i Sverige. Av gotländskt kärnvirke tillverkades vattenledningar och färdigmonterbara hus, s.k. bulhus, på Gotland. I många fall var Kung Christian IV beställare, som t.ex. båtmanbodarna i Köpenhamn (idag kända som Nyboder) och soldatbodarna i Christian-

29 Bricka C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhändige breve 1632-1635*, 3. Bind Kjøbenhavn 1878-80, faksimil Kjøbenhavn 1969. Sid 166 och 189.

30 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhändige Breve*. 1. Bind 1589-1625 Kjøbenhavn 1887-89. Faksimil Kjøbenhavn 1969. Sid 165 f och 211 ff.

pris.³¹ Vad Gardell har för belägg för att den merkantilistiska politiken hade sin höjdpunkt 1615 – 1625 framgår inte. Det Isländska Kompaniet var aktivt och bildandet av Sidenkompaniet i Köpenhamn, Östersjökompaniet och det danska Ostindiska Kompaniet ger en bild av ett land i med ökande merkantilistisk politik, får man väl ändå anse, men att Danmark drabbades bl.a. ekonomiskt av krigen och den allmänna nedgången i handeln, liksom övriga Europa.

Sammanträdet den 16 oktober 1622 då generalkapitlet, Visby stifts högsta beslutande och dömande församling under ledning av länsherren Christoffer Ulfeldt och generalprosten magister Antoni Hansen (Antonius Johannis Kolding), anklagade bland andra kyrkoherden Nils Söffresen i Vamlingbo och Sundre för att ha mottagit olaglig betalning för begravning, och att ha understött sin bror landsdomaren Thöger Söffresen Kärne då denne författat klagoskrivelser mot länsherreförvaltningen och hetsat upp bönderna mot överheten. Thöger Söffresen Kärne hade tagit sig till Köpenhamn för att protestera mot det Gullandske Compagnis privilegier och där blivit fängslad och avsatt. Ofta i litteraturen framställs Thöger Söffresen Kjärne som en bonde som straffas då han vågar protestera. Kanske var det så, men Thöger var inte infödd, utan hitflyttad, sannolikt med kungens förväntningar att stödja kungens politik. Thöger Söffresen Kärne bröt ju uppenbarligen om kungens intentioner och kanske order, så reaktionen från kungens sida var tämligen logisk i förhållande till dåtidens sätt och möjligheter att hantera politik och problem. Gardell menar att det fanns en, vad Gardell kallar, kompanivänlig fraktion inom borgarkretsarna i Visby och att prästen Christen Pedersen härstammade från en sådan släkt. Det skulle vara orsaken till att han var kompanivänlig och hjälpte till med avsättandet av två kompanikritiska präster. Christen Pedersen var svärfar till sin efterträdare i Källunge, Hindrich Hindricsson Schacht, vilken var brorson till Hindrich Schacht, en av finansierarna i kompaniet, Hindrichs kusin Themme Schacht, som blev settingsdomare, var även han involverad i kompaniet. Släktskap var ju på den tiden ett vanligt sätt att skapa allianser och unioner, så det var väl inget speciellt med just det

31 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhändige breve 1632-1635*, 3. Bind, Kjøbenhavn 1878-80, faksimil Kjøbenhavn 1969; Brev »Til Rentemestrene« sid 375 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhändige breve 1636-1640*, Kjøbenhavn 1882, faksimil Kjøbenhavn 1969; Brev »Til Rentemestrene« sid 30. »Dii boer, Som skall huggis Paa gulland till Soldaterne vdi Christianpriis, skall uerre Siiu allen Brede Och 13 allen lang udi den yderste kandt. Och skall dii fortiinges med follthe Och dørre, och att hand tiil dørren Och wiinduerne skaffer beslag. Rossenborg den 25 Aprilis Anno 1636. Christian.«

Gullandske Compagni. Den nytillsatte landsdomaren Lauritz Söffresen var gift med Themmes syster.³² Vad Gardell menar med kompanivänlig fraktion, är inte begripligt. Kompaniet hade bildats på order av kungen och skyddades självfallet. Det var ju som Gardell själv skriver, mitt i en period av merkantilistisk politik. Lika självfallet är det att de som ansåg sig ha anledning att gå emot kungen, straffades.

Bildandet av kompanier var kapitalkrävande. Stora investeringar skulle göras i bland andra ting, skepp. Kungen inbjöd därför köpmän, adelsmän och andra kapitalägare att köpa andelar. Den Hessiska adelsläkten Schacht utgör ett exempel på en sådan investerare. Hindrich Schacht hade bosatt sig i Visby och var där rådman och svärsonen Lauritz Söffresen blev landsdomare.

Gotland i den historiska forskningen

Det finns ganska mycket skrivet om Gotlands 1600-tal, både från tiden före 1645 och efter. Det finns även en del arbeten som behandlar övergången till ett svenskt län och försvenskningprocessen. Lands-, settings- och tingsdomarnas roll och position diskuteras i alla sådana arbeten, men veterligt har inte någon systematisk undersökning tidigare genomförts om deras bakgrund, karriär och vad som hände med dessa personer och släkter efter det svenska övertagandet. Explicit eller implicit har antagits att domarna, med några undantag, var infödda gutar, trots vissa ansatser att påvisa att de eventuellt var födda på annan ort i Danmark. Den forskning som har granskats och här redovisas utgör en mycket god grund för arbetet med föreliggande essä, att studera och analysera vad som hände med dessa personer och släkter efter 1645. Domarna har av historiker beskrivits olika. Carl Johan Gardell menar att de utgjorde en oligarki av aristokrater³³, medan Tryggve Siltberg menar att Gotland vid den tiden var ett egalitärt agrarsamhälle med storbönder som valda domare.³⁴ Jens Lerbom studerade det gotländska bondesamhällets övergång från Danmark till Sverige ur ett underifrånperspektiv. Med det menar Lerbom att analysera övergångens konsekvenser ur den så kallade vanliga människans perspektiv.³⁵ Liksom tidigare framlagda arbeten, ger även de här nämnda

---

32 Siltberg, Tryggve, 1992, sid 38-40. Siltberg ger en tämligen utförlig redovisning av släkten Schacht.

33 Gardell, Carl Johan a.a. Sid 24

34 Siltberg, Tryggve 1992, Sid 7.

35 Lerbom, Jens a.a.

forskarna intrycket att domarna utgjorde en homogen och sammanhållen grupp med varandra liknande bakgrund.

Den bonderepublik som en gång funnits, hade efterhand förlorat alltmer av sin självständighet. Efter det svenska övertagandet miste tingen och domarna inflytandet.

Veterligt har ingen forskare försökt analysera eller dra några slutsatser av att det faktiskt inflyttade(s) dansk adel och danska borgare till Gotland under senare delen av 1500-talet, eller åtminstone under 1600-talet och att dessa adliga och ickeadliga personer köpte större egendomar, tilldelades domarämbeten samt kom att inneha prästtjänster och andra tjänster. Flera av dessa var dessutom direkt involverade i det Gullandske Compagni.

Domarnas roll och position är intressant att granska, eftersom de faktiskt utgjorde den politiska beslutsfattande makten, tillika den exekutiva och den dömande makten på ön innan det svenska övertagandet. Domarna hade ju även att fördela skattebördan, inkassera och leverera skatten till lensmanden.

Christian IV kallade sig »*Danmarks, Noriges, Wendis och Gottis (ibland Götis) konung*«. ³⁶ Det är oklart om han menade att Gotland var en del av Danmark eller en del av Gottis, men Gutnalinget hade uppenbarligen ganska långtgående självstyre och därmed makt. Makten ³⁷ delades visserligen med centralmaktens man, Lensmanden (landshövdingen) och superintendenten (biskopen), men var ändå ganska stor.

Vid det svenska övertagandet av Gotland 1645 hade landsdomaren och domarna i framförallt de sex settingarna, men även i de tjugo tingen framträdande roller inom rättssystemet och som politiska beslutsfattare, som ovan beskrivits. Tingsdomarnas makt inom rättsväsendet hade beskurits 1618, då en kunglig kommission från Köpenhamn besökte Gotland, men fortfarande hade de betydelse. De ingick fortfarande i Gutnalinget och skötte skattefördelning inom tingen och inkasserandet av skatten. De som tillika var settingsdomare hade kvar domsmakten.

Historikerna konstruerar ofta och motsägelsefulla berättelser kring samma händelser. Den ene utelämnar händelser och synpunkter som den

36 Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve*. Band 1-6. Lars Olof Larsson menar i *Arvet efter Gustav Vasa*, sid 43, att Kristian III gjorde tillägget »Gottis« för att markera att Gotland var danskt och att det således hänsyftade enbart på just Gotland. Den uppfattningen delas inte här.

37 Begreppet makt används i uppsatsen vid många tillfällen. Någon djupare analys av begreppet görs inte här, men för den intresserade hänvisas till diskussionen i Lenskei, Gerhard, *Makt och privilegium* Stockholm 1966 och Olausson, Peter, *Gillbergaknaparna. En studie i den svenske storbondens habitus 1750 – 1850*. Doktorsavhandling framlagd vid Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet 2007. Sid 32 ff.

andre betonar och vice versa. Om man kunde foga de rivaliserande versionerna till varandra eller rentav göra lämpliga korrigeringar i de framlagda berättelserna istället för att spela ut dessa mot varandra, borde det vara möjligt att förena de tre forskarna, Gardell, Siltberg och Lerbom, vilka presenteras ovan, genom att med hjälp av dessa tre berättelser i förening med studier av relevanta källor försöka förstå vad den svenska centralmakten³⁸ mötte vid sitt övertagande och hur den agerade i sin interaktion med de rurala makthavarna på Gotland åren efter 1645. Förhöll den sig på samma sätt mot de gamla domarsläkterna som mot nytillkomna släkter, vilka tillkommit under 1600-talet och utgjordes av dansk och tysk adel och/eller förmögna borgare. Hade det betydelse om domaren kom från gamla gutniska domarsläkter, eller nytillkomna? Hade utbildningsbakgrund betydelse? Vilka karaktäristika ledde till avsättande och vilka ledde till fortsatt karriär?

Domarna hade flera olika roller i det gutniska samhället innan 1645, åtminstone tre olika samhällliga funktioner framträder, nämligen

1) Den politiska beslutsfattande makten och den verkställande makten.

Alla 20 tingsdomare ingick i Gutnaltinget, vilket leddes av landsdomaren. I detta ting fattades alla för Gotland avgörande politiska beslut, vilka inte tillkom lensmanden, biskopen eller centralmakten och kungen i Danmark. Det ankom även Gutnaltingets medlemmar att tillse att besluten verkställdes.

2) Den dömande makten.

Fram till 1618 hade samtliga 20 tingsdomare dömande makt, men efter detta år tillkom den dömande makten endast de sex settingsdomarna, vilka samtidigt var tingsdomare. De fjorton tingsdomare, vilka ej var settingsdomare, hade således inte längre någon dömande makt.

Gutnaltinget fungerade som appellationsdomstol.³⁹ Kungen i Danmark utgjorde en yttersta appellationsinstans, men under Christian IV:s regeringstid skedde ingen sådan överklagan av t.ex. dödsstraff.⁴⁰ Däremot vitt-

38 Eva Österberg använder begreppet centralmakt i sin artikel »Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige« i *Scandia* 1989, band 55.

39 Siltberg, Tryggve. »Gotlands Tingsindelning genom tiderna och domstolsreformen 1618.« www.geocities.com/odegardar/Artikel2_Tryggve.htm

40 Genomgång av Christian IV:s brev, ger att i samtliga förekommande fall av listning av dödsdömda, förekommer ingen från Gotland. Brikca, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve*. Band 1-6. Skovgaard, Johanne. *Kong Christian den Fjedes egenhændige breve VIII Bind. 1584-1648. supplement til C.F. Brickas og J.A. Fridericias udgave*. København 1970.

nar Gardell, Siltberg och Lerbom om att landsdomaren Kärne klagade hos kungen över det Gullandske Compagnis verksamhet på ön.⁴¹

3) Fördelning av skatteuttag och inkassering av skatten inom tinget tillkom samtliga 20 tingsdomare inom respektive ting.

Domarnas roller kom att påtagligt förändras efter 1645 och målet med den här artikeln är att analysera och beskriva hur. Avsikten är att undersöka vilka dessa domare var och hur de hade rekryterats till sina ämbeten. Var de huvudsakligen av gutnisk släkt som implicit eller explicit anförs i den förekommande Gotlandsforskningen, eller rekryterades domarna även på annat sätt? Var de en sammanhållen elit, utgjorde de en oligarki eller var Gotland ett egalitärt samhälle och domarna jämlika bönder?

De gotländska makthavarna var för landsbygdens del infödda storbönder och inflyttad dansk adel och danska tjänste- och ämbetsmän, vilka innehade domarämbeten. Hypotesen är att de rurala makthavarna delvis fick behålla sin maktposition så till vida att de fick andra roller i lägre maktposition än tidigare. Dessutom fick de behålla sina gårdar. Dessa faktorer kan ha bidragit till att övergången till Sverige blev fredlig.

Oligarkiskt, polyarkiskt, egalitärt eller ett centralstyrt samhälle i vardande.

Utgjorde domarna *en* elit, såsom bl.a. Lerbom diskuterar? Frågan är inte oproblematiserad, som ovan nämnts. En elit utgör en sammanhängande, enad och självmedveten grupp, egenskaper som nämns i stort sett alla definitioner av begreppet elit. För att tala med James Meisel är följande nödvändigt för att tala om en elit, *consciousness, coherence och conspiracy*, d.v.s. medvetenhet, sammanhållning och gemensam handlingsvilja avses här snarare än hemlig komplot. ⁴² Medvetenheten om sina möjligheter och sin ställning hade säkert varje domare, men sammanhållning och gemensam handlingsvilja är inte lika självklart. Vi har sett att domarna hade olika karriärvägar och utgjorde tre olika grupperingar. Äktenskap mellan dessa grupperingar var inte alltför vanligt, framförallt inte mellan den traditionella gruppen och de två övriga. Gruppen domare utgjorde snarare en polyarki⁴³, med inom sig konkurrens och ingående i en större polyarki

41 Gardell a.a. Siltberg 1992. och Lerbom a.a.

42 Parry, Geraint, a.a. sid 31.

43 Parry, Geraint diskuterar begreppet polyarki sid 157.

där lensmanden, superintendenten med prästerna och konsistoriet ingick som konkurrerande delar. Det går inte att tala om *en* elit, men möjligen om flera. Det gutniska samhället under 1600-talet skulle med en något anakronistisk term kunna betecknas som pluralistiskt och bestående av flera *eliter*.

Någon sammanhållen grupp utgjorde inte domarna och att hävda att domarna utgjorde en elit, såsom Lerbom ställer i fråga, är inte oproblematiskt. Inte heller är det oproblematiskt att hävda att de gutniska domarna var en överklass, såsom Gardell gör. Man skulle kunna beskriva gruppen domare som tre eliter, men inte heller det är någon adekvat beskrivning. Lerbom frågar sig om det fanns en gutnisk elit. Han konstaterar att det redan 1492 finns belagt att domarna nämns speciellt av centralmakten och i Gutalagen särskiljes som en grupp, vilken betraktas annorlunda än bönder i allmänhet. Säkert utgjorde de gutniska domarna fram till sista hälften av 1500-talet en gutnisk elit, men då inträffade förändringar. Gutnaltinet var inte längre *en* samlad makt. Gardell påvisar i sin avhandling hur företrädare för Gullandske Compagni var lierade med vissa domare och präster och hur samma förhållande gällde motståndarna till kompaniet.

De gutniska domarna, eller den gutniska eliten om man så vill, här kallad den traditionella gruppen, var uppenbarligen på väg att bytas ut mot en inflyttad dansk elit. Det pågick en förändring av domarkårens sammansättning, styrd av den danska centralmakten. En tydlig politik kan skönjas, vilken gick ut på att efterhand tillsätta danska domare i tingen och settingarna. En styrande dansk elit, lojal mot centralmakten, skulle uppenbarligen skapas och nästan hälften av domarna var redan på plats. Denna grupp bland domarna var en elit, med annan utbildning och tydligare handplockad av den danska centralmakten.

Hur än gruppen domare var sammansatt fram till och med 1500-talet, så gällde det inte längre.

Det gutniska inslaget i gruppen var påtagligt uttunnad.

Domarna hade självfallet makt och var välbärgade, men som vi sett ovan, saknade de den sammanhållning som skulle ha gjort dem till *en* elit. De klassiska elitteoretikerna, Gaetano Mosa och Vilfredo Pareto, uppfattade den sociala strukturen som analog till formen med en enda pyramid, medan de pluralistiska elitteoretikerna ser en kedja av pyramider.⁴⁴ Gotland under 1600-talet, fram till 1645, uppfattas här som ett samhälle vilket motsvarar det senare.

---

44 Parry, Geraint, sid 79.

Polyarki ses här som ett samhällssystem där flera politiska aktörer konkurrerar. Gardell lyfter fram sådan konkurrens i sin avhandling men bestämmer ändå styret på Gotland under medeltiden och 1600-tal såsom oligarkiskt, utan att närmare definiera begreppet oligarki.⁴⁵

Hade domarna varit en oligarki, alltså ett fåmannavälde, vore det rimligt att tänka sig att endast dessa utan närvaro av kyrkans representanter skulle ha undertecknat konventionen om Sveriges övertagande av Gotland i Visby den 20 september 1648. Istället undertecknades den av Åke Hansson Ulfsparré och Gustav Banér, sex settingsdomare och 14 tingsdomare samt superintendenten Hans Nilsson Strelow med de tre prostarna från tredingarna.⁴⁶

Siltberg⁴⁷ hävdar, att Gotland var ett *egalitärt samhälle* före 1645. Med egalitärt samhälle menar Siltberg att domarna på Gotland bodde som bönder bland bönder. Samtidigt som de utgjorde böndernas högsta nivå, fungerade de som länsadministrationens lägsta. Siltberg vänder sig även mot Gardells uppfattning att domarna var en härskande överklass, en oligarki, och fastslår att termen storbönder lämpar sig bättre. Här inställer sig ett problem. Bara drygt hälften av de tjugo tingsdomarna var bönder. Liksom i många andra yrken, t.ex. prästyret hade de försörjning från ett jordbruk, men det gör inte dem till bönder.

Lerbom⁴⁸ fastslår att »*det var tvärtom ett oligarkiskt, patriarkalt och toppstyrt tingsamhälle ...*«, medan Gardell⁴⁹ menar att »*på den gotländska landsbygden härskade en jordägande domaroligarki ...*« och »*Oligarkin dominerade rättsväsendet och kunde fälla domslut vid ägotvister och i arvsfrågor i den egna gruppens intresse.*«

Domarna var inte oavsättbara. Vi har sett att centralmakten i Köpenhamn kunde tillsätta och avsätta domare, inte bara i egen sak, utan även efter protester från bönderna. Landsdomaren Walgenstens far, som var son till tingsdomaren Bjerges, och som slog ihjäl en bonde i Vallstena, dömdes till döden och avrättades. Politiskt måste domarna ta hänsyn till lensmanden på Visborgs slott och när det Gullandske Compagni med stöd från centralmakten försökte skapa monopol på handeln, drabbades även domarna ekonomiskt. Åtminstone de som inte var delägare.

---

45 Gardell, Carl Johan a.a.Sid 74. Det får väl förmodas att han inte menar oligarki i Aristoteles tappning, utan som ett annat ord för fåmannavälde, d.v.s. ett land eller organisation styrs av ett fåtal personer eller släkter.

46 Steffen, Richard, »Gotlands indelning och organisation«. Sid 232.

47 Siltberg, Tryggve, 1992, sid 52f.

48 Lerbom, Jens, a.a. sid 227f

49 Gardell, Carl Johan, a.a. sid 153f

Genom släktskap var domarna integrerade i det gotländska samhället, med bönder, präster och danska ämbets- och tjänstemän, men i minst tre olika grupperingar. Naturligtvis hade de makt, baserad på deras domsrätt och deltagande och rösträtt i gutnalinget, men varken Lerbom eller Gardell har analyserat prästernas eller köpmännens makt. Domarna, vilka inte ens kan bestämmas som en grupp, var inte ensamma om makten, den delades med centralmakten, den regionala makten (lensmanden), köpmännen och prästerna med superintendenten. Sedan övergången till protestantismen fanns även ett konsistorium i Visby, med vilket den dömande makten hade kommit att delas.

Däremot kan Lerbom ges totalt medhåll i att domarna, liksom andra maktbärare utgjorde en patriarkalisk grupp.

Vilka var domarna och vad hände med dem och deras barn?

Kartläggning av domarna och deras karriär innan förordnandet till ämbetet är intressant att göra, eftersom beskrivningen av vilka domarna var är mycket olika mellan de forskare som studerat dem. För att skapa en enhetlig bild sätts fokus på det som förenar de olika forskarnas beskrivningar och forskningsresultat.

Med prosopografi kan man följa samma individer och deras familjer genom stora delar av deras levnadsbanor. Man får en samling levnadsbeskrivningar som lämnar informationen av typen om vad har hänt gruppen efter tio år, efter tjugo år etc. Här avses domarna, speciellt settingsdomarna, vilka oavsett bakgrund, befann sig på jämställd fot då Sverige tog över Gotland 1645. Även tingsdomarnas situation har analyserats över tid. Valet av domarna som undersökningsobjekt, beror på att de hade en stark och inflytelserik roll i det gutniska samhället. Denna starka roll beskrivs och bekräftas i de fyra ovan relaterade forskarnas arbeten.

För att skapa en bild av Gotland före 1645, har försök gjorts att förena de fyra refererade forskarna med skriftliga källor. De källor som huvudsakligen använts anges i not.⁵⁰

50 *Revisionsbok för Gotland 1653. Sudertredingen.* Visby 1974.

Revisionsbok för Gotland 1653. Nordertredingen. Visby 1979.

Revisionsbok för Gotland 1653. Medeltredingen. Visby 1979.

Ganse, Alexander, »*Liste der urkundlich erwähnten Domer Gotlands*«. Upprättad år 1987.

Kopia Visby Landsarkiv dnr 997/1987

Mantalslängd i Landskansliet »Ankomna brev« 1681. D I:8 Visby Landsarkiv

Mantalslängd i Landskansliet »Ankomna brev« 1683. A II: 6 Visby Landsarkiv

Vilka karriärvägar till domareämbetet fanns det? Vilka var domare? Kan trender, respektive trendbrott påvisas. Var och varför bröts eventuellt befintligt mönster med »arv« av ämbetet från far till son? Ärvdes domarämbetet från generation till generation tillsammans med gården, eller följde domarämbetet med gården även när ämbetet inte ärvdes inom släkten?

Vilka var släkt och vilken betydelse hade det? Vad hände med domarnas karriär efter 1645. Behöll de sina uppdrag? Fick de behålla sina gårdar? I litteraturen förmedlas en bild av att alla tingsdomareämbeten blev konverterade till länsmanstjänster. Gällde det alla, eller fanns det undantag? Vilken karriär erbjöds domarnas barn?

Ärftliga ämbeten, valda domare eller ämbetsmän utsedda av centralmakten?

Ända från 1380 och fram till Thöger Söffresen Kärnes ämbetsperiod kan ses ett mönster i rekryteringen av landsdomare. Ämbetsbärarna kom från ett fåtal gårdar, nämligen Lauks och Kroks i Lokrume, Hangre och Kyrkebinge i Gothem och de båda Gardarvegårdarna i Gammalgarn, respektive Fardhem, Hemmungs i Hablingbo och Sigders i Burs och växlade mellan dessa gårdar.

Med den från Danmark, med föräldrarna inflyttade, Thöger Söffresen bröts mönstret när Jacob Gartarve byttes ut samma år som han tillträtt. Det bröts dock inte helt, eftersom Thöger Söffresens syster Elisabeth gifte sig med tingsdomaren Jacob Gartarves i Fardhem.⁵¹ Thöger Söffresen Kärne i Burs var landsdomare från 1615 tills han avsattes av Kung Christian. Med äktenskap brukade skapas unioner, så Thöger Söffresens övertagande av ämbetet torde ha genomförts i sämja.

Uppfattningen både explicit och implicit i förekommande litteratur är att landsdomarna började tillsättas av centralmakten i och med tillsättandet av Thöger Söffresens efterträdare Lauriz Söffresen. Centralmakten var vid tillsättandet av Lauritz Söffresen tydlig, men då Thöger Söffresens bakgrund och släktförhållande granskas, är det svårt att finna stöd för att han skulle ha flyttat till Gotland för att bli bonde, och sedan i sin roll som bonde lyckats bli vald. Ett ingripande eller styrning från centralmakten i Danmark kan anas. Efter Thöger är det otvivelaktigt så att landsdomarna

Visby Landsarkiv. Ronsten Jakob. Mantalslängderna på Gotland 1698 – 1699. Avskrift.

Visby Landsarkiv Ronsten Jakob. Beskrivning till skattelägningskartor, åren 1694 – 1705. Avskriftssamlingen samt G III b.

51 Andersson, Rööck Jacob, »Länsarkivets aktpublikationer« i *Gotländskt arkiv* 1937.

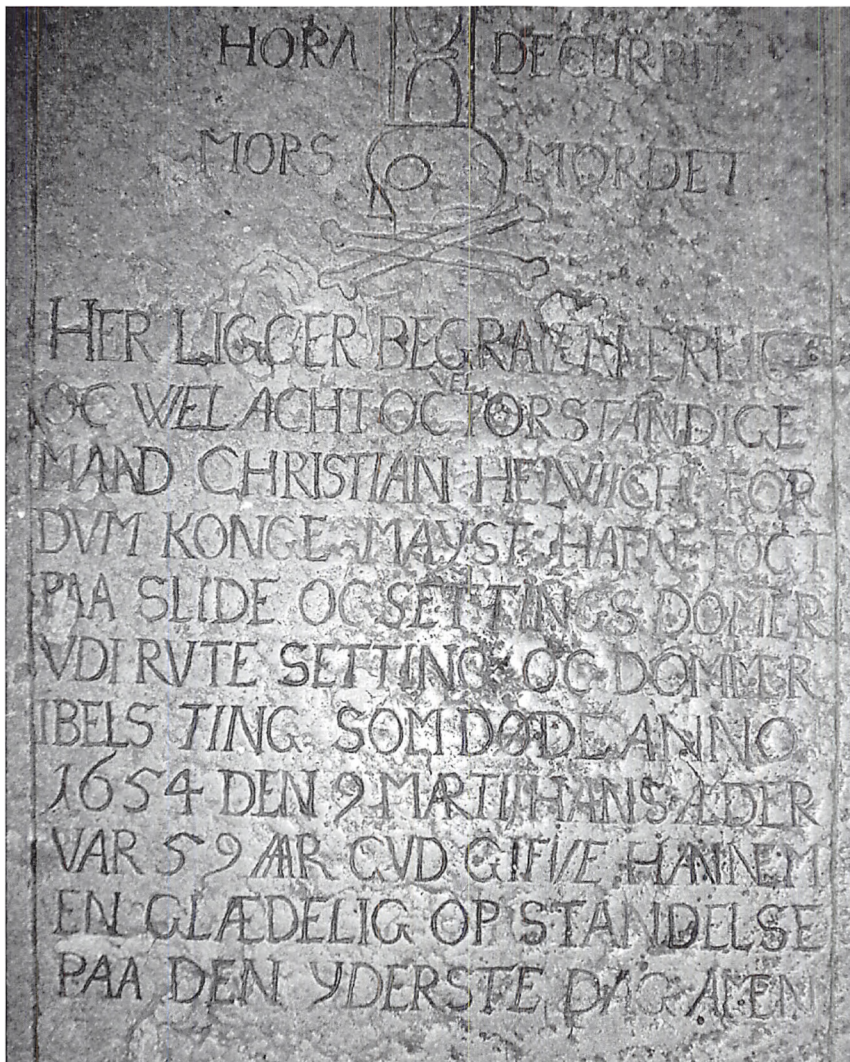
Lauks gård ägdes under 1300- och 1400-talen av domarläkten Lauk. På 1300-talet bodde här Gervid Lauk, landsdomare och den ledande vid Gutnaltinet.

Laurits Söffresen och Niles Madsen tillsätts direkt av kung Christian. Vid det svenska övertagandet var Niels Madsen landsdomare och stor gårdsägare. Han kvarstannade i Visby som borgare och gårdsägare.

Vid det danska återtagandet av ön 1676 tillsattes Thomas Rasmussen Walgensten som landsdomare. Han var född 1627 på Gotland och avled 1681, var fysiker, hade studerat matematik, fysik och arkitektur vid Köpenhamns och några andra universitet. Under studier i Paris konstruerade han det första fungerande ljusbildsapparaten »*laterna magica*«. Andra

Rekonstruktion från cirka 1880 av den under första hälften av 1800-talet rivna domargården vid Hangre i Gothem. Utförd av hembygdsvorskaren och historikern P.A. Säve efter berättelse. Källa: P.A. Säves anteckningar, Carolina Rediviva, Uppsala

Domaren Christian Helwig, som dog 1654, ligger begravd i Othem sockenkyrka. Han var först hafnefogde, sedan Domare i Bäls Ting och till sist settingsdomare i Rute Setting.

hade tidigare experimenterat med det, men han var förste, som lyckades. 1670 visade han denna apparat för Fredrik III och blev inspektör vid Kongens Modelkammer och samtidig Fabrikmester med uppgiften att reglera bebyggelsen i Köpenhamn så att det inte byggdes till men för framkomligheten eller vanpryde staden. Han var född i Vallstena socken på Got-

land. Fadern, Rasmus Jacobsson Lille Bjerger var son till tingsdomaren i Bäl ting Jacob Bjerger.⁵² Fadern blev emellertid aldrig husbonde på gården, han avrättades för att ha slagit ihjäl Thomas Hägvalds, en bonde i Vallstena. Orsaken till mordet är inte känd.

Då amiral Niels Juel med danska flottan i slutet av april 1676 landade utanför Klintehamn, medföljde Thomas Walgensten och i september 1676 utsågs Walgensten till landsdomare. Gutar tillsattes som domare och tingskrivare i varje treading. Chef för tullverket blev rådmannen Niels Ihre i Visby, till borgmästare utsågs Qvist Nielson, infödd visbybo, och till superintendent utsågs kyrkoherden i Källunge, Hans Nilsson Endislöv, Hindrich Schachts styvfar och i praktiken kom Schacht i Visby (född 1630) att bli den verkliga styrande i stiftet.

Efter det svenska återtagandet 1679 bosatte Walgensten sig i Köpenhamn. År 1681 anhöll han i skrivelse till kungen om ekonomisk hjälp, eftersom han blivit utblottad genom kriget. »*Jeg har maat opbryde med alt oc skille mig wed huus oc bolig oc löbe fra huus oc Gaard, som de Suesche sig bemegtiger, oc er nu huuswild.*« Han hoppades, att hans tjänst under krigsåren varit »*Kongl. May:t behagelig*«, fast han icke »*heraf noget mig wil berømme, som alle witterligt er*«. Munkebos gård beslagtogs av svenska kronan, och flera krav hade ställts mot honom. Han skulle bl. a. betala arrende för kungsladugårdarna under sin tid på Gotland.⁵³

Rekryteringen av settingsdomare och tingsdomare i de sex settingarna och de tjugo uppvisar liknande mönster som rekryteringen till landsdomare, d.v.s. att rekryteringen i respektive setting eller ting skedde från ett fåtal gårdar. Här görs en genomgång av samtliga tjugo ting inklusive de sex settingarna. Rekryteringsvägar till domarämbetena beskrivs, likaväl som domarnas gårdar.

Karriärvägarna till ämbetet före 1645 och karriären efter 1645

Med hjälp av den bild som framträder, har förändringarna studerats över tid. Bilden skiljer sig på ett avgörande sätt från de tidigare framställda.⁵⁴

52 Saknas i Ganses sammanställning över domare på Gotland

Ganses lista har jämförts med namngivna domare i protokoll från mötet mellan Erik av Pommern och de gotländska domarna och tredingsprästerna 10 maj, 1412. Se <http://dd.dsl.dk/diplomer/12-040.html>. Det danske sprog- og litteraturselskab.

53 Gadd, David., »Thomas Walgesteen – en gotlänning« i *Gotländskt arkiv* 1959

Traditionellt har domarna explicit och/eller implicit framställts som en enhetlig grupp. Den uppfattningen kan inte resultatet av den genomförda undersökningen bekräfta. Istället har utkristalliserats tre skilda grupper, med var sin rekryteringsväg. Två av dessa rekryteringsvägar leder tillbaka till centralmakten och kungen i Danmark.⁵⁵ Dels förordnades haffnefogdar och dels köpmän knutna till det Gullandske Compagni till domare. Den tredje karriärvägen var den som här kallas *den traditionella*. Ämbetet följde gården och övertogs av sonen eller svärsonen.

De 1645 befintliga tjugo tings- och settingsdomarna hade sålunda fått sina ämbeten via olika karriärvägar.⁵⁶

De tre karriärvägar som har analyserats fram är

1. Domarämbetet övergick från far till son eller från svärfar till svärson och följde gården. Här kallas den för den traditionella, och innebar även växling mellan gårdar. Denna karriärväg är den som implicit och/eller explicit förekommer i gängse historieskrivning.

2. Tillsättning efter karriär som haffnefogde och hitflyttad från den egentliga Danmark. Centralmaktens agerande kan anas, men skriftliga källor finns inte som bekräftar detta. Personerna var inte jordbrukande jordägare i första hand, utan utbildade för administrativa yrken och hade karriär bakom sig som haffnefogdar och vissa även ridefogdar.

3. Bakgrund i köpmannakarriär och aktiva i Gullandske Compagni under kompaniets korta existens.

Arv. Den traditionella karriärvägen.

Med tvekan placeras Lars Mårensson Lundebiärs i **Lummelunda ting** och Peder Wästöö i **Forsa ting** i den grupp där domarna ärvt domarämbetet med gården. Det är inte helt övertygande att de var av gammal gutnisk släkt, vissa indikationer visar på att de var av dansk släkt. Båda blev riksdagsmän efter 1645. Det finns tecken på att inblandning av centralmakten hade spelat roll vid tillsättandet, eller att domaren visade lojalitet till centralmakten på något sätt. 1698 brukas Wästöö gård av sonen Jöns Pehrsson.

Arrende = ty. Pacht, eng. rent. Äldre svenska även förpakta = arrendera. Jfr. ty. verpachten

54 Daun, Torsten 2007, sid 44f.

55 Här föredras att geografiskt bestämma den danska kungen till Danmark istället för som vanligen Köpenhamn, eftersom den danske kungen faktiskt befann sig stor del av tiden i Glückstad., vid inloppet till Hamburg, förutom i Köpenhamn och Flensburg. Detta sagt efter granskning av avsändningsorten för Christian IV:s brev från 1584 till 1648.

56 För utförlig redovisning av vilka som var domare i de olika tingen sedan 1400-talets början, hänvisas till Torsten Daun 2007 sid 24-38.

De tingsdomare som tydligare har en traditionell karriär, d.v.s. att det är uppenbart att domarämbetet ärvdes med gården är **Dede Ting** och Peer Rasmusson Dede. 1698 brukades Dede gård av kyrkoherden Bucherus. Av Rasmusons familj finns sedan inget spår.

I **Bro Ting** var Lars Thommesson Lauks domare 1645. Han blev nämndeman. 1698 brukades gården av samma släkt som domaren.

I **Kräklinge ting** var Jacob Olofsson Gartarve domare 1645. 1683 brukades gården av Per Gartarve med hustru. De hade då inga barn. 1698 brukades Gartarve gård av Jöran Gabrielson utan känt släktskap med Jacob Olofsson.

I **Halla ting** var Hans Persson Sigsarve domare 1645. Här finns uppenbarligen släkten kvar på gården, men utan uppdrag av något slag.

I **Hejde ting** var Bottell Larsson Tyrwalds domare 1645. Kritik riktades mot att han sålt en gård han inte hade rätt att sälja. Han måste därefter sälja sin gård för att betala skulder men den nya ägaren rymde, eftersom han inte kunnat betala. 1660 övertog kronan gården. 1698 brukades den av befallningsmannens Skrachues änka och en dotter och måg fanns på gården.

I **Banda ting** var Christen Larsson Ringum domare 1645. 1698 brukades Ringum brukas av komminister H. Jöns Dahlman. Domarsläkten fanns inte kvar på gården.

I **Stenkumla ting** var Lars Nygårds domare 1645. 1698 brukades Nygårds av sekreteraren Henrich Lothig och var i statens ägo.

I **Eke ting** var Peder Rasmusson Kattlunds domare 1645. 1698 brukades gården av Olof Larsson sedan 1681

I **Eksta ting** var Mårten Jacobsson Bjärjes domare 1645. Han hade 1660 skatteskuld på 112 Rd 24 Mark och släkten fanns inte kvar vid sekelskiftet 1600 – 1700.

I **Hablinge ting** var Rasmus Larsson Quinnegårda domare 1645. Han blev nämndeman. 1681 brukades Quinnegårda av Jacob Larsson och Olof Jacobsson, båda utan känt släktskap med Rasmus Larsson. 1698 brukades gården av Jöran Olofsson och Jacob Hansson.

I **Hemse ting** var Olof Thommesson Hessleby domare 1645. Släkten hade inget offentligt uppdrag vid sekelskiftet 1600 – 1700.

Tillsättning med hjälp av centralmakten, varav vissa efter karriär som haffnefogle.

I **Endre ting** hade Lauritz Söffresen bytt till sig Kyrkebinge i Gothem mot Medebys i Ekeby. 1653 brukade domaren Peder Botelsson Medebys gård. 1698 brukades gården av Pehr Rasmuson, sannolikt ättling till förre domaren vid Kyrkebinge i Gothem.

I **Bäl ting** var Jens Gahne domare. Han tillsattes som domare 1652 och blev nämndeman och riksdagsman.

I **Rute ting** och setting var Hercules Briant domare. Han tillsattes 1652, även hand således efter det svenska övertagandet.

I **Garda ting** var Jens Jörgenson Folckdearfve domare. Sonen blev riksdagsman.

I **Burs ting** var Niels Nielsson Kiärna domare 1645. »*Tvänne åboer Lars Mårtensson och Mickel Mårtensson*« fanns 1698. Något släktskap med Niles Nielsson framgår inte.

Bakgrund i köpmannakarriär, huvudsakligen Gullandske Compagni.

I **Lina Ting** och Kräklige setting var Themme Schacht domare 1645. Avled 1663 och hade kvar ämbetet tills dess.

I **Hoburg ting** var Rasmus Henricsson Tinkel domare. Han hamnade på obestånd, sannolikt på grund av att det efter 1645 blev det flera som skulle tjäna på sandstenexporten från Burgsvik. 1698 brukades Gisle gård av Matis Nilsson. Inget känt släktskap med Tinkel.

Utöver dessa kan konstateras att Thöger Söffresen Kärne och Laurtiz Söffresen nådde sina ämbeten genom att bli gårdsägare och med stöd från centralmakten i Danmark. Niels Madsen, Christen Madzen och Christian Heluig började sina karriärer som haffnefogdar.

Fortsatt, respektive stoppad, karriär efter 1645

Domarnas bakgrund och karriärväg till ämbetet, hade ingen betydelse för den fortsatta karriären efter 1645. Det verkar inte ha haft någon betydelse att vissa var av dansk adel. Det gjordes ingen skillnad mellan adel och ofrälse. Adeln erhöll inget adelskap i Sverige, även om de hade kvar det i Danmark. Inte heller nobiliserades någon av domarna, i motsats till vissa inflyttade svenskar som t.ex. köpmannen Momma och borgmästaren Palumbus, båda inflyttade efter 1645.

I nästan samtliga fall var domarna kvar i sin roll som domare eller länsman, men miste sin dömande funktion. Eftersom Gutnaltinget upplöstes, miste de även sin politiska makt och position, men å andra sidan rekryterades riksdagsmännen nästan uteslutande bland domarna och deras söner, eller gamla domarsläkter. Många återfanns som nämndemän i häradsrätterna.

De som inte hade fått uppdrag som riksdagsmän, nämndemän och/eller levde kvar på sina gårdar som brukare, avviker från vad som vanligen hände med domarna och utgjorde endast några få.

Tinkel hade efter 1645 fått rollen som domare eller länsman, men hade 1660 kommit på obestånd. Varför han förlorade tjänsten och hans inkomstkälla, stenexport, utsattes för konkurrens har inte kunnat besvaras, med det påverkade naturligtvis hans ekonomi.⁵⁷ Det var ingen pris- eller kvalitetskonkurrens det handlade om, utan att fler personer skulle dela på behållningen. Uppenbart är att svenska intressen trängde på och ville ha en del av kakan.

Rasmus Tyrwalds i Kline drog missnöje på sig genom att inte följa svensk lag och svenska normer då han sålde en, sannolikt beslagtagen, gård. Varför Mårten Jacobsson Bjärges hade kommit på obestånd är ovisst, men på ett eller annat sätt hade det skett. Inkomstbortfall som inte kompenserades med skattefrihet kan med skäl antas. Alla övriga fanns kvar på sina gårdar och i sina roller som domare. Många innehade nya uppdrag, framförallt som nämndemän och riksdagsmän.

Tingen och settingarna

De flesta forskarna tolkar bärande av gårdsnamnet som efternamn som ett tecken på att bäraren är infödd. Det finns ingen anledning att ifrågasätta deras bedömning, så enligt denna tolkning var settingsdomaren Lundebjärs i Bro setting infödd. Det väcker dock två frågor, vilka är intressanta att lyfta fram. Den första är att Lundebjärs dotter var gift med haffnefogden Peder Gröne. Det fanns således en släktkoppling med danska ämbetsmän. Det skulle kunna tyda på att Lunnebiärs sen 1587 hade dansk anknytning, alternativt ville visa lojalitet med den danska centralmakten, eller åtminstone med dess regionala företrädare. Å andra sidan var en av Lauritz Mårtensson Lundebjärs systrar gift med den svenske länsmannen Per Nilsson i Hemse, vilket skulle kunna tolkas som ett sätt att visa lojalitet med den svenska motsvarigheten.

Den andra frågan rör Endre ting i Bro Setting. Lauritz Söffresen bytte till sig Kyrkebinge gård i Gothem mot Medebys gård i Ekeby. Varför det bytet skedde finns inget egentligt svar på. Lauritz Söffresen hade tillsatts som landsdomare av den danska centralmakten, och skulle således

---

⁵⁷ Andersson, Röök Jacob, »Länsarkivets aktpublikationer« i *Gotländskt arkiv* 1937 med utdrag ur Sudertredings dombok 29 okt. 1667. Länsarkivet.

lämna tingsdomarämbetet i Ekeby ting, men flyttade till annat setting. Det kan tolkas så att Lundebjärs var lojal mot centralmakten och skulle inte bytas ut, ja att han rent av var tillsatt av centralmakten. Å andra sidan var Lauritz Söffresen engagerad i Gullandske Compagni och Gothem är en strandsocken med då goda hamnar.⁵⁸ Inom Endre ting verkar det som om domarämbetet flyttats från gård till gård. Hulte gård återkommer, men de övriga framträder endast en gång var. Det är uppenbarligen först då Lauritz Söffresen Medebys blir domare, som Medebys gård blir domargård 1614.

Rute setting uppvisar påverkan utifrån vid tillsättning av domare från och med tillsättandet av Christian Heluig 1641. Han började sin karriär som haffnefogde och var liksom efterträdaren Hercules Briant inte infödd. Fram till och med Peder Gute, Gute gård i Bäl, var tingsdomarna i Bäl ting infödda. Med tillträddandet av Chresten Madsen bröts det mönstret och domarna rekryteras bland inflyttade från Danmark. På gravsten i Othem kyrka kan läsas »*Christian Helwigh fordom Kongl. Mayst hafnfogt paa Slide oc Setlingsdomer uti Rute Segling oc dommer i Bels ting 1654 59 aar.*«⁵⁹ Efter Heluigs död tillträdde Hercules Briant som domare. Han ägde Stora Vägome och Lilla Vägome i Lärbro socken. Hercules Briant började även han som haffnefogde, och var sedan tingsdomare i Bäl's ting och blev settingsdomare då Christian Heluig dog.

I Rute ting kan ses ett trendbrott med tillsättandet av Hercules Briant som domare. Innan hans tillträde växlade ämbetet mellan olika gårdar. Briant hade en lysande karriär. Han blev både rik och inflytelserik och hans barn och barnbarn involverades i det gotländska samhället under den danska tiden, såväl som under den svenska. Han var även kalkugnsägare. Jens Gahne och hans ättlingar i Bäl's ting hade lika lysande karriärer som Briant och involverades i minst lika stor omfattning. Även Gahne var kalkugnsägare.

I Bäl's Ting var sedan 1639 och fram till sin död Christian Heluig domare och efterträddes av Jöns (Jens) Gahne, vilken ägde Gahne gård om 13 marklejt och efterträddes av sin son Hans. Jöns (Jens) Gahne var vid flera tillfällen riksdagsman för det gotländska bondeståndet, nämligen åren 1649, 1650, 1652, 1654 och 1664. Jens Gahne var av dansk adel med namnet Pors och inflyttad till Gotland. Sonen Hans Gahne var gift med tingsdomardottern Anna Pedersdotter Wästöö. Deras son Peter Gahne, vilken övertog gården titulerades »Baron« i husförhörslängden i början

58 Siltberg 1992 sid 39.

59 Bergström, Gunnar och Bergström, Bo, »Götlandsk strandridare«, *Götlandskt Arkiv*, 1965

av 1700-talet. Det fanns således en medvetenhet om adelskapet, men sannolikt inte om nödvändigheten av att naturaliseras i Sverige. En annan av sönerna, Jöns, blev prost i Väskinde. Mathias Gahne, född 1719 och en av prosten Jöns söner blev auskultant i Svea Hovrätt, en utbildningstjänst som för icke-adliga var relativt svår att få. Inom Bäl ting var omfattande omsättning på gårdar.

I Kräklinge setting var år 1653 Themme Schacht domare. Han ägde Kyrkbinge gård i Gothem. Gården hade han köpt av svågern och landsdomaren Lars (Lauritz) Söffresen 1629 för 900 dr smt, ett betydande överpris, cirka tio gånger så högt som någon annat gårdspris på Gotland vid den tiden. Frågan om han köpte domarämbetet i detta höga gårdspris, inställer sig, men låter sig inte besvaras. Det måste dock anses att det höga priset omfattade mer än själva gården. Themme Schacht tillhörde den adliga släkten Schacht.

Sannolikt hade Rasmus Henrichsson Tinkel, det Gullandske Compagnis köpman, en framträdande roll i Hoburg setting. Intressant är att det var i detta setting som Thöger Söffresen Kärnes bröder var präster, Povel i Grötlingbo och Niels i Vamlingbo. Hur det påverkade Rasmus Henriks-son Tinkels möjligheter att verka i sitt yrke och omvänt hur det påverkade reaktionen på Niels Söffresens stöd åt sin bror, Thöger Söffresen. Bröderna anklagades av centralmakten för olika oegentligheter efter det att Thröger rest till Köpenhamn för att protestera mot det Gullandske Compagnis verksamhet. Det har anförts i den gängse forskningen att Thöger fängslades i det Blåtårn i Köpenhamn på grund av denna sin protest. Framställningen är vanligen så att man associerar till den bonde från Burs socken som orättfärdigt fängslas då han dristade sig till att protestera. Men var det så enkelt? Då den danske adelsmannen Tinkel placerades i Burgsvik, med uppgift att för det Gullandske Compagnis räkning efterse att kompaniets monopol på handeln upprätthölls, miste självfallet prästen i Grötlingbo, Povel Söffresen en del av inkomster från sin gård. Till gården hörde sandstentäckt. Låg det kanske personliga intressen bakom Thögers protest?

Det kan inte heller uteslutas att den danskfödde Thöger hade förordnats till sitt ämbete som landsdomare av kungen, eller åtminstone med kungens goda minne. Säkert fanns det förväntningar på att Thöger skulle verka i positiv anda och riktning för det Gullandske Compagni och inte

60 Kungen vägrade acceptera att Kristine Munks, hans andra hustru, sista barn var hans, utan menade att det var hennes älskares (Rhingreven Otto Ludwig). Kungen satte då svärmodern Ellen Marsvin i tornet för att tvinga fram en skriftlig ed på hennes påstående att han besökt hustrun vid aktuell tid, alternativt att Ellen tog tillbaka sitt påstående att makarna sovit ihop vid aktuell tid. (*Christian IV:s egenhändige Breve III*, 1632-1635 sid 347-351).

tvärtom. Kompaniet hade ju bildats som en del i centralmaktens politik och att aktivt hindrande eller motstånd mot detta bör ju rimligen ha setts som motstånd mot centralmaktens politik. Placering i det Blåtårn tillkom ju uppenbarligen sådana personer som kungen ville ändra åsikt hos.⁶⁰ Thöger fick ju så småningom återvända till Gotland och gården vid Kärne i Burs socken och erhöll ämbetet som tingsdomare.

Rasmus Hindrichsson Tinkel befanns 1660 vara fattig. »*Rasums Gissle äjnr i Stor Armodh äger huarken Koo eller Soo, Så Lijkwäll på tretension på Skatte Rättigheet wnderhängtet sig Gisle och Odwals gårdher som han i Rest ähr för efterföljande åjren. Nembl ... ..*« Han hade dessutom pantsatt inventarier hos domaren. Hans skuld belöpte sig på 183 Riksdaler och 18 Mark. Han hade exporterat sandsten men nu skulle, under förevändning att exporten ökat på grund av de många adelsmännens byggande, fler dela på denna export. 1667 skedde en förlikning inför domstol mellan vissa stenhuggare i Burgsvik å ena sidan och kyrkoherden Bonelius i Öja samt strandridaren Johan Jacobson angående rätten till stenexport.⁶¹ 1672 finns Olof Andersson som tingsdomare. Han var sannolikt inte från orten, och var inte bonde enligt Lerbom.

Domarämbetet i Burs ting hade växlat mellan gårdarna Sigdes och Wästerlausa i Burs tills Thöger Söffresen Kärne återvände från fångenskapen i Köpenhamn då han blev tingsdomare. Hans styvson Niels efterträdde honom, men 1672 hade Per Pojes tillsatts. År 1653 var Niells Nilsson Kärna i Burs domare. Han ägde Kiärna gård i Burs socken om 14 marklejt och Häffins om 7 marklejt i samma socken. Niells Nilsson var Thögers styvson. Thöger var gift med änkan Jytte Pofvelsdotter, mor till Niells.⁶²

Hur påverkade den rådande politiken i Sverige de gutniska domarna efter det svenska övertagandet?

Den i inledningen, under rättsväsendet, nämnda bristen på utbildade personer i Sverige, lämpliga till ämbeten, hade avhjälppts med ett auskultationssystem vid hovrätterna. Inom detta system utbildades under tiden 1627 – 1719 så många som 900 personer. Alla dessa kunde inte placeras i rättsväsendet, utan en stor del kom att besätta ämbeten i övriga verk.

61 Gotlands Restanser 1660 »Specification oppå Gotlandz Restanter medh Fougden Stefan Larsson inlefuerratt An:o 1660«. Avskrift i tryckt upplaga. Hellvi 1999 Sid 33-34 och Visby Landsarkiv. Sudertredings dombok 29 okt. 1667.

62 Siltberg, Tryggve 1992, Not 125 sid 105 och not 127 sid 106

Ämbeten, vilka tidigare stått utanför centralmaktens kontroll, inordnades under statliga verk.

Rådstugurätterna och häradsrätterna underställdes hovrätterna för att åstadkomma sådan kontroll. Lagläsare utbildade vid hovrätterna tillsattes, ofta utan häradshövdingens tillfrågan. Det fanns en strävan, i likhet med utvecklingen i Europa, att även åstadkomma snabba förflyttningar mellan ämbeten för att inte alltför stor förståelse för områdets problem skulle infinna sig och kontakter etablerades. Denna strävan kom i praktiken inte att fungera. Regionalt och lokalt placerade unga jurister gifte sig ofta med någon på orten och kom att kvarstanna. Inom den helt statliga förvaltningen var sådana förflyttningar föreskrivna, men inom rättsväsendet var sådana förflyttningar sällsynta.⁶³

Det är i ljuset av denna medvetna politik hanteringen av de gotländska domarna skall ses. Deras förlust av domsrätt är helt logisk inom den bedrivna politiken och det är snarare anmärkningsvärt att de i många fall kom att konverteras till länsmän. Det borde rimligen ha motverkat denna politik, men å andra sidan var det brist på lämpligt utbildade personer till mellantjänster. Haffnefogdar och sannolikt även domare, vilka gick ed på att lyda den svenska centralmakten och underkasta sig svensk lag och rätt, kunde kvarstanna i tjänst som strandridare, respektive länsmän.⁶⁴ De flesta av de tjugo domarna blev kvar i sina ämbeten efter 1645, om än med ändrade arbetsuppgifter. De levde fortsatt på sina gårdar, åtminstone de flesta under hela sin levnad. Vissa domarsläkter fanns dock inte kvar på gårdarna vid sekelskiftet 1600 – 1700.

Landsdomaren Niels Madsen levde kvar i Visby som borgare och gårdsägare. Något ämbete innehade han inte efter 1645, men förmögen köpman som han var, var inte behovet påfallande. Någon ytterligare forskning om hans vidare öden har inte skett, men han fanns kvar ännu 1653. Sin gård vid Stengrinde i Helvi socken hade han kvar, men Vible gård i Västerhejde hade han sålt till Åke Hansson Ulfsparré. Ulfsparré hade i sin tur lämnat gården som present till Margaretha Marcusdotter Schröder.⁶⁵

De gutniska domarna och den nya danska eliten

Det gutniska inslaget av traditionellt tillsatta domare hade tydligt uttunnats till förmån för danskfödda domare, tillsatta med hjälp av eller åtminstone

63 Gaunt, David, a.a.. Sid 178f

64 Bergström, Gunnar och Bergström, Bo, 1965

med centralmaktens i Danmark goda minne. Nästan hälften av domarna var inte bönder och inte födda på Gotland, något som ger en bild av en medveten politik att inordna Gotland i det danska konglomeratet.

För att tala med Siltberg kan man hävda att domarna traditionellt inte utgjorde någon överklass, men icke förty så var den danska centralmakten på god väg att ta över tillsättandet av domare och skapa *en* dansk styrande elit på ön. Här har antagits att de traditionellt tillsatta domarna hade makt, men med samma ekonomiska ställning som övriga jordägare inom tinget. De var också påtagligt integrerade med dessa och prästerna genom släktskap, samt att de kunde avsättas. Det är denna bild som framträder och som har utgjort utgångsläget i den genomförda analysen.

Efter 1645 kan med Lerbom sägas att i och med att domarna och prästerna integrerats i statsapparaten, förlorade de grunden för sin lokala maktställning. Bondesamhället kom att kommunaliseras. Det handlar om frågan vad människor, i det här fallet domarna, hade för valalternativ att agera utifrån på lokalplanet för att påverka sin egen tillvaro politiskt och socialt. Sockenstämorna inordnades under 1600-talet i viss utsträckning i den offentlighetsreglering, som statsmakten företog. I den bemärkelsen blev självstyrelseorganisationen villkorlig i förhållande till kronan. Österberg⁶⁶ har som arbetshypotes en komplicerad, ständigt varierad *interaktion* istället för underordning till centralmakten.

Det är *den* bilden av tinget och tingsdomaren som här har setts som utgångsbild vid studiet av förändring, som en sockenstämma med långtgående besluts- och domsrätt.

Många av domarna kom att bli riksdagsmän men även den rollen och makten var villkorad av centralmakten.

Förvandlingen till svenskt län var fredlig. Det enda våld som brukades, utgick från svenska soldater under de första tiotals åren.

Integreringen och internaliseringen

De rurala makthavarna och deras familjer, barn och barnbarn integrerades snabbt i det svenska konglomeratet eller riket. Domarna var kvar i sina roller, men med begränsad makt. Den förlorade regionala och lokala politiska makten, ersattes med möjligheten att bli riksdagsman och/

65 Steffen, Richard, »Hävd och hågkomst« i *Gotländskt Arkiv* 1940 sid 45 och *Revisionsbok för Gotland 1653. Norra Tredingen*.

66 Österberg Eva, »Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur.« i *Scandia* 1989, Band 55, Häfte 1 sid 78

eller nämndeman. Integreringen kan även belysas med de giftermål som skedde, eller andra personliga relationer som uppstod. Till exempel var den från Uppland inflyttade tingsdomaren/länsmannen i Hemse gift med domare Lundebjärs dotter och Marcus Schröders dotter Margaretha, gift med Stridshorst, fick Vible gård i present av landshövdingen Åke Hansson Ulfsparre. Han skriver i gåvobrevet att hon var ärbar, vilket kan tyda på att de hade ett djupare förhållande.⁶⁷

Jens Gahne fortsatte att skriva på danska, men det hindrade inte att han var jaktkamrat med Karl X.

De rurala makthavarna integrerades och visade sig vara lojala med den nya centralmakten. Lerbom pekar även på den utbredda skrivkunnigheten bland bönderna. Den underlättade självfallet kommunikationen och med den även integrationen, att kunna författa suppliker, skriva vittnesmål och intyg och annat. Uppenbart var man van att kommunicera på likställt fot med överheten, något som inte alltid uppskattades, vilket Lerbom visat på.⁶⁸ Hur, om och när internaliseringen⁶⁹ och medvetenheten om att vara svensk inträffade, har inte studerats.

Bilaga. Domare i de olika tingen 1620-1700

Domare inom Bro Setting 1620-1705

Källa: Revisionsbok för Gotland 1653, Nordertredingen

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Bro Setting		Tingsdomare/länsmän	
Setttingsdomare 1620-1638 Peder Dede 1639- Lauritz Lundebergs	Setttingsdomare i Bro Setting Lauritz (Lars) Mårtensson Riksdagsman 1647 för bondeståndet		Änkan Karin Pers dotter som ärvt gården Lundebjärs med sina barn efter hennes man Jens Larsson Lundebjärs, vilken ärvt efter sin salig fader Lars Mårtensson Lun- debjärs
Tingsdomare 1625- Peder Dede	Tingsdomare i Dede Ting Peer Rassmusson	Länsmän Anders Portman	
Tingsdomare 1625- Olluff Sten	Tingsdomare i Endre Ting Peer Botelsson	Länsmän Anders Portman	
Tingsdomare 1603- Tommes Laugs	Tingsdomaren i Bro Ting Lars Thommesson	Länsmän Lars Krokstedt	
Tingsdomare 1625- Lauritz (Lars) Mårtensson	Tingsdomare i Lummelunds Ting Lauritz (Lars) Mårtensson	Länsmän Clas Smitt	

Domare inom Rute Setting 1620-1705

Källa: *Revisionsbok för Gotland 1653, Nordertredingen*

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Rute Setting			
Settingsdomare 1641-1653 Christian Heluig Haffnefogde i Bunge 1638 och Slite 1640	Settingsdomare i Rute Setting och Rute Ting Hercules Briant Hercules Briant var 1627 haffnefogde och senare ridefogde i Rute och Kräklinge settingar ⁶⁹		Stora Vägome: Erentz och Tage Hercules Söner vilka ärvt efter fadern Hercules Briant Gahne I i Bäl brukas av Hans Gahna som ärvt gården efter sin far. Del i kalkugn.
Tingsdomare 1625 Chresten Madtzen Haffnefogde i Slite 1632-1638	Tingsdomare i Bäl Ting Hans Gahne Hans far Jens Gahne var riksdagsman 1649, 1650, 1652, 1654 och 1664 för bondeståndet Gift med settingsdomaren Themme Schachts dotter Anna. Sonen Jöns född 1665 var kyrkoherde i Bäl.. Dottern Anna var gift med Skräddaren Olof Eneqvist. En av deras söner var strandridare i Kappelshamn.	Länsman Hans Gahne Hans Gahne var son till Jens Gahne. 1686 utnämns han till strandridare vid Slitö och tingsdomare i Bäl enligt guvernören Cedercrantz brev 19 mars 1686	
Tingsdomare 1625 Jens Ottemars	Tingsdomare i Forsa Ting Peer Jönsson Wästöö Riksdagsman 1668 för bondeståndet	Länsman Anders Hansten	
Tingsdomare 1625 Hercules Briandt	Tingsdomare Rute Ting Hercules Briant	Länsman Hans Nyberg	

67 Frillor till kungar och adelsmän förlänades vanligen med gods om mindre län och deras gemensamma barn, adlades vanligen. T.ex. Gustav II Adolf och Margareta Slots barn, Gustaf Gustafsson af Wasaborg, greve, riksråd, friherre. Hans grevskap var Nystad och Letala socknar i Finland. Christian IV:s söner med sina tre frillor adlades till namnet Gyldenlöwe och fick framträdande befattningar. Döttrarna giftes med uppsatta adelsmän, t.ex. Leonora Christina som var gift med Corfitz Ulfeldt.

68 Lerbom, Jens, a.a. sid 104ff

69 Internalisera = inom psykologin använt begrepp att införliva, inkorporera; man tar efter andra och börjar uppleva omvärldens tankar och attityder som ens egna.

Domare inom Kräklinge Setting 1620-1705

Källa: *Revisionsbok för Gotland 1653, Medeltredingen samt noter*

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Kräklinge setting			
Setttingsdomare 1633-1640 Rasmus Sigsarve 1641- Themme Schacht	Setttingsdomare i Kräklinge Setting Themme Schacht Tingsdomare i Lina Ting Themme blev kort efter 1645 länsman och avled 1663.	Länsman Oluff Slumra Slumra Gård Vallstena Riksdagsman 1652 för bondeståndet	Kyrkebinge. Halva gården brukas av Themme Schachts svärson Jacob Pedersson (Pährsson) vars hustru Ma- ren Themmedotter Schacht ärvt gården tillsammans med en av sina systrar.
Tingsdomare 1625 Oluff Pedersen	Tingsdomare i Kräklinge Ting Jacob Olofsson	Länsman Hans Hoffman	
Tingsdomare 1625 Ingen uppgift	Tingsdomare i Halla Ting Hans Persson	Länsman Hans Bromander	

Domare inom Hejde Setting 1620-1705

Källa: *Revisionsbok för Gotland 1653, Medeltredingen*

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Hejde setting			
Sättingsdomare 1629-1639 Lauridtz Thyrowldtz 1640- Boetell Thyrowldtz	Sättingsdomare i Hejde Sät- ting och Hejde Ting Botell Larsson	Länsman Olof Snögrinda Snögrinda gård i Klinte	
Tingsdomare 1625 Lauridtz Ringerumb	Tingsdomare i Bande Ting Christen Larsson Sonen Jacob Riksdagsman för bondeståndet 1649	Johan Bahr (Bähr) var köpman i Visby och son till kyrkoherden Johan Bahr i Martebo och född 1650. Under kriget mellan Sverige och Danmark 1676-1679 fördes han till Danmark som krigsfånge. Återkom efter kriget och blev strandridare i När. Blev senare länsman i Banda och Hejde Ting och slutligen accisskrivare vid Lilla Tullen i Visby. 1690 var Hans Lundberg länsman i Bande Ting.	
Tingsdomare 1619 Erich Mattzen	Tingsdomare i Stenkumla Ting Lars Thommesson	Länsman Gustaf Malm	Nygårds driver kalkugnar. Namn på ägare anges ej i »Beskrivning till skat- teläggningsskaror.«

Domare inom Hoburg Setting 1620-1705

Källa: Revisionsbok för Gotland 1653, Sudertredingen

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Hoburg setting			
Sättingsdomare 1616-1633 Jacob Malgaars Eksta 1634- Lauridz Hemundtz	Sättingsdomare i Hoburg Sätting och Hablinge Ting Rasmuss Larsson Quinnegårda Havdhem	1672 var Per Nilsson länsman i Hablinge Ting och 1690 Nils Åkerman.	
Tingsdomare 1596 Oluff Gierduoltz	Tingsdomare i Hoburg Ting Rasmuss Hindrichsson	Länsman Christian Winter	
Tingsdomare 1625 Söffrenn Kattelundtz	Tingsdomare i Eke Ting Peder Rasmusson	Se Hoburg	
Tingsdomare 1625 Hanns Jacobsson	Tingsdomare i Eksta Ting Mårten Jacobsson	Länsman Olof Persson	

Domare inom Burs Setting 1620-1705

Källa: Revisionsbok för Gotland 1653, Sudertredingen

Läget före 1645 ⁶⁹	1653	1690-tal ⁶⁹	1695-1705
Burs setting			
Sättingsdomare 1628-1634 Joen Hesselby 1643- Jens Jörgensen	Sättingsdomare i Burs Sät- ting och Garda Ting Jönns Jöransson (Jens Jörgensen) Riksdagsman 1650 för bondeståndet Sonen Erik riksdagsman 1660 för bondeståndet	Länsman Måns Printz	
Tingsdomare 1625 Joenn Hesselby	Tingsdomare i Hense Ting Peer Nilsson Riksdagsman 1659/60 för bondeståndet	Se Hablinge Ting	
Tingsdomare 1625 Jacob Westerlause	Tingsdomare i Burs Ting Niells Nilsson Wæsterlause gård brukas av Jacob Botellsson, vilken ärvt gården med sin hustru	Länsman John Hagetorn	

Litteratur-och källförteckning

Litteratur

- Almquist, Jan Eric, *Lagsagor och domstolar i Sverige*. Stockholm 1954
- Andersson, Rööf Jacob, »Länsarkivets aktpublikationer«. *Gotländskt Arkiv* 1937
- Bergström, Gunnar och Bergström, Bo. *Gotländska Strandridare*. *Gotländskt Arkiv* 1965
- Bricka C.F. och Frederica J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve. 1. Bind 1589 – 1625*. Kjøbenhavn 1887 – 89. Faksimil Kjøbenhavn 1969
- Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve. 2. Bind 1626 – 1631*. Kjøbenhavn 1889 – 91. Faksimil Kjøbenhavn 1969
- Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhændige breve 1632 – 1635*, 3. Bind Kjøbenhavn 1878-80. Faksimil Kjøbenhavn 1969
- Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhændige breve 1636 – 1640*, 4. Bind Kjøbenhavn 1882. Faksimil Kjøbenhavn 1969
- Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian IV:s egenhændige breve 1641 – 1644*, 5. Bind. Kjøbenhavn 1883 – 85. Faksimil Kjøbenhavn 1969
- Bricka, C.F. och Fredericia, J.A. *Kong Christian Den Fjerdes Egenhændige Breve. 6. Bind 1645 – 1648*. Kjøbenhavn 1885 – 86. Faksimil Kjøbenhavn 1970.
- Cramér, Tomas, »En Visbyköpman på 1600-talet.« *Gotländskt Arkiv* 1959
- Dannert, Leif, *Gotland 1645 – 1654*. Stockholms Högskola, Humanistiska Föreningen, Skrifter 1 1939
- Daun, Torsten, *De gotländska domarnas roll före och efter det svenska övertagandet 1645*. Magisteruppsats i historia vid Högskolan på Gotland. Visby 2007
- Gadd, David., »Thomas Walgesteen – en gotlänning.« *Gotländskt Arkiv* 1959
- Gardell, Carl Johan *Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 162*. Doktorsavhandling framlagd vid Historiska Institutionen Uppsala Universitet 1986
- Gaunt, David, *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrätts aukskultanter*. Doktorsavhandling framlagd vid humanistiska fakultetens historisk-filosofiska sektion vid Uppsala Universitet 21 februari 1975.
- Inger, Göran, *Svensk Rättshistoria*. Uppsala 1996.
- Larsson, Lars Olof, *Arvet efter Gustav Vasa*. Stockholm 2005
- Lenskei, Gerhard, *Makt och privilegium*. Stockholm 1966
- Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500 – 1700*. Doktorsavhandling framlagd vid Historiska institutionen vid Lunds Universitet 2003
- Linde-Laursen, Anders, *Det nationales natur. Studier i dansk-svenske relationer*. Lund 1995
- Olausson, Peter, *Gillbergaknaparna. En studie i den svenske storbondens habitus 1750 – 1850*. Doktorsavhandling framlagd vid Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet 2007.
- Palme, Olof och Palme, Gunnar, *Släkten Palme intill 1815*. Stockholm och Uppsala 1914
- Parry, Geraint, *Politiska eliter*, Stockholm 1970
- Sahlins, Peter, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees*. Barkley and Los Angeles 1989
- Sillén, Tor, »Till svenska Riksdagens femhundraårsjubileum.« *Gotländskt Arkiv* 1935,
- Siltberg, Tryggve, *Marklej, Tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet*. Licentiatavhandling framlagd vid Institutionen för historia vid Umeå Universitet 1992.
- Skjerne, Godfred, *Matthias Henriksson Schacht Musicus Danicus eller Danske Sangmester*. Kjøbenhavn 1928
- Skovgaard, Johanne. *Kong Christian den Fjedes egenhændige breve VIII Bind. 1584 – 1648*. supplement til C.F. Brickas og J.A. Fridericias udgave. Kjøbenhavn 1970
- Steffen, Richard, »Gotlands indelning och organisation.« *Boken om Gotland del 1*, Visby 1945
- Steffen, Richard, »Hävd och hågkomst.« *Gotländskt Arkiv* 1940

Steffen, Richard. »Den siste sättingsdomaren i Hoburg sätting. Rasmus Hendrichsson Tinkel och hans ämbetsbröder.« *Gotländskt Arkiv* 1938

Strelow, Hans Nielsön, *Cronia Guthilandorum*. Kjøbninghaffn MDCXXXIII

Åberg, Åke. »Niels Sörensen i Vamlingbo. En gotländsk litteraturhistoria från 1600-talet.« *Gotländskt Arkiv* 1968

Öhrman, Roger, *Vägen till Gotlands historia*. Redaktör Sven-Olof Lindquist. Visby 1994.

Tidskriftsartiklar

Gustafsson, Harald, »The conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe.« *Scandinavian Journal of History*, Vol. 23 Nr 3-4 1998

Österberg, Eva, »Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige.« *Scandia* 1989, band 55

Otryckta Källor

Visby Landsarkiv, Ankomna skrivelser Landskansliet D1: 1 1645 – 1654, 9 april 1646

Visby Landsarkiv. Ronsten Jakob. Mantalslängderna på Gotland 1698 – 1699. Avskrift.

Visby Landsarkiv Ronsten Jakob. Beskrivning till skattelägningskartor, åren 1694 – 1705. Avskriftssamlingen samt G III b.

Visby Landsarkiv Mantalslängd i Landskansliet »Ankomna brev« 1681. D I:8

Visby Landsarkiv Mantalslängd i Landskansliet »Ankomna brev« 1683. A II: 6

Visby Landsarkiv. Sudertredings dombok 29 okt. 1667.

Carolina Redidiva, Uppsala. Säve P.A.. »Anteckningar«. Handskrift

Visby Landsarkiv. Husförhörlängder och vigsellängder, Bäl och Gothem församlingar.

Ganse Alexander, »Liste der urkundlich erwähnten Domer Gotlands“. Upprättad år 1987. Kopia Visby Landsarkiv dnr 997/1987

Tryckta källor

Revisionsbok för Gotland 1653. Sudertredingen. Visby 1974

Revisionsbok för Gotland 1653. Nordertredingen. Visby 1979.

Revisionsbok för Gotland 1653. Medeltredingen. Visby 1979.

Gotlands Restanser 1660 »Specification oppå Gotlandz Restanter medh Fougden Stefan Larsson inlefuerreratt An:o 1660«. Avskrift i tryckt upplaga. Hellvi 1999 Sid 33-34 och Visby Landsarkiv. Sudertredings dombok 29 okt. 1667.

Webbadresser, e-mail

Siltberg, Tryggve. »Gotlands Tingsindelning genom tiderna och domstolsreformen 1618.« www.geocities.com/odegardar/Artikel2_Tryggve.htm (Siltberg II)

Det danske sprog- og litteraturselskab. »Gotlands indbyggere indgår forlig med Erik vedrørende øens afgifter til kongen.« <http://dd.dsl.dk/diplomer/12-040.html>

Summary:

Thorsten Daun: The Role of Provincial Judges in the Island of Gotland Before and After 1645, when Gotland Became Part of Sweden.

In the peace treaty of Brömsebro in 1645, the island of Gotland became Swedish. For nearly 300 years, Gotland had been a province of Denmark, with limited autonomy.

The government of the island had been divided between an assembly of 20 judges (Gutnaltinget) under the leadership of a provincial judge

(landsdomare) and the Danish governor (lensmand, landshövding). The assembly, and particularly the provincial judge, acted as spokesmen for the peasantry.

The judges also fulfilled a judicial function in the district court (ting), where various criminal and civil-law cases were heard; to the bishop was reserved the power to judge in cases concerning religion and morality.

Gotland has never had indigenous nobility nor manorial estates. A homogeneous community of free-hold farmers cultivated medium-sized farms. Very small farms were not common.

The Danish authorities had endeavoured to control the judiciary and the trade of the island, at least since 1595; and from 1614, the Danish government appointed the provincial judge. But under Swedish rule, everything came under government control.

After 1645, the assembly (Gutnalinget) was dissolved, and judicial power was assumed by three Swedish district judges, trained in Swedish law. The former judges were relegated to a kind of police superintendents/public prosecutors, but continued to cultivate their freeholds.

Many former judges became members of Parliament as representatives of the peasantry, and so did some of their sons. In some families, clergymen also became members of the Parliament of the Clergy.

The main purpose of the present article is to study how the people of Gotland were transformed into Swedes, and in particular to follow the fate of the judges and their families in the period between 1645 and approx. 1700: How were they dealt with after they had lost their political influence and judicial authority?

Some of the judges were born in Denmark proper and of noble birth. Were they naturalized into Sweden as Swedish nobles? – as were their peers in the southern part of Sweden, after Denmark had ceded all of her provinces east of the Sound to Sweden by the peace treaty of Roskilde in 1658.

The present article argues that the judges of Gotland did not form an oligarchy, as maintained by some historians, nor an egalitarian assembly, but that they were rather more of a polyarchy. It also argues that the Danish government had progressed far towards replacing the native judges by judges of Danish birth.

It is further demonstrated that since the Swedes treated the judges leniently, and allowed them to some degree to remain in power and keep their farms, and even allowed some of them to remain in charge of the local government, the change from a Danish province with limited autonomy to a Swedish county took place peacefully.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Dyd og nødvendighed

Internationalismens gennembrud i dansk udenrigspolitik 1899-1907

Karen Gram-Skjoldager

Med de to Haag-konferencer i 1899 og 1907 oplevede internationalismen sit gennembrud i den internationale politik. I samme periode blev Danmark et internationalistisk foregangsland, som afsluttede en række vidtgående voldgiftstraktater med andre europæiske lande og deltog aktivt i det nye internationale konferencediplomati. Artiklen analyserer internationalismens gennembrud i dansk udenrigspolitik fra 1899 til 1907 og viser, hvordan voldgiftspolitikken blev til i et samspil mellem den nye, internationalistiske ambition om at fremme det internationale retsprincip og hensynet til Danmarks aktuelle politiske og juridiske suverænitæt og fremtidige neutralitet.

I dansk udenrigspolitik har passiv tilpasning og aktiv internationalisme været to historisk og funktionelt tæt sammenknyttede størrelser. Det danske nederlag til Tyskland i 1864 affødte både en ny selvopfattelse af Danmark som en småstat, der måtte tilpasse sig de eksisterende internationale magtstrukturer, og en ny ambition om, at Danmark skulle bidrage til at erstatte eller i hvert fald modificere den traditionelle magtpolitik med en ny, retsbaseret verdensorden. Den sidste af de to komponenter fik sit gennembrud i tiden mellem de to Haag-konferencer i 1899 og 1907 og har siden da erobret en central placering i den danske udenrigspolitik.¹

Historiografisk har de to tendenser imidlertid lidt to meget forskellige skæbner. Mens tilpasnings- og småstatstænkningen har været teoretisk inspirationskilde for og er blevet det primære genstandsfelt i den danske udenrigspolitiske forskning efter 1945, har den internationalistiske streng stort set unddraget sig historikernes interesse.²

---

1 Per Hækkerup: *Danmarks udenrigspolitik*, Århus 1965 s.14-16; Carsten Holbraad: *Danish Neutrality. A Study in the Foreign Policy of a Small State*, Oxford 1991 og Hans Branner: »The Danish Foreign Policy Tradition and the European Context«, i: Hans Branner og Morten Kelstrup (red.): *Denmarks Policy towards Europe after 1945: History, Theory and Options*, Gylling 2000.

2 I de generelle udenrigspolitiske fremstillinger berøres Danmarks internationalistiske engagement inden første Verdenskrig således kun sporadisk (Troels Fink: *Fem foredrag og Danmarks udenrigspolitik efter 1814*, Århus 1958; Troels Fink: *Spillet om dansk neutralitet*

I betragtning af den relative betydning, som de to elementer havde i den danske udenrigspolitik, er fokuseringen på den neutralitetsbaserede danske tilpasningspolitik forståelig. Men den har haft som sin paradoksale konsekvens, at den eneste sammenhængende fortolkning af dansk internationalisme inden Anden Verdenskrig endnu i dag er de datidige danske internationalistiske aktørers egen. Især P. Munch har spillet en central rolle i formuleringen af en idealiserende og uproblematiserende fortolkning af dansk internationalisme, der betoner enheden og kontinuiteten i det danske fredsengagement og fremstiller fredspolitikken som en målrettet og betydningsfuld udenrigspolitisk strategi, der havde til formål at sikre småstatens overlevelse i det internationale system.³ Denne selv fremstilling er blevet overtaget af S. Shepard Jones i hans disputats om *The Scandinavian States and the League of Nations* fra 1939, Finn T.B. Friis lille fremstilling af *De nordiske Lande og Folkeforbundet* (1944) og Ole Karup Pedersens disputats om *P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik* (1970). For nylig har den fået en ny og teoretisk kvalificeret formulering af Hans Branner. I en artikel fra 2000 har han argumenteret for, at dansk internationalisme må forstås som en langsigtet, systemforandrende magtstrategi, der har indgået i et tæt samspil med den kortsigtede internationale systemtilpasning, og som må inkluderes i forståelsen af den danske udenrigspolitik. Branner funderer dette synspunkt i en ny, bred magtforståelse, som, i modsætning til det realistiske paradig-

---

1905-09, Århus 1959; Troels Fink: *Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905*, Århus 1961; Viggo Sjøqvist: *Peter Vedel udenrigsministeriets direktør*, bd. I-II, Århus 1957-62 samt Claus Bjørn og Carsten Due-Nielsen: »Fra Helstat til Nationalstat 1814-1914«, *Dansk Udenrigspolitik Historie*, bd.3, København 2003). I litteraturen om den danske fredsbevægelse indtager den officielle danske fredspolitik en tilsvarende marginal placering (Niels Petersen og Ingvar Nielsen: *50 Aars Fredsarbejde*, Kbh. 1932; Holger Andersen: »Det interparlamentariske arbejde«, *Den danske Rigsdag 1849-1949*, bd. IV, Kbh. 1953; K. Helveg Petersen: *75 Års Fredsarbejde*, Kbh. 1957; Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1882 til 1914*, Odense 1981). Den bedste samlede oversigt over den tidlige danske fredspolitik findes derfor stadig i Knud Berlins trykte foredragsmanuskript *De senere Aars Voldgiftstraktater* (Kbh. 1912), der giver en skarpsindig og kritisk vurdering af Danmarks voldgiftspolitik. I Udenrigsministeriets publikation *Danske Voldgiftskonventioner udgivne af Udenrigsministeriet Juli 1912*, Kbh. 1912, findes desuden en god, kortfattet oversigt over de traktater, Danmark indgik fra 1904 til 1912. Alene Danmarks deltagelse i den første fredskonference i Haag i 1899 er blevet gjort til genstand for en egentlig historisk undersøgelse (Frede P. Jensen: *Denmark and the Hague Peace Conference of 1899*, Kbh. 1999).

3 P. Munch: »De nordiske Stater og Folkenes Forbund«, *Nordens Aarvog*, 1921, s.88-104; P. Munch: »Les etats neutres et la pacte«, i P. Munch (red.): *Les Origines et l'Oeuvre de la Societé des Nations*, vol. I, Kbh. 1923; P. Munch.: *Die Völkerbundpolitik der drei nordischen Staaten*, Berlin 1929; P. Munch: *La politique du Danemark dans la Societé des Nations*, Genève 1931; P. Munch: *Norden og Folkenes Forbund*, København 1935.

me, der har domineret den danske udenrigspolitiske forskning, hævder, at magt ikke kun omfatter håndgribelige, fysiske magtressourcer, men også immaterielle magtressourcer som internationalt omdømme og ideologisk magt.⁴

Artiklen her repræsenterer et første, forsigtigt forsøg på at opløse og bygge bro mellem disse to tolkninger. Ud fra en grundlæggende accept af Branners antagelse om, at dansk internationalisme må forstås som en langsigtet, systemforandrende strategi, der var baseret på alternative magtressourcer, vil den foretage en kritisk afdækning af de paradokser, den tøven og de svagheder, som også kendetegnede dansk internationalisme i dens tidligste år.

Internationalismen i Danmark bestod i årene inden Første Verdenskrig af to hovedelementer. Dels rummede den ideen om neutraliteten som et positivt politisk begreb, der kunne minimere omfanget og hyppigheden af krige og konflikter. Dels bestod den af voldgiftsprincippet, der blev set som en universel international konfliktløsningsmekanisme. Artiklen her befatter sig kun med den danske voldgiftspolitik. Det skyldes, at neutraliteten, selvom den hyppigt blev italesat som et led i det liberale fredsprogram, i sin konkrete politiske fremtrædelsesform var helt domineret af kortsigtede, nationale sikkerhedspolitiske interesser. Men det er ikke desto mindre væsentligt indledende at fastslå, at neutraliteten udgjorde en vigtig forudsætning for det danske voldgiftsengagement, fordi den udtrykte den samme vilje til at afstå fra at hævde danske interesser med magt, som dannede grundlaget for Danmarks støtte til voldgiftsprincippet.

Netop i kraft af sin fokusering på voldgiftsprincippet, opfylder artiklen også et sekundært formål; den belyser ikke kun den danske internationalistiske traditions genese, men afdækker også de tidligste danske tanker om forholdet mellem international og national ret, efter at de retssystemer blev bragt i systematisk og formel berøring med hinanden.

Kronologisk afgrænses artiklen på den ene side af den første internationale fredskonference i Haag i 1899, hvor Danmark for første gang gav sin internationale støtte til voldgiftsprincippet. På den anden side afgrænses den af den anden fredskonference i Haag i 1907, hvor Danmark var blevet et internationalt foregangsland på voldgiftsområdet, og voldgiftstanken var blevet et højtprofileret element i dansk udenrigspolitik.

Artiklen baserer sig overvejende på primært kildemateriale. Dansk Fredsforenings organ, *Fredsbladet*, og andre publikationer fra foreningen danner sammen med *Rigsdagstidende* grundlaget for beskrivelsen af den

---

4 Branner 2000.

ideologiske baggrund for den danske voldgiftspolitik. Rigsdagstidende udgør også det centrale materiale i afdækningen af den overordnede politiske standpunktsdannelse på voldgiftsområdet. Da de nye, generelle voldgiftstraktater blev anset for at ændre de bestående statsretlige forhold, mente udenrigsministeriet sig ifølge grundloven forpligtet til at indhente Rigsdagens samtykke til at indgå traktaterne, og der blev derfor løbende ført forhandlinger om Danmarks voldgiftspolitiske engagement.⁵ Det centrale materiale til belysning af den konkrete, diplomatiske udformning af voldgiftspolitikken findes i udenrigsministeriets arkiv, hvor sagsmaterialet vedrørende de voldgiftstraktater, der blev indgået i årene 1899-1907, og de to fredskonferencer i Haag er gennemgået.⁶ Endelig benyttes »*The Proceedings of the Hague Peace Conferences*« bd.I-III (1920), der er en samlet udgivelse af referaterne af forhandlingerne på de to Haag-konferencer.

Inden analysen udfoldes, kan der imidlertid være grund til at foretage enkelte metodiske refleksioner over studiet af den danske internationalisme. Som den tyske historiker Norbert Götz har pointeret i relation til den danske FN-politik, er internationalismen som studieobjekt belastet af det metodiske grundproblem, at dens autenticitet er svær at bestemme, fordi den er i harmoni med »*the overall structures of political appropriateness*«. Fordi fredspolitikken er et sympatisk, 'politisk korrekt' projekt, opstår der en metodisk ubalance, hvor ytringer til fordel for det internationalistiske projekt ikke kan tillægges den samme vægt som argumenter mod det, og hvor det bliver svært at bestemme, om udtalelser til støtte for fredstanken er udtryk for reelle overbevisninger.⁷ Dette problem uddybes af det element af konstruktion, som også kendetegner internationalismen. Fordi enhver kritik af det internationalistiske projekt kan virke som en selvopfyldende profeti, der svækker og undergraver forsøget på at opjustere retsprincippet i den internationale politik, er der blandt fredstankens

5 Dette i henhold til 1866-grundlovens §18, der forpligtede regeringen til at indhente Rigsdagens samtykke i udenrigspolitiske spørgsmål, der involverede landafståelser, eller som pålagde Danmark forpligtelser, der forandrede de bestående statsretlige forhold (Jf. Allerunderdanigst Forestilling til Kongen af 28.9.05 vedr. den dansk-hollandske voldgiftstraktat, UM 12.Dan.51).

6 Danmark indgik i denne periode voldgiftstraktater med Holland, Rusland, Belgien, Storbritannien, Frankrig, Spanien, Italien og Portugal (jf. *Danske Voldgiftskonventioner* s.13-38). Alt materiale vedr. Danmarks voldgiftspolitik findes indordnet i ministeriets gruppeordnede sagssystem 1909-45. Det har ikke været muligt at lokalisere sagsmaterialet vedr. den dansk-italienske traktat fra 1905, der også er eftersøgt i ministeriets A-, B- og C-journaler, som dækker perioden frem til 1909.

7 Norbert Götz: »Prestige and Lack of Alternative: Denmark and the United Nations in the Making«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 29, nr. 2, 2004 s. 73-96, her s. 95f (citat s.95).

tilhængere en udpræget utilbøjelighed til at indrømme svagheder og nederlag i fredspolitikken.

Netop disse metodiske kerneproblemer er en del af forklaringen på den store spændvidde i fortolkningerne af den danske internationalisme. Alt efter hvilken vægt, de forskere, der har beskæftiget sig med den danske internationalisme, har tillagt ytringerne til fordel for det internationalistiske projekt, har de tolket den som en ideel og politisk betydningsfuld komponent i dansk udenrigspolitik eller som en størrelse, der var irrelevant i forhold til – eller blev anvendt instrumentelt i – de øvrige områder af udenrigspolitikken.

Artiklen her prætenderer ikke at løse det grundlæggende problem om den danske internationalismes autenticitet. Internationalismen vises her interesse, fordi den udgjorde en institutionaliseret, officiel udenrigspolitisk ideologi, som de parlamentariske og diplomatiske aktører fandt det politisk betydningsfuldt at artikulere i forpligtende nationale og internationale fora, og som skabte et felt af institutionaliseret, praktisk politik, der omsatte de internationalistiske principper til praksis. Hvor mange – eller hvilke – af de politikere og diplomater, der deltog i artikulationen og realiseringen af det internationalistiske projekt, som havde en genuin tiltro til, at det kunne virkeliggøres, og i hvilket omfang de aktivt konstruerede dets betydning, anses i denne sammenhæng for at være mindre væsentlige spørgsmål. I stedet er det håbet, at artiklen ved at foretage en åben analyse af den internationalistiske retorik og praksis kan opløde det eksisterende fastlåste, bipolære tolkningsmønster og yde et lille bidrag til, at forskningen begynder at interessere sig for og forstå internationalismen som et politikfelt på linje med de øvrige områder af den danske udenrigspolitik.

Ideologiske og folkeretlige forudsætninger for den danske voldgiftspolitik

Det internationale system, som dansk internationalisme voksede ind i, var et system, der endnu var præget af en relativt ringe grad af retlig regulering. Folkeretten bestod ved indgangen til det 20. århundrede stadig altovervejende af sædvaneretten og et begrænset felt af positiv folkeret, der knyttede sig til den traditionelle sfære af diplomatiske relationer. Siden Napoleonskrigene havde reguleringen af den europæiske politik knyttet sig til stormagterne inden for det europæiske koncertsystem, mens småstaterne måtte acceptere den europæiske orden, som stormagterne nåede til enighed om.

Imidlertid var folkeretten et felt i kraftig vækst. Fra midten af 1800-tallet og indtil Første Verdenskrig undergik den i det mindste fire overordnede udviklinger. For det første var der en kraftig vækst i den positive folkeret – i perioden fra 1814 til 1924 blev der indgået i alt 16.000 traktater,⁸ og de første forsøg på at udvikle og beskrive folkeretten som et samlet retssystem blev gjort. For det andet blev de første initiativer taget til at institutionalisere staternes retlige forpligtelser med oprettelsen af organisationer, som regulerede en række politikområder, der ikke berørte centrale nationale interesser. Det gjaldt bl.a. det internationale post- og telegrafvæsen, den internationale jernbanedrift og internationale sanitære spørgsmål. Fælles for disse samarbejdsinitiativer var, at de for første gang inddrog småstaterne i den internationale retsudvikling.⁹ For det tredje blev krigsførelsen for første gang inddraget i det folkeretlige domæne, da der blev etableret en fast, folkeretlig regulering af den internationale krigsførelse. Denne jus in bello omfattede såvel humanitær krigsret som regler for neutrale staters pligter og rettigheder.¹⁰ For det fjerde, og væsentligst i denne sammenhæng, blev et vigtigt skridt taget mod et fuldt udfoldet internationalt retssystem, da de første begrænsninger af staternes ret til at gå i krig blev introduceret. Denne jus ad bellum blev etableret gennem et internationalt netværk af bilaterale voldgiftstraktater, som forpligtede staterne til at søge fredelige, retlige afgørelser i et større eller mindre antal internationale stridsspørgsmål.¹¹

En af hoveddrivkræfterne i den tidlige legalisering af det internationale system var de liberale fredsbevægelser, der voksede frem i USA og Europa fra midten af 1800-tallet. Det gjaldt også i Danmark, hvor den liberale internationalisme fik sit gennembrud i 1880'erne.

Den liberale fredstænkning blev grundlagt på en fundamental afvisning af krig som politisk middel ud fra såvel moralske som materielle argumenter. Central i den liberale internationalisme var den optimistiske tro på, at det var muligt at erstatte det eksisterende, krigshærgede internationale anarki med en fredelig, retsbaseret verdensorden; der var tale om en voluntaristisk ideologi, som antog, at den øgede internationale økonomiske og tekniske afhængighed af sig selv ville få staterne til at fravælge krig

8 Armstrong, David, Theo Farrell og Héléne Lambert: *International Law and International Relations*, Cambridge, 2007, s. 57.

9 Herom, se f.eks. Madeleine Herren: *Hintertüren zur Macht: Internationalismus und modernisierungsorientierte Aussenpolitik in Belgien, der Schweiz und den USA 1865-1914*, München 2000.

10 Armstrong, Farrell og Lambert 2007 s. 59, s. 119.

11 Armstrong, Farrell og Lambert 2007 s. 57f, s. 119.

som politisk middel, hvis blot der blev skabt mulighed for, at de kunne bilægge deres stridigheder ad fredelig vej. Derfor spillede frihandelstanken også en central rolle, og derfor blev neutralitetsbegrebet – og især den permanente neutralitet – tillagt en central og positiv rolle som et middel, der kunne begrænse krigens udbredelse og forudskikkede en ny, fredelig verdensorden. Grundlaget for hele denne tankegang var en antagelse om, at der fandtes en grundlæggende og naturlig interesseharmonisk mellem staterne. Deraf fulgte også troen på, at de nationale suveræniteter lod sig opretholde og integrere i et fredeligt fællesskab af økonomisk, teknisk og infrastrukturelt nært forbundne stater.¹²

Denne optimistiske og harmoniserende forståelse af det internationale systems karakter og udviklingspotentiale er væsentligt, når man skal forstå det engagement, som en stat som Danmark udfoldede i voldgiftsspørgsmålet. Fremskridtoptimismen og troen på muligheden for at bevare de nationale suveræniteter betød nemlig sammen med den positive værdiladning af neutralitetsbegrebet, at den liberale fredstænkning udgjorde en ideel ramme om begrebsliggørelsen og befæstningen af Danmarks internationale stilling efter nederlaget til Tyskland i 1864.

Dansk internationalisme var da også allerede ved sin tilblivelse formuleret som en national overlevelsesstrategi. Da Fredrik Bajer i 1882 introducerede det liberale fredsprojekt i Danmark med oprettelsen af *Foreningen til Danmarks Neutralisering* – fra 1885 *Dansk Fredsforening*¹³ – var det et bærende synspunkt i foreningens program, at stormagternes anerkendelse og garanti af en permanent dansk – og eventuelt også skandinavisk – neutralitet skulle sikre Danmarks overlevelse efter tabet af Slesvig og Holstein. Og Bajer mente, at udviklingen af det internationale voldgiftsprincip udgjorde Danmarks eneste mulighed for på længere sigt at overleve som selvstændig stat.¹⁴

Centralt i den danske fredsforenings program stod også tanken om, at Danmark og de øvrige småstater, netop i kraft af deres manglende evne

12 Stephen C. Neff: *The Rights and Duties of Neutrals. A General History*, Manchester 2000 s. 99-103; Sandi E. Cooper: *Peace and Internationalism: European Ideological Movements Behind the Two Hague Conferences (1899 to 1907)*, New York University 1967 s. 1-33, s. 107-215; Martti Koskenniemi: *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870-1960*, Cambridge, 2001, s. 63, Armstrong, Farrell og Lambert 2007 s. 146f.

13 Risskov Sørensen 1981 s. 18-20, s. 28-29.

14 Fredrik Bajer: *Nordiske Neutralitetsforbund. Historisk Udkast*, Kbh. 1885 s. 39-41; Fredrik Bajer: *Om Krigs Forebyggelse ved Voldgift*, Kbh. 1886 s. 14, Kurt Jacobsen: »Fredrik Bajer (1908): "Pligten til at stifte Fred"«, i: Henry Nielsen og Keld Nilsen (red.): *Nabo til Nobel. Historien om tretten danske Nobelpriser*, Gylling 2001. s. 80; Risskov Sørensen 1981 s. 29-30.

Efter at Fredrik Bajer havde deltaget i krigen mod Preussen og Østrig i 1864, blev han i 1865 afskediget fra den danske hær. Kort efter engagerede han sig i fredsspørgsmålet. Hans fredstænkning blev til som del af den grundtvigianske og skandinaviske freds- og folkelighedstænkning, der fandtes i det demokratiske, skandinaviske miljø omkring Nordisk Samfund og Nordisk Tidsskrift i årene efter nederlaget i 1864. Med inspiration fra især den britiske fredsbevægelse omsatte Bajer i 1880'erne denne kristent inspirerede tænkning om de skandinaviske folks sammenslutning som grundlaget for en generel international folkeforsoning til en konkret udenrigspolitisk strategi (foto ca. 1865)

til at hævde deres interesser med magt, havde en særlig rolle at spille i udviklingen af de nye internationale retsprincipper. Det gjaldt både gennem neutralitetspolitikken og i arbejdet for at udbrede det internationale voldgiftsprincip.¹⁵

Det stærke nationale anslag i den danske internationalisme blev underbygget af en tæt ideologisk forbindelse til den kulturelle skandinavisme og grundtvigianismen. I modsætning til sine amerikanske og britiske forbilleder var det danske fredsmiljø stort set rensset for en egentlig religiøs pacifisme, men den grundtvigianske idé om de nordiske folk som særligt udvalgte, fredselkende folkeslag spillede en central rolle i den internationalistiske selvforståelse.¹⁶

I Danmark blev den liberale internationalisme udviklet i nær tilknytning til det parlamentariske politiske miljø, først og fremmest partiet Venstre. Fra begyndelsen af 1890'erne udviklede der sig imidlertid også en radikalt funderet fredstænkning, som havde en skarpere antimilitaristisk

15 Bajer 1886 s. 15-19.

16 Halvard Leira: »'Hele vort folk er naturlige og fødte Fredsvenner'. Norsk fredstænkning fram til 1906«, *Historisk tidsskrift*, 2004, s. 153-180, her s. 158-61.

profil, og som især fokuserede på nedrustning, oplysning og demokratisering som midler til at fremme en varig fred. Også disse kredse, som fik deres parlamentariske gennembrud med oprettelsen af Det radikale Venstre i 1905, støttede imidlertid neutralitetsprincippet og voldgiftsideen.¹⁷

Til gengæld stillede Højre-regeringen under J.B.S. Estrups ledelse sig afvisende over for den nye liberale internationalisme. Neutraliserings- og voldgiftstanken udfordrede Højres omstridte befæstningspolitik og den bagvedliggende forhåbning om, at Danmark stadig kunne spille en aktiv militær rolle i den internationale politik. De to liberale kernesager spillede da også en central rolle i forfatningskampen.¹⁸ Der blev først etableret en dansk udenrigspolitisk konsensus på grundlag af de nye liberale internationalistiske principper, efterhånden som den fastlåste indenrigspolitiske situation blev oplødt. Et afgørende skridt i den retning blev taget med det storpolitiske forlig i 1894, hvor alle Rigsdagens partier tilsluttede sig tanken om en stormagtsanerkendt dansk neutralitet.¹⁹

Efterfølgende blev der også skabt politisk enighed i voldgiftsspørgsmålet. Da voldgiftstanken første gang blev rejst af Venstre i Rigsdagen i 1890 og 1892, afviste Højre ideen om, at Danmark skulle påtage sig generelle forpligtelser til at underkaste internationale stridigheder voldgift. Partiets repræsentanter hævdede, at voldgiftsprincippet kun ville blive af betydning i de afgørende politiske spørgsmål, der kunne udløse krig, hvis der samtidig fandtes en effektiv international retshåndhævelse, og de mente, at anvendelsen af voldgift i mindre betydningsfulde sager ville skabe mere gnidning end afspænding. Højre ønskede derfor at begrænse sig til at søge voldgiftsklausuler inkorporeret i de traktater, Danmark afsluttede.²⁰

Principielt afviste partiet imidlertid ikke voldgiftstanken. Således havde Estrup-regeringen i 1886 accepteret en voldgiftsavgørelse af den såkaldte Butterfield-sag mod USA om Danmarks tilbageholdelse af to amerikanske skibe på de vestindiske øer – en sag Danmark for øvrigt vandt.²¹ Og da Christian IX i 1893 modtog en adresse foranstaltet af Dansk Fredsfor-

17 Karen Gram-Skjoldager: »Fred som national interesse? Dansk internationalisme inden Anden Verdenskrig«, i: Kristine Midtgaard og Lise H. Rasmussen (red.): *Omverdenen trænger sig på. Politik og ideer i det 20. århundrede. Festskrift til Thorsten Borring Olesen*, Odense 2006, s. 130f.

18 Risskov Sørensen 1981 s. 26-28, s. 30-32 og 53-56.

19 Risskov Sørensen 1981 s. 47.

20 Folketingets debatter om voldgiftsspørgsmålet 30.10. 1890 og 21.11. 1892 (RT, FF 1890-91 sp. 429-440 og RT, FF 1892-93 sp. 1578-1620, især udenrigsminister Tage Reedtz-Thotts udtalelse 1892-93, sp. 1599-1604).

21 Bjørn og Due-Nielsen 2003 s. 411.

ening med 234.118 underskrifter, der bl.a. krævede, at regeringen »... for at betrygge Freden...« skulle søge at opnå voldgiftstraktater med de øvrige europæiske stater, udtrykte både kongen og Estrup sympati for tanken. Dog mente de, at Danmark først kunne engagere sig i voldgiftsspørgsmålet, når en stormagt stillede sig i spidsen for det.²²

Det skete i august 1898, da den russiske tsar Nikolaj II indbød seksogtyve stater – herunder Danmark – til den første internationale fredskonference i Haag,²³ og på konferencen trådte Danmark for første gang frem som international fortaler for voldgiftsprincippet. Som det vil blive vist, var der imidlertid stadig langt til, at Danmark også i den praktiske politik havde erobret den internationale førertrøje i spørgsmålet. Og som det vil fremgå, var vejen frem til denne position præget af dansk tøven og betænkeligheder og drevet af en serie af internationale tilfældigheder.

Den første fredskonference i Haag 1899

Ruslands indkaldelse af fredskonferencen i Haag var først og fremmest et initiativ, der blev taget, fordi det russiske tsardømme ikke var i stand til at følge med i den internationale oprustning. Konferenceindbydelsen fokuserede derfor alene på spørgsmålet om rustningsbegrænsninger. Under indtryk af den mistro og modvilje, som nedrustningsudspillet mødte hos de øvrige stormagter, kom konferenceprogrammet imidlertid først og fremmest til at befatte sig med regulering af krigsførelsen og international mægling og voldgift.²⁴

Selvom der lå klare nationale interessehensyn til grund for det russiske initiativ, betegnede fredsmanifestet, med sin introduktion af ideen om fredens bevarelse som en overordnet og fælles målsætning i den internationale politik, et afgørende brud i den internationale politiske diskurs.²⁵ Og selvom den russiske tsar ikke havde nogen intention om at udfordre det traditionelle europæiske koncert-system, men tværtimod håbede, at konferencen ville konsolidere og fuldstændiggøre det, var konferencen med sin brede deltagelse af store og små stater en institutionel nyskabelse i den europæiske politik.²⁶

22 Petersen og Nielsen s. 26-30; fredsadressen, hvorfra citatet stammer, er optrykt s. 27

23 Russisk verbalnote af 28.8.98, UM 11.B.1a pk.I.

24 Jost Dülffer: *Regeln gegen den Krieg? Die Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907 in der internationalen Politik*, Ullstein 1981 s. 19-53.

25 Russisk verbalnote af 28.8.98, UM 11.B.1a pk.I jf. Dülffer 1981 s. 19f.

26 Dülffer 1981 s. 184-86.

I Danmark modtog Dansk Fredsforening ikke overraskende tsarens fredsinitiativ med begejstring,²⁷ og for at give konferencen og den danske regering et stærkt folkeligt mandat foranstaltede den en fredsadresse til støtte for konferencen.²⁸ Adressen, der med sine 286.296 underskrifter blev den hidtil største adresse i Danmark,²⁹ blev i april 1899 overrakt til Christian IX og konseilspræsident Hugo Hørring, der svarede foreningen, at den danske delegation, som ønsket af foreningen, ville blive instrueret om at søge voldgiftsspørgsmålet fremmet på konferencen.³⁰

I regeringens svar på det russiske conferenceprogram, hed det også, at man håbede, at voldgifts- og mæglingsprincippet måtte blive givet en konkret og effektiv form på konferencen, fordi det ville forhindre fremtidige krige og: »... *parce que par la les Etats secondaire obtiendraient une garantie de sécurité qu'ils ne pourraient pas attendre de leurs forces militaires comperativement faible*«. ³¹ At en Højre-regering på den måde adopterede fredsbevægelsens opfattelse af voldgiftsprincippets positive sikkerhedspolitiske betydning som var ganske nyt.

Reelt var regeringens støtte til det russiske initiativ imidlertid kombineret med et skarpt blik for de farer og begrænsninger, der knyttede sig til det nye voldgiftsprincip, og på konferencen viste den sig meget tilbageholdende med at profilere sig på voldgiftsspørgsmålet. Grundlæggende tvivlede den danske regering på, at konferencen overhovedet ville føre til positive politiske resultater, og den var derfor afvisende over for russiske sonderinger af muligheden for at afholde konferencen i København.³²

Den instruktion, som den danske delegation fik med til Haag, var også præget af skepsis over for de nye internationalistiske principper. Instruktionen var udarbejdet af udenrigsministeriets mangeårige direktør Peter Vedel og blev efterfølgende tiltrådt af udenrigsminister N.F. Ravn.³³ I instruktionen forholdt Vedel sig afvisende til conferenceprogrammets punkter vedrørende nedrustning, idet han mente, at det ville være umuligt at implementere eventuelt vedtagne nedrustningskonventioner, og fordi

27 »Hvad kan der ventes af Fredskonferencen?«, *Fredsbladet* nr. 1, 1899. »Fredskonferencen i Haag«, *Fredsbladet* nr. 4, 1899 og »Fredskonferencen«, *Fredsbladet* nr. 5, 1899. Fredsforeningen fremhævede dog som et problem, at Rusland som en militærstat manglede moralsk autoritet til at fremme fredssagen (»Forventninger«, *Fredsbladet* nr. 3, 1899)

28 Vedr. motivationen for fredsadressen: »Fredskonferencen i Haag«, *Fredsbladet* nr. 4, 1899.

29 Risskov Sørensen s. 60f.

30 Petersen og Nielsen 1932 s. 46f.

31 Depeche af 6.2.99 oplæst af P.L.E. de Løvenørn, Skt. Petersborg, UM 11.B.1a pk.1.

32 Jensen 1999 s. 2.

33 Vedr. instruktionens tilblivelse: Sjøqvist 1962 s. 231.

han mente, at gensidige beskyldninger om manglende efterlevelse af konventionerne ville udgøre en større trussel mod freden end den eksisterende tingenes tilstand.

Til gengæld støttede han principielt konferenceprogrammets punkter vedrørende mægling og voldgift. Dog stillede han samtidig spørgsmålstegn ved, om det ville være muligt at give disse principper en praktisk og acceptabel form. Han konstaterede, at mægling, og til en vis grad voldgift, måtte være obligatorisk for at være effektiv. Og samtidig anførte han, at det efter hans mening ville være umuligt at få stormagterne til at underkaste spørgsmål vedrørende territorial integritet og ære mægling eller voldgift, idet han især anså æresbegrebet for at være så elastisk, at alle væsentlige spørgsmål reelt ville være fritaget fra voldgiftsforpligtelsen. Derfor mente han ikke, at en voldgiftskonvention ville kunne forhindre krig. Samtidig tog han afstand fra tanken om oprettelsen af en international domstol, fordi han mente, at en sådan kun kunne blive effektiv, hvis man gik på kompromis med princippet om staternes internationale ligeberettigelse i forbindelse med udvælgelsen af de dommere, der skulle have sæde i dommerkollegiet, og det var han ikke villig til.³⁴ Ønsket om at opretholde den formelle, retlige lighed mellem stormagter og småstater var et ønske, Danmark delte med de øvrige neutrale vesteuropæiske småstater, fordi det udgjorde et effektivt værn mod international påvirkning af deres udenrigspolitiske handlefrihed og interne suverænitet. I de efterfølgende år kom det til at antage form af ufravigeligt krav i den danske voldgiftspolitik.³⁵

Sammen med det ringe råderum for en koordineret småstatsaktivisme på konferencen kom denne skepsis til at betyde, at den danske delegation forholdt sig stort set passivt i fredspolitiske anliggender på konferencen.

Der var ellers blevet taget initiativ til en samordnet småstatspolitik på konferencen. I januar 1899 havde Holland således henvendt sig til Danmark og en række andre europæiske småstater med et forslag om, at de sekundære magter skulle koordinere deres bestræbelser for at sikre voldgifts-

---

34 Vedels skeptiske holdning over for voldgiftstanken er blevet betonet stærkt i den danske forskning (Sjøqvist 1962 s. 232-35, Jensen 1999 s. 1; Bjørn og Due-Nielsen 2003 s. 436). Herved adskiller den sig fra den internationale litteratur om Haag-konferencen, som har fokuseret på det positive danske svar på den hollandske henvendelse (Rudolph Lüthi: *Die Europäischen Kleinstaaten und die Haager Friedenskonferenz von 1899*, Bern 1954 s. 64 og Dülffer 1981 s. 188)

35 Vedr. de øvrige vesteuropæiske småstaters holdning til dette spørgsmål: Dülffer 1981 s. 187.

tankens fremme på konferencen. Det forslag havde Ravn givet sin støtte,³⁶ men da konferencen trådte sammen den 18. maj 1899, brød småstatskoalitionen hurtigt sammen; Belgien og de østeuropæiske småstater tog afstand fra det hollandske initiativ, og småstaterne begyndte i stedet hver især at orientere sig mod de stormagter, som de var afhængige af.³⁷ For Danmark, der lå placeret langt inde i den tyske interessesfære med Rusland som sin eneste sikkerhedspolitiske modvægt, levnede det kun et meget begrænset råderum for at engagere sig aktivt i voldgiftsspørgsmålet.³⁸ Som ung, ekspanderende stat var Tyskland principielt modstander af konferencens grundlæggende idé om at pålægge den internationale politik retlige bindinger, og fra tysk side stod man stejlt afvisende over for det begrænsede – og i danske øjne utilstrækkelige – russiske udspil i voldgiftsspørgsmålet.³⁹ Da Danmark ikke fik sæde i den kommission, der beskæftigede sig med voldgiftsspørgsmålet på konferencen, var den danske delegations muligheder for at fremme voldgiftsprincippet derfor meget begrænsede, og Danmark udtalte sig ikke om spørgsmålet på konferencen.⁴⁰

I stedet samlede regeringen sin interesse om reguleringen af krigsførelsen. I instruktionen til delegationen fremhævede Vedel, at det var i dette spørgsmål, konferencen havde bedst udsigt til at opnå resultater, og den danske delegation blev da også sammensat, så det var den militære sagkundskab snarere end den folkeretlige ekspertise, der repræsenterede Danmark. Delegationen bestod af den danske gesandt i London, kaptajn Frantz Ernst Bille, som førstedelegeret og den tidligere – og kommende – krigsminister J.G.F. Gustav Schnack som andendelegeret.⁴¹

Danmarks eneste fredspolitiske aktivitet kom derfor til at ligge på nedrustningsområdet, hvor den danske delegation aktivt støttede et – aldrig gennemført – forbud mod brugen af giftgas. Men samtidig stemte delegationen mod et forbud mod undervandsbåde og vædderskibe, da den opfat-

36 Det hollandske gesandtskab, Stockholm til UM 27.1.99 og UM til det hollandske gesandtskab, Stockholm 2.2.99, UM 11.B.1a pk.I; vedr. det hollandske initiativ i øvrigt: Lüthi 1954 s. 62-64 og Dülffer 1981 s. 188f.

37 Dülffer 1981 s. 187-91.

38 Vedr. Danmarks sikkerhedspolitiske stilling: Bjørn og Due-Nielsen 2003 s. 413, s. 437.

39 Dülffer 1981 s. 103-37.

40 *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. Translation of official Texts, vol. I: Conference of 1899*, hvoraf det fremgår, at de danske delegerede ikke på noget tidspunkt udtalte sig i voldgiftsspørgsmålet.

41 Vedr. delegationen sammensætning: Allerunderdanigst Forestilling af 18.2.99, UM 11.B.1a pk.I; Schnack havde været krigsminister 1896-97 i ministeriet Reedtz-Thott, og indtog fra august 1899 samme post under regeringen Hørring (DBL bd. 13 s. 164); desuden blev Otto Reedtz Thott fra Udenrigsministeriet på eget ønske uformelt tilknyttet delegationen (UM til Bille, London 25.4.99, UM 11.B.1a pk.I).

tede disse skibstyper som defensive våben, som det var i småstaternes interesse at opretholde.⁴²

Konferencens resultater på voldgiftsområdet blev, som forudset af Vedel, meget beskedne. Den konvention om fredelig bilæggelse af internationale stridigheder, som blev vedtaget, fremhævede blot, at juridiske spørgsmål og spørgsmål om fortolkning og anvendelse af internationale traktater var velegnede til afgørelse ved voldgift, men stillede i øvrigt signaturmagterne frit med hensyn til, hvornår de ville underkaste sig voldgift. Det væsentligste fremskridt på området var derfor konventionens bestemmelser om oprettelsen af en international voldgiftsret med sæde i Haag. Da der ikke blev tale om en egentlig domstol, men om et stort korps af dommere, blandt hvilke de stridende parter selv frit kunne vælge de dommere, der skulle dømme i en strid mellem dem, frafaldt Vedel sin modstand mod domstolen, og Danmark kunne tiltræde konventionen.⁴³

Efter konferencen forholdt han sig imidlertid skeptisk til den politiske nytte af de begrænsede og uforpligtende voldgiftsbestemmelser, der var blevet konferencens hovedresultat.⁴⁴

Til gengæld vurderede den danske førstedelegerede, Bille, konferencens begrænsede resultater anderledes. Efter at han havde undertegnet konferencens slutakt den 29. juli, konkluderede han i indberetningen om de vedtagne konventioner, at »... *selvom der skulde hengaa lang Tid, inden den første og vigtigste af dem om international Mægling og Voldgift kan betragtes som en bestemmende Faktor i Staternes indbyrdes Forhold*«, så var det »... *formentlig selve Friheden, der er indført i Anvendelsen af Princippet om Voldgift, som vil sikre dette en uforstyrret Væxt*«⁴⁵

Det var to grundlæggende forskellige opfattelser af værdien af og udviklingspotentialet i den nye internationale normpolitik, der her stødte sammen. Og efter at Vedel i efteråret 1899 trak sig tilbage fra sin post i Udenrigsministeriet, blev det den positive fokusering på voldgiftstankens udviklingsmuligheder, som Bille repræsenterede, der kom til at dominere den danske udenrigspolitik. Imidlertid betød hensynet til den danske neutralitet og frygten for at tirre stormagterne ved at engagere sig aktivt i spørgsmålet, at der skulle gå fire år, før Danmark afsluttede den første bilaterale voldgiftstraktat.

42 Indberetning nr. 9, 31.5.99, UM 11.B.1.a pk. II.

43 Konventionen er optrykt i *The Proceedings of the Hague Peace Conferences. Translation of official Texts, vol. I: Conference of 1899* s. 235-46; vedr. Vedels ændrede holdning: udberetning nr. 4 til den danske delegation af 6.6.99, UM 11.B.1a pk.I.

44 Sjøqvist 1962 s. 234f.

45 Indberetning nr. 44 af 29.7.99 fra Bille, Haag til UM, 11.B.1a pk. III.

Voldgiftsspørgsmålet i limbo 1899-1903

Efter Haag-konferencen flyttede voldgiftsspørgsmålet ud i den bilaterale politik, da store og små stater på kryds og tværs begyndte at afslutte voldgiftstraktater med hinanden. Denne udvikling tog imidlertid først fart, efter at Frankrig og Storbritannien som de to første stormagter i 1903 havde afsluttet en voldgiftstraktat med hinanden, og efter at Tyskland havde indgået en voldgiftstraktat med Storbritannien i 1904, der signalerede, at voldgiftstraktaterne ikke havde alliancepolitiske implikationer.⁴⁶ Indtil det skete, indtog både Hørrings ministerium, det efterfølgende Højre-ministerium under Hannibal Sehesteds ledelse og det første Venstre-ministerium anført af I. H. Deuntzer en passiv og afventende holdning i voldgiftsspørgsmålet.

Da den hollandske gesandt baron Heeckeren van Kell i foråret 1901 foreslog Sehested en dansk-hollandsk voldgiftsaftale, der skulle forpligte de to lande til at underkaste alle uoverensstemmelser obligatorisk voldgift, forholdt Sehested sig således afvisende til idéen.⁴⁷ Principielt havde han ikke noget imod tanken om obligatorisk voldgift, fremhævede han over for den hollandske gesandt. Men pga. Ruslands særlige interesse i voldgiftssagen ønskede han ikke at indgå aftalen uden at først at have Ruslands anerkendelse af den, og han frygtede – antageligvis netop pga. den russiske interesse i spørgsmålet – at en sådan aftale kunne vække modvilje i Sverige og Tyskland.⁴⁸ Da den hollandske gesandt havde handlet uden instruktion fra sin regering, blev en officiel dansk stillingtagen til det hollandske forslag ikke nødvendig.⁴⁹ Men Sehesteds reaktion havde ikke desto mindre afsløret en traditionel sikkerhedspolitisk betragtningssåde på voldgiftspolitikken og en klar prioritering af det neutralitetsorienterede ikke-involveringshensyn, som måtte være principielt hindrende for et dansk engagement i spørgsmålet, så længe stormagterne ikke havde givet de mindre stater deres velsignelse til at udbrede voldgiftsprincippet.

Selvom voldgiftsprincippet stod centralt i Venstres udenrigspolitiske program, og selvom I.H. Deuntzer havde en fortid som bestyrelsesmedlem i Dansk Fredsforening,⁵⁰ ændrede denne holdning sig ikke, da systemskiftet i 1901 bragte Venstre til magten.

46 Berlin 1912 s. 2-4.

47 Referat af forhandling med van Heeckeren van Kell 19.3.01, UM 12. Dan.51.

48 Privat brev fra Sehested til ukendt adressat (»Hr. Kammerherre«) af 19.3.01, UM 12. Dan.51.

49 Privat brev fra Sehested til ukendt adressat (»Hr. Kammerherre«) af 17.4.01, UM 12. Dan.51 samt privat brev fra Deuntzer til gesandtskabet, Haag 10.10.03, UM 12. Dan.51.

50 Vedr. Deuntzers tilknytning til Dansk Fredsforening: Petersen og Nielsen 1932 s. 41.

Tværtimod reagerede Deuntzer lige så afvisende som Sehested, da den svenske regering i oktober 1901 sonderede den nye danske Venstre-regerings holdning til en dansk-svensk-norsk voldgiftsaftale. Over for den svenske gesandt tilsluttede Deuntzer sig principielt tanken om en aftale, men han fremhævede samtidig, at Danmark helst så, at man begrænsede sig til voldgiftsklausuler indsat i handelstraktater og lignende internationale overenskomster. Hvis man skulle indgå en generel voldgiftsaftale, mente han, det var nødvendigt at begrænse denne, og han betonedede, at det ville blive svært at finde en passende form for sådanne begrænsninger.⁵¹ I lyset af hans hidtidige engagement i fredssagen og i betragtning af, at han igen fra 1903 gjorde sig til aktiv fortaler for den uindskrænkede, obligatoriske voldgift, virker denne holdning – der ikke opmuntrede Sverige til at forfølge sagen videre – umiddelbart uforståelig. To forhold kan imidlertid forklare den. For det første er det sandsynligt, at Deuntzer nærrede den samme bekymring over for stormagternes reaktioner som Sehested. For det andet bidrog de prekære svensk-norske unionsstridigheder sandsynligvis til hans tilbageholdenhed. Voldgiftsprincippet havde nemlig indtaget en central rolle i den interne svensk-norske rivalisering, siden det norske Storting i 1880'erne var begyndt at profilere sig nationalt på fredssagen og havde indledt bestræbelser for at vinde retten til at føre selvstændig udenrigspolitik i voldgiftsspørgsmålet.⁵²

Allerede året efter gjorde Deuntzer dog et mere pragmatisk forsøg på at fremme voldgiftsprincippet, da han i den – aldrig ratificerede – traktat med USA af 24. januar 1902 om salget af De Vestindiske Øer fik indsat en bestemmelse, der fastslog, at alle tvistigheder, som opstod om traktatens bestemmelser, skulle afgøres ved voldgiftsretten i Haag.⁵³

I december samme år førte repræsentanterne for den danske interparlamentariske gruppe også voldgiftsspørgsmålet frem i Rigsdagen, da de fremlagde et forslag til en Folketingsbeslutning, der opfordrede regeringen til at indsætte en bestemmelse i alle fremtidige danske traktater om, at stridigheder om den pågældende traktat skulle afgøres ved voldgiftsretten i Haag i det omfang dette var muligt, og med mindre særlige grunde talte for at undergive striden en anden form for voldgift.⁵⁴

51 Jf. udberetning nr. X af 1.11.01 til Sponeck, Stockholm, 12.Dan.74 pk.I.

52 Nils Ivar Agøy: »„It Will Serve to Increase Our Union Difficulties“. Norway, Sweden and the Hague Peace Conference of 1899«, *Historisk Tidsskrift*, nr. 2, 2000, s. 181-208; Cecilie Schjætvet: »Internasjonal voldgift og unionsoppløsning – arven til den norske foregangspolitikken», i: Ole Mestad og Dag Michaelsen (red.): *Ret, nasjon, union. Den svensk-norske unionens rettslige historie 1814-1905*, Oslo 2005, s. 49-78.

53 Om den vestindiske traktat i øvrigt, se Bjørn og Due-Nielsen 2003 s. 432-34.

54 Forslaget findes i RT 1902-03, Tillæg A sp.3373-74 og Rigsdagsbeslutningen i Tillæg C sp. 59f.

Dette forslag har en vis principiel interesse, fordi det blev fremført af den interparlamentariske gruppe, der havde en bred partipolitisk fun-dering, og enstemmigt vedtaget af Folketinget,⁵⁵ og fordi det blev båret frem af en positivt formuleret internationalistisk forståelse af den interna-tionale politik. Den senere radikale forsvarsminister Christopher Krabbe, der stod i spidsen for forslaget, betonedede således, at der var både et dansk formål og et 'Verdensformaal' med forslaget. Det første drejede sig om at sikre fredelige afgørelser af stridigheder mellem Danmark og stater, Danmark indgik traktater med. Det andet – og vigtigere – drejede sig om at styrke voldgiftsprincippet og konsolidere den nye voldgiftsrets auto-ritet.⁵⁶ Og Deuntzer spidsformulerede under debatten den nye interna-tionalistiske grundopfattelse af det internationale retsprincips betydning for den internationale politik, da han sagde: »*Man kan i Princippet ikke have det mindste imod, at man i alle Tilfælde sætter Retten i Stedet for Magten, og da ogsaa Retten er en Magt, og en stor Magt, kunde dette ogsaa udtrykkes saaledes, at man i Stedet for Voldens Magt skulde sætte Rettens Magt.*»⁵⁷

Danske voldgiftstraktater fra 1903 til 1906

Voldgift og suverænitet

Den bilaterale voldgiftsoverenskomst mellem Frankrig og Storbritannien i 1903 kom til at virke som en katalysator for et kompleks af nye, bilaterale voldgiftstraktater. I sig selv betegnede traktaten imidlertid ikke noget stort fremskridt for voldgiftsprincippet. Som stormagter var hverken Frankrig eller Storbritannien interesserede i at lade deres internationale handlefri-hed begrænse nævneværdigt af de nye internationale retsprincipper. Det afspejlede sig i voldgiftsoverenskomsten, der alene omfattede juridiske spørgsmål og spørgsmål vedr. fortolkningen af internationale traktater, og som samtidig undtog alle spørgsmål, der angik kontrahenternes livsinter-resser, uafhængighed, ære eller berørte en tredje stats interesser fra vold-gift.⁵⁸ Disse forbeholds ubestemte form var udtryk for den suverænitets-baserede tilgang til folkeretten, som var dominerende på dette tidspunkt,⁵⁹

55 RT, FF 1902-03, sp. 1830. Vedrørende den danske interparlamentariske gruppe, se Ander-sen 1953, især s. 411-25.

56 Christopher Krabbe i FT 5.12.05, RT, FF 1902-03, sp. 1814-15.

57 Deuntzer i FT 5.12.05, RT, FF 1902-03, sp. 1819-20.

58 *Danske Voldgiftskonventioner* s. 6.

59 Jf. Koskenniemi 2001 s. 33f og Armstrong, Farrell og Lambert 2007 s. 75f.

og de betød, at det i realiteten stadig var muligt for den enkelte stat selv at bestemme, om en sag skulle afgøres ved voldgift.⁶⁰

I Danmark, hvor suverænitetsproblematikken ikke primært var en offensiv problemstilling, men et defensivt spørgsmål, der handlede om at sikre Danmarks neutralitet i krigstid og dansk politisk uafhængighed og intern suverænitet i fredstid var der imidlertid en helt anden og stærkere interesse i at udbrede voldgiftsprincippets anvendelse, og fra efteråret 1903 og de følgende år udførte den danske regering et aktivt og konsekvent arbejde for at få princippet om den obligatoriske voldgift virkeliggjort i sin mest fuldstændige form i traktater med en lang række stater.⁶¹ Men samtidig betød den særlige defensive suverænitetsforståelse, at Danmark i dette arbejde nidkært hævdede det folkeretlige grunddogme om staternes internationale ligeberettigelse og interne suverænitet. Og det kunne også virke som en hindring for voldgiftsprincippets udbredelse.

Danmark som spydspids – småstatstraktaterne 1903-06

Den nye positive danske indstilling til voldgiftsprincippet viste sig første gang, da den danske regering i august 1903 blev tilbudt en voldgiftsaftale af den svensk-norske udenrigsminister Alfred Lagerheim. Det svensk-norske forslag svarede i alt væsentligt til den begrænsede fransk-engelske overenskomst. Dog indeholdt det som noget nyt en bestemmelse om, at de suverænitetsforbehold, der var opregnet i den engelsk-franske aftale, ikke skulle dække spørgsmål vedr. finansielle fordringer, som dermed blev underlagt ubetinget, obligatorisk voldgift.⁶²

I sit svar på det svenske udspil fremhævede Deuntzer, at princippet om obligatorisk voldgift efter hans mening var alt for svagt afspejlet i forslaget. Dog var han villig til at forhandle om det svenske udspil, da han mente, at selv en stærkt begrænset voldgiftsaftale mellem de nordiske lande var betydningsfuld. I den forbindelse fremsatte han to ændringsforslag. For det første foreslog han, at man fjernede de ubestemte suverænitetsforbehold vedrørende ære, livsinteresser og uafhængighed og i stedet positivt opregnede de spørgsmål, man kunne blive enige om at underkaste obliga-

60 Berlin 1912 s. 6.

61 Dette var et hyppigt fremført synspunkt i rigsdagsdebatterne vedr. voldgiftsspørgsmålet. I sin mest uddybede form findes det i bemærkningerne til rigsdagsbeslutningen om den dansk-russiske voldgiftsaftale fra marts 1905, der var den første voldgiftstraktat, der blev forelagt Rigsdagen (RT 1904-05, Tillæg A sp.3626).

62 Forslag vedlagt privatbrev fra Lagerheim 17.8.03, UM 12. Dan.74 pk.1.

torisk voldgift. For det andet foreslog han, at traktaten skulle indeholde en bestemmelse om oprettelsen af en nordisk voldgiftsdomstol.⁶³ Det sidste forslag begrundede Deuntzer i de skandinaviske staters særlige indbyrdes forhold. Således søgte han, efter eget udsagn, med forslaget at imødegå kritikken fra den danske opinion, der ville »... spørge om, hvorfor den store Sympathi og Broderskabsfølelse overfor S og N der her i Landet i store Kredse næres med stedse voxende Kraft og som dog i det mindste i nogen Grad har fundet Genklang i Sverig og Norge ikke har kunnet finde mindste Udtryk i Overenskomst om Voldgift«. ⁶⁴

Et positivt svar fra Sverige-Norge udeblev imidlertid⁶⁵ – muligvis pga. den eskalerende svensk-norske unionskonflikt – og først i 1908 indgik Danmark voldgiftstraktater med de to nu separate stater. Disse traktater fik den svensk-norske Karlstad-konvention fra 1905 som forlæg og var af en ret begrænset karakter. Karlstad-konventionen indførte nemlig obligatorisk voldgift i både juridiske og politiske spørgsmål, men undtog samtidig alle spørgsmål, der omhandlede traktatmagternes livsinteresser, uafhængighed eller suverænitet fra denne forpligtelse.⁶⁶

I stedet forfulgte Danmark sine voldgiftspolitiske ambitioner med Holland, der i oktober 1903 tilbød Danmark en ubetinget, obligatorisk voldgiftsaftale.⁶⁷ Den dansk-hollandske traktat bestemte, at alle tvister, juridiske såvel som politiske, uden undtagelse skulle afgøres ved voldgiftsdomstolen i Haag, og den var udformet som en åben traktat, der også kunne tiltrædes af andre stater.⁶⁸ Aftalen, der blev underskrevet den 12. februar 1904, afspejlede ideen om, at små neutrale stater kunne udgøre udgangs- og omdrejningspunktet for en international fredsalliance og var den første af sin art. Som sådan tiltrak den sig stor opmærksomhed. Det gjaldt både i samtiden, hvor den bl.a. blev fremhævet som en international

63 Deuntzer til Lagerheim 2.9.03, UM 12.Dan.74 pk.I.

64 Udateret, ufuldstændigt brevkoncept, Deuntzer til Lagerheim, UM 12. Dan.74 pk. I; i sit endelige svar til Lagerheim konstaterede Deuntzer mere afdæmpet, at oprettelsen af en nordisk voldgiftsdomstol ville »...indeholde en særlig Imødekommen af de sympathiske Følelser overfor Sverige og Norge der her i Landet næres med stedse voxende Kraft.« (Deuntzer til Lagerheim 2.9.03, UM 12.Dan.74 pk.I).

65 Deuntzer rykkede for svar fra Lagerheim 1.11.03 og 20.11.03. Efter at Lagerheim den 21.11.03 havde svaret henholdende, blev forhandlingerne indstillet (alle dokumenter UM 12. Dan.74 pk.I).

66 *Danske Voldgiftskonventioner* s. 9.

67 UM til gesandtskabet, Haag 10.10.03 og Allerunderdanigst Forestilling af 1.2.04, UM 12. Dan.51; Deuntzer hævdede senere, at aftalen var kommet i stand på hans initiativ (Deuntzer i FT 3.3.06 (RT, FF 1905-06 sp. 4989); først i 1908 afsluttede Danmark voldgiftsaftaler med Norge og Sverige (se *Danske Voldgiftskonventioner* s. 13-16).

68 Hollandsk avant-projet af 5.10.03, UM 12. Dan.51.

mønstertraktat på Den interparlamentariske Unions kongres i St. Louis i 1904,⁶⁹ og i eftertiden, hvor den er blevet set som grundstenen i den danske internationalistiske tradition.⁷⁰

Selvom traktaten bragte Danmark helt i spidsen for voldgiftspolitikken, var det imidlertid ikke ideelle motiver, der dominerede den danske holdning under forhandlingerne med Holland. I stedet havde et nyt ledemotiv materialiseret sig i den danske voldgiftspolitik, idet det danske udenrigsministerium rettede sin opmærksomhed mod at beskytte den nationale jurisdiktion inden for den nye voldgiftsaftales rammer. Traktatens åbne form var således en indrømmelse, Deuntzer ydede det hollandske udenrigsministerium til gengæld for at få optaget en bestemmelse i traktaten, der fastslog, at tvister mellem den ene stats undersåtter og den anden stat ikke skulle underkastes voldgift, når den førstnævnte stats domstole var kompetente til at pådømme sagen.⁷¹ Meningen med denne bestemmelse var, som Deuntzer senere forklarede i Folketinget, at »... *værge vore Domstoles kompetence*«. ⁷² Senere lykkedes det Danmark at få optaget denne bestemmelse, der internationalt blev kendt som 'den danske bestemmelse',⁷³ i voldgiftstraktaterne med Portugal, Italien, Belgien, Rusland, Norge og Spanien.⁷⁴

Sandsynligvis grundede Deuntzers suverænitetsfokusering sig især i de danske erfaringer fra tiden mellem de slesvigske krige, hvor de tyske magter havde haft traktatlig hjemlet adgang til helstatens interne forhold. Det havde siden da været et fast dogme i dansk udenrigspolitik at undgå at give stormagterne adgang til at involvere sig i indre danske anliggender.⁷⁵

Imidlertid var det den nye danske førerrolle i voldgiftspolitikken, Rigsdagen interesserede sig for, da Deuntzers efterfølger som udenrigsminister, F.C.O. Raben Levetzau forelagde traktaten til godkendelse – pga.

69 *Danske Voldgiftskonventioner* s. 6.

70 Se f.eks. Shepard Jones 1939, s.19f.

71 Dansk contre-projet af 24.11.03 jf. Allerunderdanigst Forestilling af 1.2.04, UM 12.Dan.51.

72 Deuntzer i FT 18.3.05, RT, FF 1904-05 sp. 4048.

73 Deuntzer i FT 3.3.06, RT, FF 1905-06 sp. 4962 og *Danske Voldgiftskonventioner* s. 10; vedrørende denne bestemmelse i øvrigt, se: P. Schou: »Den saakaldte "clause Deuntzer"«, Juridisk Tidsskrift, vol.1, 1915, s. 615-28.

74 *Danske Voldgiftskonventioner* s. 10.

75 Bjørn og Due Nielsen 2003 s. 167-71; Becker Christensen, Henrik: *Den danske mindretalspolitik i Nordslesvig*. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal, Haderslev 1984. s. 23f; Deuntzer nævnte ikke selv dette forhold, men under en folketingsdebat om voldgiftsspørgsmålet 3.3.06 blev det fremhævet af Niels Neergaard (RT, FF 1905-06 sp. 4978).

problemer med traktatens vedtagelse i det hollandske parlament skete det først i efteråret 1905.⁷⁶ I de to ting var der bred enighed om og glæde over, at man havde skabt en principielt betydningsfuld international mønstertraktat på voldgiftsområdet,⁷⁷ og bredden i den politiske støtte til voldgiftsspørgsmålet rakte nu så vidt, at Højres Landstingsmedlem, folkeretsprofessoren Henning Matzen, lagde liberale internationalistiske synspunkter til grund for sin vurdering af traktaten: »Hvis nu i alt fald foreløbig de mindre Stater enedes om en saadan Aftale, vilde de jo danne en virkelig Fredsforening, som vilde betegne et stort Skridt fremad i Retning af at sikre Freden og afværge Krigen. Det er netop som den højtærede Udenrigsminister fremhævede, en Model for en saadan Traktat, som her foreligger for os.«⁷⁸

At denne udvikling i sidste ende også var til gavn for Danmarks egen sikkerhed, pointerede både Matzen og flere andre rigsdagsmedlemmer.⁷⁹ Men der var samtidig blandt Rigsdagens medlemmer et skarpt blik for, at voldgiftsprincippet kun havde en ringe aktuel sikkerhedspolitisk værdi for Danmark, så længe man ikke havde indgået nogen aftaler med de nærmeste nabolande: »... vi maa erkende, naar vi se paa Forholdene til nogle af vore Nabostater, at med Hensyn til Betyggelsen af vort Fædrelands Fremtid gennem Fred og Voldgift er der endnu et godt Stykke tilbage« som Poul Sveistrup fra Venstre udtrykte det.⁸⁰ Denne dobbelte bedømmelse af voldgiftsprincippets sikkerhedspolitiske betydning på kort og langt understøtter Hans Branners fortolkning af den danske internationalisme. Normpolitikken blev ikke anskuet som et aktuelt sikkerhedspolitisk redskab, men som et middel til at forandre karakteren af det internationale system på længere sigt, så de små staters sikkerhed med tiden kunne forbedres.

Mere end noget andet fremhæver forløbet omkring den dansk-hollandske traktat imidlertid, at den danske internationalisme i denne tidligste fase var en reaktiv og tilfældig, ad hoc-baseret politik, og at voldgifts-

76 Jf. f.eks. gesandtskabet, Haag til UM 19.9.05, UM 12. Dan.51.

77 Se især: Raben Levetzau i LT 21.11.05 (RT, LF 1905-06 sp.147f) og i FT 9.11.05 (RT, FF 1905-06 sp. 1554f), Thomas Madsen Mygdal i LT 21.11.05 (RT, LF 1905-06 sp. 155), Henning Matzen i LT 6.2.06 (RT, LF 1905-06 sp. 468), Poul Sveistrup i FT 9.11.05 (RT, FF sp. 1555-59), Deuntzer i FT 9.11.05 (RT, FF 1905-06 sp. 1559-63) og L.V Birck i FT 13.10.05 (RT, FF 1905-06 sp. 230).

78 Matzen i LT 21.11.05 (RT, LF 1905-06 sp. 149).

79 Matzen i LT 21.11.05 (RT, LF 1905-06 sp. 149), H.E. Bluhme i FT 24.1.06 (RT, FF 1905-06 sp. 2059), Deuntzer i FT 9.11.05 (RT, FF 1905-06 sp. 1563).

80 Poul Sveistrup i FT 9.11.05, RT, FF 1905-06 sp. 1558; for samme synspunkt, se også Birck i FT 13.10.05, RT, FF 1905-06 sp. 230 og Klaus Berntsen i FT 9.11.05, RT, FF 1905-06 sp. 1566.

I.H. Deuntzer var konseilspræsident i det første danske Venstre-ministerium fra 1901 til 1905. Tidligere havde han været bestyrelsesmedlem i Dansk Fredsforening. Deuntzer er mest kendt for sine forsøg på at opnå den stormagtsanerkendte danske neutralitet, men han var også en hoveddrivkraft i den voldgiftspolitiske offensiv, Danmark iværksatte efter systemskiftet.

ideen som officiel udenrigspolitisk ideologi blev genereret og udkrystalliseret på baggrund af den praktiske voldgiftspolitiske aktivitet – ikke omvendt.

Dermed er imidlertid ikke sagt, at det var tilfældigt, at Danmark kom til at indtage en fremskudt rolle i voldgiftsspørgsmålet.

Den svage og udsatte danske stilling betød, at Danmark havde en klar og erkendt interesse i at udvikle voldgiftsprincippet, og efterhånden ændrede Danmarks reaktive rolle i voldgiftspolitikken sig også. I januar og maj 1905 forsøgte udenrigsministeriet således at få Belgien og Spanien til at tilslutte sig den dansk-hollandske traktat.⁸¹ Da begge de to lande afviste, forsøgte man fra dansk side at opnå traktater med de to stater med så vidtgående en voldgiftsforpligtelse som muligt.

For det første forsøgte Udenrigsministeriet at få indskrænket de omfattende forbehold, som Belgien og Spanien, efter fransk-britisk forbillede, ønskede indført i deres voldgiftstraktater. I den forbindelse lykkedes det

81 UM til gesandtskabet, Bruxelles 24.1.05, UM 12. Dan9, pk.1; UM til gesandtskabet, Madrid 1.5.05, UM 12.Dan.72 pk.1.

82 UM til gesandtskabet, Bruxelles 10.3.05 og belgisk UM til gesandtskabet Bruxelles 18.3.05, UM 12.Dan.9 pk. 1

ministeriet at få udeladt forbeholdet vedrørende suverænitet og udskiftet begrebet national ære med det – efter dansk opfattelse – snævrere begreb livsinteresse i traktaten med Belgien.⁸² I traktaten med Spanien lykkedes det at få udeladt forbeholdene vedrørende forfatningsbestemmelser og den nationale ære.⁸³

For det andet forsøgte ministeriet at introducere en positiv forpligtelse til at løse bestemte typer af stridigheder gennem undtagelsesfri obligatorisk voldgift. Traktaterne med Belgien og Spanien var forskellige, idet man fra belgisk side alene ønskede at indgå en traktat om spørgsmål af juridisk natur, mens traktaten med Spanien omhandlede alle typer af internationale stridigheder. Men i begge traktater lykkedes det det danske udenrigsministerium at få indført obligatorisk, ubetinget voldgift i stridigheder om traktatfortolkning og finansielle fordringers størrelse.⁸⁴

At målet med traktaterne ikke var at demontere konkrete stridigheder med de stater, man kontraherede med, blev i den forbindelse tydeligt, da udenrigsministeriet i en skrivelse til gesandtskabet i Madrid den 16. juni 1905 pointerede, at grunden til, at man fra dansk side ønskede at afslutte en uindskrænket obligatorisk voldgiftstraktat med Spanien var »... at Spanien i endnu højere Grad end Nederlandene ved sin Beliggenhed til en vis Grad er værnet mod overhovedet at komme i Konflikt med Danmark.«⁸⁵

Danmark som den lille – traktaterne med de europæiske stormagter 1903-06

Samtidig med, at Danmark forsøgte at få princippet om obligatorisk voldgift virkeliggjort i traktaterne med de øvrige europæiske småstater, arbejdede det danske udenrigsministerium også for at få afsluttet voldgiftstraktater med de europæiske stormagter. Dog forhandlede man ikke på noget tidspunkt med Tyskland og Østrig-Ungarn. Over for stormagterne nærede udenrigsministeriet ingen forhåbninger om at opnå den uindskrænkede, obligatoriske voldgift,⁸⁶ og i relationen til stormagterne udfoldede man mere markante bestræbelser for at sikre Danmarks internationale ligebe-

83 Allerunderdanigst Forestilling 18.9.05, UM 12. Dan.72 pk. I.

84 UM til gesandtskabet, Bruxelles 10.3.05 og gesandtskabet Bruxelles til UM 27.3.05, UM 12. Dan.9 pk.I; UM til gesandtskabet, Madrid 16.6.05 og 5.7.05, UM 12. Dan.72 pk.I; traktaterne findes optrykt i *Danske Voldgiftskonventioner* 1912 s. 20-24 og s. 29-32.

85 UM til gesandtskabet, Madrid 16.6.05, UM 12. Dan.72 pk.II.

86 UM til gesandtskabet, Paris 24.11.03, UM 12. Dan.26 pk.I, UM til gesandtskabet, Skt.. Petersborg 28.11.04, UM 12. Dan.65 og UM til gesandtskabet, London 24.6.04, UM 12. Dan.73.

rettigelse og interne selvbestemmelse inden for voldgiftssystemet, end tilfældet havde været over for småstaterne.

Den første stormagt, Danmark førte forhandlinger med, var Frankrig. Allerede i september 1903 – samtidig med at Frankrig og Storbritannien lå i voldgiftsforhandlinger – havde udenrigsministeriet taget kontakt til det franske udenrigsministerium i håb om, at Danmark kunne opnå en voldgiftsaftale med Frankrig af mere vidtrækkende omfang end den, de to stormagter forhandlede om.⁸⁷ Da Frankrig reagerede på den danske henvendelse, var den fransk-engelske aftale imidlertid afsluttet, og i Paris afviste man nu alle fravigelser fra den fransk-engelske model i en eventuel dansk-fransk overenskomst.⁸⁸ Mens Deuntzer umiddelbart accepterede det franske synspunkt med hensyn til traktatens meget begrænsede karakter, insisterede han på at få 'den danske bestemmelse' optaget i traktaten, og han ønskede en ny bestemmelse tilføjet, der fastslog, at det var op til hver af de to kontrahenter selv at afgøre, om en sag faldt ind under kategorierne om national ære, uafhængighed og livsinteresser.⁸⁹ At denne bestemmelse var i Danmarks interesse, er ikke umiddelbart indlysende. Eftersom den danske regering havde erklæret, principiel interesse i at lade internationale tvister underkaste voldgift, burde man ikke fra dansk side ønske at fastslå Frankrigs ret til suverænt at afgøre, om et spørgsmål faldt ind under et af de tre suverænitetstforbehold.

Ideen med bestemmelsen var imidlertid, som Deuntzer senere forklarede i Folketinget, at få fastslået Danmarks ligestilling med den stormagt, man kontraherede med. Således fremhævede han vigtigheden af, at »... *Danmark lige saavel som Medkontrahenten, især naar det er en Stormagt, har ubetinget Ret til selvstændig, uden Indsigelse at afgøre, om i det givne Tilfælde Striden kan løses ved Voldgift uden at man kommer i Strid med Danmarks Suverænitet og Uafhængighed*«. ⁹⁰ Det var et synspunkt, der var helt analogt til den danske hævde af princippet om staternes internationale ligeberettigelse i forbindelse med den internationale domstols sammensætning. Og det var et sigende udtryk for, at Danmarks voldgiftspolitik var præget af et klart defineret, defensivt suverænitetshensyn, som ækvivalerede stormagternes offensive suverænitetshævde, og som blev gjort gældende over for og søgt integreret i de nye internationale retlige strukturer på samme måde, som det skete fra stormagternes side. Fordi

87 Vedr. kontakten til Frankrig: gesandtskabet, Paris til UM 23.9.03; vedr. baggrunden for det danske initiativ: UM til gesandtskabet, Paris 8.12.03, begge UM 12. Dan.26 pk.I.

88 Gesandtskabet, Paris til UM 2.12.03, UM 12. Dan.26 pk.I.

89 UM til gesandtskabet, Paris 25.12.03 og 28.11.04, UM 12. Dan.26 pk.I.

90 Deuntzer i FT 18.3.05, RT, FF 1904-05 sp. 4046f.

der var tale om en defensiv suverænitetshævdelse var den blot mindre tydelig.

Hvor stor vægt spørgsmålet om Danmarks internationale ligeberettigelse havde for Deutzer, så man imidlertid, da Frankrigs afvisning af de danske krav fik ham til at afbryde forhandlingerne.⁹¹

Først da Raben-Levetzau blev udenrigsminister i I.C. Christensens regering i 1905, blev forhandlingerne med Frankrig genoptaget. Efterhånden afsluttede en række stater voldgiftstraktater med Frankrig efter den fransk-engelske model, og Raben-Levetzau fandt det i lyset heraf betænkeligt, at Danmark kom til at indtage en negativ særstilling i forhold til disse.⁹² Det var grunden til, at Danmark den 15. april 1905 undertegnede en voldgiftsoverenskomst med Frankrig svarende til de øvrige franske voldgiftsaftaler.⁹³

Ud fra en tilsvarende betragtning tog Raben-Levetzau i juni måned samme år kontakt til Storbritannien for uden forhandling at acceptere en traktat af tilsvarende indhold.⁹⁴ Imidlertid delte han Deutzers bekymringer, og han forsøgte over for Storbritannien at få en selvstændig noteveksling i stand, der skulle fastslå kontrahenternes ret til selv at bestemme, hvornår et spørgsmål faldt ind under kategorierne livsinteresser, national ære og uafhængighed.⁹⁵ Det lykkedes imidlertid ikke, og den 25. oktober 1905 blev den dansk-britiske traktat underskrevet i London uden noteveksling.⁹⁶

Større held med at fremme de danske synspunkter havde Danmark over for Rusland, som Deutzers regering åbnede forhandlinger med i november 1904.⁹⁷ Her lykkedes det for det første at foretage en væsentlig udvidelse af rammerne for voldgiftsprincippets anvendelse over for en stormagt. Traktaten indeholdt de samme vidtgående begrænsninger med hensyn til livsinteresser og uafhængighed, som den fransk-engelske traktat, og den nævnte desuden hensynet til den enkelte stats suverænitetsudøvelse. Men den omtalte hverken den nationale ære eller hensynet til en tredje stats interesser,⁹⁸ og den begrænsede sig ikke til spørgsmål af

91 6.12.04 gjorde Deutzer over for gesandtskabet i Paris rede for de uforenelige danske og franske standpunkter og lod hermed sagen falde (udberetning nr. XIII til gesandtskabet Paris 6.12.04 UM 12. Dan.26 pk. I).

92 Allerunderdanigst Forestilling af 4.9.05, UM 12. Dan.26 pk.I og Raben-Levetzau i FT 3.3.06, RT, FF 1905-06 sp. 4952f.

93 Traktaten er optrykt *Danske Voldgiftskonventioner* s. 49-53.

94 UM til gesandtskabet, London 24.6.05 og Allerunderdanigst Forestilling af 21.8.05, UM 12.Dan.73 pk.I; Raben-Levetzau i FT 3.3.06, RT, FF sp. 4952f.

95 UM til gesandtskabet London 24.6.05 og 12.7.05, UM 12. Dan.73 pk.I.

96 Traktaten er optrykt i *Danske Voldgiftskonventioner* s. 25-27.

97 UM instruerede 28.11.04 P.L.E. de Løvenørn i Skt. Petersborg om at fremsætte forslag om en dansk-russisk voldgiftsaftale (udberetning nr. XIII af 28.11.04, UM 12. Dan.65).

98 Art. 1 i traktaten, der er optrykt i *Danske Voldgiftskonventioner* s. 16-19.

juridisk natur. Desuden forpligtede den, ligesom traktaterne med Belgien og Spanien, de to stater til ikke at gøre forbeholdsklausulerne gældende i spørgsmål vedrørende fortolkningen af en række nærmere definerede traktattyper og ved fastsættelsen af finansielle fordringers størrelse.⁹⁹ Der til lykkedes det Deuntzer at få optaget både 'den danske bestemmelse' og bestemmelsen om kontrahenternes ret til selv at bestemme, hvornår et spørgsmål henhørte under livsinteresser, national ære og uafhængighed i traktaten.¹⁰⁰ Traktaten blev undertegnet den 1. marts 1905 i Skt. Petersborg¹⁰¹ og var den første voldgiftstraktat, der blev forelagt Rigsdagen. Som sådan høstede den stor anerkendelse, og Deuntzer fremhævede dens betydning som modeltraktat for fremtidige voldgiftsoverenskomster mellem stormagter og småstater.¹⁰²

Den mest vidtgående traktat med en stormagt, blev imidlertid indgået med Italien. Den 16. december 1905 afsluttede de to lande en ubetinget, obligatorisk voldgiftstraktat som den dansk-hollandske, der i flere væsentlige henseender effektiviserede og udbyggede dennes procesregler. Traktaten fastslog som noget nyt, at voldgiftsretten i tilfælde, hvor de to stater ikke kunne nå til enighed om en voldgiftsantagelse, der fastlagde stridens genstand og fremgangsmåden ved sagens afgørelse, kunne afgive kendelse på grundlag af de to parter formulerede påstande. Og den forbød de to staters undersætter at have sæde i den voldgiftsret, der skulle dømme mellem dem.¹⁰³

Da det ikke har været muligt at lokalisere sagsakterne vedrørende traktaten i Udenrigsministeriets arkiv, kendes de nærmere omstændigheder omkring dens tilblivelse ikke. Men som det var tilfældet i forbindelse med den hollandske og russiske traktat var det dens betydning som modeltraktat, der blev betonet i den efterfølgende politiske vurdering af den. Da Raben-Levetzau den 3. marts 1906 præsenterede overenskomsten for Folketinget, skete det således med en pointering af, at han håbede, den ville bidrage til »... at Voldgiftstanken, naar Voldgiftstraktaterne ved en større europæisk Sammenkomst, maaske i Haag, atter komme til Behandling, kan faa videre Rækkevidde, end den hidtil har haft, til Gavn for Freden«. ¹⁰⁴

99 Jf. art. 3 i traktaten, *Danske Voldgiftskonventioner* s. 17.

100 Traktatens art. 2 og art.5, *Danske Voldgiftskonventioner* s. 17f.

101 Jf. *Danske Voldgiftskonventioner* s. 16-20.

102 RT, FF 1904-05 sp.4043-60 (18.3.05) og RT, LF 1904-05 sp.903-19 (27.3.05); Deuntzers udtalelse: RT, FF 1904-05 sp.4049f.

103 Traktaten er optrykt i *Danske Voldgiftstraktater* s. 33-36.

104 RT, FF 1905-06 sp. 4954.

Et nyt ideelt dansk standpunkt

Den italienske traktat er imidlertid også interessant, fordi den markerede et vendepunkt i den danske voldgiftspolitik. Fra den var indgået, begyndte den danske regering, støttet af Rigsdagen, nemlig at prioritere indgåelsen af få, formelt fuldkomne traktater over udviklingen af et bredt net af mindre omfattende voldgiftstraktater. Mens traktaten med Italien – ligesom traktaterne med Holland og Rusland – blev positivt modtaget i Rigsdagen, da den blev forelagt til beslutning i marts 1906,¹⁰⁵ fik overenskomsterne med Storbritannien og Frankrig, der blev forelagt ved samme lejlighed, således en udpræget forbeholden modtagelse. Mens nogle rigsdagsmedlemmer blot konstaterede, at de to traktater ikke rummede reelle garantier for voldgiftsprincippets anvendelse,¹⁰⁶ mente flere andre, at overenskomsterne skabte en uheldig præcedens for Danmarks fremtidige aftaler og pointerede, at de helst havde set, at regeringen slet ikke havde indgået dem. De følte sig forpligtede til at støtte regeringen i de traktater, den allerede havde undertegnet, men krævede, at Danmark fremover begrænsede sig til at indgå aftaler efter den dansk-hollandske model.¹⁰⁷

Dette eksklusive synspunkt kom til at sætte sit tydelige præg på regeringens efterfølgende holdning. I en udtalelse om voldgiftsspørgsmålet under finanslovsforhandlingerne i Folketinget i oktober samme år fremhævede Raben-Levetzau således, at den dansk-italienske traktat havde »... gjort, at Danmark efter den Tid er bleven mere kræsen, mere tilbageholdende...«¹⁰⁸ Ikke overraskende blev den sidste traktat, Danmark afsluttede inden den anden fredskonference i Haag, derfor også en ubetinget voldgiftsoverenskomst. Den blev indgået med Portugal den 20. marts 1907, efter at den portugisiske gesandt i Stockholm selv havde kontaktet udenrigsministeriet med et forslag om en traktat efter dansk-italiensk mønster.¹⁰⁹ I den forbindelse fremhævede Raben-Levetzau over for Frederik VIII, at traktatens betydning lå deri, at den »... ville være med til at fæstne Danmarks Stilling som den Magt, der har opnaaet det største Antal betingelsesløst obligatoriske Voldgiftsaftaler med andre europæiske Stater«.¹¹⁰ Øjensynligt var

105 Poul Sveistrup, Christopher Krabbe og Niels Neergaard i FT 3.3.06 (RT, FF 1905-06 hhv. sp. 4955-57, 4974 og 4977f; Henning Matzen og Thomas Madsen-Mygdal i LT 13.3.03 (RT, FF 1905-06 hhv. sp. 880 og 886).

106 Sveistrup i FT 3.3.06 (RT, FF 1905-06 sp. 4964f og 4986f); Henning Matzen og K.T.T.O Reedtz-Thott i LT 13.3.06 (RT, LF 1905-06 hhv. sp. 884f og 887f).

107 Neergaard, N. Andersen og Krabbe i FT 3.3.06, RT, FF 1905-06 hhv. sp. 4978f, 4979 og 4975).

108 Raben-Levetzau i FT 18.10.06, RT, FF sp. 581f.

109 A. de Castro Feijó, Stockholm til UM 8.11.06, UM 12. Dan.63; *Danske Voldgiftskonventioner* s. 36-39.

110 Allerunderdanigst Forestilling af 15.3.07, UM 12. Dan.63.

ønsket om at fastholde og udbygge Danmarks moralske førerstilling i voldtgiftsspørgsmålet blevet et selvstændigt motiv i den danske politik.

Etableringen af dette absolutte danske standpunkt i voldtgiftsspørgsmålet kan være anledning til en refleksion over de folkeretlige og politiske problemer, som knyttede sig til denne position. Hvad angår de folkeretlige problemstillinger, så var der et påfaldende fravær af overvejelser herom i den danske regering og Rigsdag. Mens det norske Storting indgående drøftede berettigelsen og betydningen af det uindskrænkede, obligatoriske voldtgiftsprincip,¹¹¹ findes der ingen tilsvarende overvejelser i Danmark. I en folkeretlig optik var det danske standpunkt imidlertid langt fra uproblematisk. Fortalerne for det uindskrænkede, obligatoriske voldtgiftsprincip stod nemlig over for det problem, at kun en del af det mellemstatslige liv var reguleret af sammenhængende regelsæt – der fandtes med andre ord store tomrum i folkeretten.

Retsfilosofisk var den internationale folkeretstænkning på dette tidspunkt domineret af den juridiske positivisme, der var opstået som en reaktion på naturretten, og denne tænkning afviste, at der eksisterede en naturgiven retfærdighed, som kunne lægges til grund for internationale retsafgørelser. I stedet hævdede den, at folkeretten var en viljesbestemt størrelse, der bestod af et sæt af bindende regler, som staterne havde givet deres samtykke til.¹¹² Problemet med de folkeretlige tomrum kunne ud fra denne tankegang løses på to måder, som imidlertid begge indebar store retssikkerhedsmæssige problemer.

Lakunerne i folkeretten kunne for det første betragtes ud fra et strengt suverænitetsdogme, der hævdede, at folkeretlige rettigheder og forpligtelser først opstod, efterhånden som staterne tildelte hhv. påtog sig disse gennem udvikling af praksis og indgåelsen af nye traktater. Ud fra en sådan nationalt interessebaseret betragtningsmåde måtte det uindskrænkede, obligatoriske voldtgiftsprincip medføre, at voldtgiftsdomstolene kom til at operere på grundlag af et princip om, at alt, der ikke var forbudt, var tilladt. På grundlag af dette princip – benævnt det resterende negativitetsprincip – ville domstolen altså komme til at sanktionere alle handlinger, der ikke kunne demonstreres som udtrykkeligt forbudte – noget de danske politikere næppe ønskede.

For det andet kunne problemet med de retstomme rum adresseres ud fra en radikal positivistisk grundforståelse, der anså staternes viljeserklæ-

111 Jvf. Schjotvet 2005.

112 Wolfgang Friedmann: *The Changing Structure of International Law*, London 1964 s. 76f; Martti Koskeniemi: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*, Jyväskylä, 1989 s. 40-46; Armstrong, Farrel og Lambert 2007 s. 77.

ringer og praksis som overfladiske udtryk for underliggende, universelle principper så som rimelighed, god tro og lighed mellem staterne, der gjorde det muligt for folkeretten at tilbyde løsninger på alle tvister. Dette synspunkt, der tillod institutioner – i dette tilfælde voldgiftsdomstolen – at udvikle folkeretten på vegne af staterne, var imidlertid også problematisk, fordi en domstol, der baserede sine afgørelser på så vage principper, nemt ville komme til at basere sine afgørelser på en kombination af retlige og politiske hensyn. I en sådan situation havde de stærkeste stater den bedste mulighed for at gennemtvinge deres fortolkning af folkeretten. For en lille stat som Danmark var denne løsning også problematisk.¹¹³

Disse retssikkerhedsmæssige problemer blev imidlertid ikke på noget tidspunkt adresseret, og det gjorde heller ikke de politiske problemer, som knyttede sig til det absolutte, obligatoriske voldgiftsprincip. Imidlertid materialiserede disse problemer sig med stor tydelighed i forbindelse med den anden fredskonference i Haag i 1907, hvor det blev klart, at det ambitiøse danske standpunkt ikke blot placerede Danmark i spidsen for den internationale voldgiftspolitik, men så langt foran spidsen af den, at Danmark var ude af stand til at påvirke den generelle voldgiftspolitiske udvikling.

Den anden fredskonference i Haag 1907

Da den anden fredskonference i Haag blev afholdt fra den 15. juni til den 18. oktober 1907, havde den de storpolitiske vinde mod sig. Den nyligt afsluttede russisk-japanske krig og Marokko-krisen mellem Tyskland og Frankrig var to aktuelle påmindelser om, at der lå reelle politiske motiver bag stormagternes modvilje mod voldgiftsprincippet. Og samtidig var der netop sket en grundlæggende omkalfatring af det internationale alliancesystem, som man frygtede, konferencen ville destabilisere. I sommeren 1907 var den tysk-russiske forståelse, som havde eksisteret i mere eller mindre fast form siden 1903, brudt sammen, og en alliance mellem Rusland, Frankrig og Storbritannien havde set dagens lys. Det var dette nye alliancemønster, som man frygtede ville blive forstyrret af forhandlingerne på fredskonferencen.¹¹⁴

113 Vedr. de folkeretlige problemstillinger, der knyttede sig til det obligatoriske voldgiftsprincip: Schjotvet 2005 s. 57-60, Armstrong, Farrell og Lambert 2007 s. 76.

114 Calvin DeArmond Davis: *The United States and the Second Hague Peace Conference. American Diplomacy and International Organization 1899-1914*, Durham, North Carolina 1975 s. 119-134; Düllfer 1981 s. 227.

Den problematiske storpolitiske baggrund afspejlede sig også i konferencens program, der i højere grad omhandlede reguleringen af krigen end sikringen af freden. Som programmets første punkt stod opført forbedringen af 1899-konventionen om fredelig bilæggelse af internationale stridigheder, men i øvrigt var det reglerne for land- og søkrigens førelse, der blev sat til drøftelse på konferencen.¹¹⁵

Det blev også de krigsretlige spørgsmål, der beslaglagde størstedelen af den danske delegations tid og energi¹¹⁶ Denne gang bestod delegationen af gesandten i Washington, Constantin Brun, kontorchef Axel Vedel fra Udenrigsministeriet, kontreadmiral C.F. Scheller og sekretær i Udenrigsministeriet Herluf Zahle.¹¹⁷ Både den snævre, diplomatiske sammensætning af delegationen og dens fokusering på de krigsretlige spørgsmål udløste kritik fra P. Munch, der på dette tidspunkt var begyndt at interessere sig for fredsspørgsmålet.¹¹⁸ Imidlertid profilerede delegationen sig denne gang, i modsætning til 1899, målrettet og aktivt på voldgiftsspørgsmålet. Den havde på dette punkt fået carte blanche i instruktionen fra København: »*De foreliggende Erfaringer have ikke begrundet nogen alvorlig Indvending mod at afgøre internationale Stridigheder ved Voldgift, og dennes Anvendelse i det videst mulige Omfang kan kun bifaldes fra vor Side*«. Delegationen blev derfor instrueret om at støtte alle forslag »...for saa vidt de gaa ud paa yderligere at udvide Udsigten til Voldgift eller at lette denne eller omgive den med endnu større Garantier for Upartiskhed, Hurtighed og Retfærdighed.«.¹¹⁹

Den synlige og selvbevidste linie, ministeriet her lagde op til, slog delegationen ind på med det samme, da delegationerne ved konferencens begyndelse udvekslede deres principielle synspunkter på voldgiftsspørgsmålet. Den danske delegation cirkulerede her en deklARATION til de øvrige delegationer, der tog udgangspunkt i Danmarks voldgiftstraktater med Holland, Italien og Portugal og slog fast at: »*Den Danske Regering har ved Afsluttelsen af disse Konventioner aflagt tilstrækkeligt Vidnesbyrd om sin Synsmaade og sine Ønsker i denne Sag, og den Danske Delegation har*

115 Programmet er optrykt i *General-Rapport fra den danske Delegation ved den i Haag i 1907 afholdte 2. internationale Fredskonference*, Kbh. 1908 (herefter: *General-Rapport fra den danske Delegation*).

116 Af delegationens 171 indberetninger fra konferencen omhandlede kun 29 voldgiftsproblematikken (UM 11.B.6 pk.I-IV).

117 Bjørn og Due-Nielsen 2003 s. 483.

118 P. Munch: »Krig og Moral« og »Danmark og Haagkonferencen«, *Det ny Aarhundrede*, 1907, hhv. s. 99-107 og s. 476-78.

119 Instruktionen er optryk i *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 29-31 og findes desuden på UM 11.B.6 pk.I.

den Ære at henlede Underkommissionens [1. kommissions 1. underkommission, der var ansvarlig for udarbejdelsen af voldgiftskonventionen – KGS] Opmærksomhed paa de citerede Tekster.«¹²⁰

I lyset af stormagternes hidtidige tilbageholdenhed i voldgiftsspørgsmålet var det imidlertid ikke noget særligt seriøst forhandlingsudspil. Brun engagerede sig derfor også allerede i begyndelsen af juli i uformelle drøftelser med de førstedelegerede fra Belgien, Portugal, Sverige, Norge og Schweiz om et mere pragmatisk forhandlingsudspil. Disse drøftelser mundede ud i et forslag til en voldgiftskonvention, der blev fremsat af Portugal med Storbritanniens støtte. Konventionsudkastet, der blev et af konferencens hovedemner, var baseret på et forslag fra den interparlamentariske union. Ifølge det skulle signaturmagterne forpligte sig til at underkaste uenigheder af juridisk natur obligatorisk voldgift, når vitale interesser, uafhængighed og ære ikke var involveret, idet der samtidig blev opstillet tyve sagskategorier af begrænset rækkevidde, hvor forbeholdsklausulerne ikke skulle kunne gøres gældende.¹²¹

Udtil fastholdt Brun imidlertid det principielle danske standpunkt, og han beklagede under den afsluttende debat om voldgiftsspørgsmålet den 5. oktober, at det portugisisk-britiske forslag ikke havde bragt princippet om den uindskrænkede, obligatoriske voldgift til anvendelse.¹²²

Konferencens resultater på voldgiftsområdet blev imidlertid endnu mere beskedne, end småstatsinitiativet havde lagt op til, da både Tyskland, Østrig-Ungarn og Italien stemte mod det portugisisk-engelske forslag. Spørgsmålet om den obligatoriske voldgift fandt derefter sin afslutning ved, at man i konferencens slutakt optog en deklaration, som principielt anerkendte princippet om den obligatoriske voldgift, og som udtalte, at stridigheder vedrørende anvendelsen og fortolkningen af internationale overenskomster var særligt egnede til at blive underlagt ubetinget, obligatorisk voldgift.¹²³ Det var dermed tydeligt, at den ambitiøse og selvbevidste linje, som Danmark i årene siden den første fredskonference havde udviklet, var uden kontakt med de internationale politiske realiteter.¹²⁴

120 Deklaration af 20.7.07 vedlagt indberetning nr. 37 af 24.7.07, UM 11.B.6 pk. I; deklARATIONEN er her citeret efter den danske oversættelse i *General-Rapport fra den Danske Delegation* s.5.

121 Vedr. småstatssamarbejdet: indberetning nr.21 af 8.7.07, UM 11.B.6 pk.I; vedr. indholdet af det portugisiske forslag: DeArmond Davis 1975 s. 256; Dülffer 1981 s. 315.

122 Bruns udtalelse findes optrykt i dansk oversættelse i *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 5

123 Indberetning nr.156 af 6.10.07, UM 11.B.6 pk.IV; Dülffer 1981 s. 315-20; deklARATIONEN er optrykt i dansk oversættelse i *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 53.

124 Dette er et forhold, Knud Berlin har fremhævet (Berlin 1912 s. 10).

Konferencen tydeliggjorde, hvad allerede tiden inden konferencen havde vist: at hele den centraleuropæiske magtgruppering stod uden for det nye internationale voldgiftsregime, og at der blandt de stater, der støttede voldgiftsprincippet, var omvendt proportionalitet mellem deres tyngde og den vilje, de havde til at underkaste sig voldgiftsprincippet. Dette forhold havde en af de tyske delegerede på konferencen et skarpt blik for, da han med henvisning til de danske traktater med Italien og Portugal foreslog Vedel, at Danmark næste gang indgik en voldgiftsaftale med månen. Vedel replicerede spidst, at han gerne så, at man, inden det skete, havde afsluttet en traktat med Tyskland.¹²⁵

Samtidig med, at den danske delegation tog teten i spørgsmålet om den obligatoriske voldgift, agerede den imidlertid stopklods i spørgsmålet om oprettelsen af en permanent international domstol. På konferencen stillede den amerikanske delegation forslag om, at der blev oprettet en egentlig permanent domstol med et fast dommerkollegium i stedet for den eksisterende voldgiftsret, der kun trådte sammen, når den havde sager at pådømme. USA fandt den eksisterende procedure, hvor de enkelte stater fra sag til sag udvalgte deres dommere, besværlig og bekostelig og mente, at en permanent domstol ville sikre mere ensartede og retfærdige afgørelser. Selvom spørgsmålet om oprettelsen af den sådan domstol ikke var nævnt i konferencens program, blev det et centralt diskussionspunkt, da USA samlede støtte til sit forslag fra både Rusland, Storbritannien og Tyskland.¹²⁶

Den danske delegation var udtrykkeligt blevet instrueret om at støtte alle bestræbelser, der sigtede mod at styrke den internationale domstol i dens virke for fredelig konfliktløsning,¹²⁷ men fra et dansk synspunkt var det amerikanske forslag problematisk, fordi det brød med princippet om staternes internationale ligeberettigelse. For at opnå et overskueligt og effektivt dommerkollegium foreslog det udvalg, der behandlede det amerikanske forslag, en rotationsordning for besættelsen af kollegiets pladser, hvor stormagterne permanent skulle besætte flertallet af domstolens sæder, mens de resterende pladser skulle besættes af de øvrige, mindre stater på skift. Dette forslag var helt uantageligt for Brun, der over for Udenrigsministeriet afviste det med den begrundelse, at Danmark så skulle »...opgive det internationale Princip, ifølge hvilket alle Stater, store eller smaa,

125 Vedel til UM 29.6.07, UM 11.B.6 pk.I.

126 DeArmond Davis 1975 s. 251-53, s. 261-76; Dülffer 1981 s. 307-11.

127 Instruktion for de danske Delegerede ved den 2den internationale Fredskonference i Haag, *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 31.

ere absolut lige, og skulle vi endvidere underkaste os Stormagternes (og deres Venners) Afgørelse.«.¹²⁸

Da Brun ikke ønskede, at Danmark kom til at fremstå som en hindring for domstolens oprettelse, anbefalede han imidlertid, at man lod de øvrige småstater stemme imod forslaget, mens Danmark selv skulle undlade at stemme.¹²⁹ Modstanden mod forslaget fra de europæiske småstater og de syd- og mellemamerikanske stater var imidlertid så massiv, at et konkret konventionsudkast aldrig kom til afstemning.¹³⁰ I stedet blev der udarbejdet et detaljeret regelsæt for domstolens kompetence og virksomhed, som konferencen anbefalede deltagerstaterne at vedtage, når der var etableret enighed om domstolens sammensætning.¹³¹ Hos Brun – og bag ham Raben-Levetzau – var modviljen mod den nye domstol imidlertid så udtalt, at Brun efter instruktion fra København også afstod fra at stemme for denne anbefaling. Den 9. oktober fremsatte han en erklæring, der begrundede det danske standpunkt med, at en ny international domstol var unødvendig, og at man ikke var sikker på, at dens sammensætning ville ske med respekt for princippet om staternes ligeberettigelse.¹³²

Da både Sverige og Norge tiltrådte forslaget,¹³³ kom konferencen dermed til at understrege, at Danmark ikke blot indtog en fremskudt position, når det gjaldt voldgiftsprincippet udbredelse, men også var toneangivende, når det gjaldt hævdelser af småstaternes internationale uafhængighed og selvbestemmelse. Det forekommer sandsynligt, at begge dele skyldtes Danmarks internationalistiske position som den svageste og mest udsatte af de europæiske småstater.

Konklusion

Artiklen har afdækket internationalismens gennembrud i dansk udenrigspolitik fra 1899 til 1907. Målet med artiklen har været at mediere mellem og udbygge de to eksisterende forståelser af dansk internationalisme. Over

128 Indberetning nr. 57 af 10.8.07 og nr. 68 af 16.8.07, der indeholder næsten enslydende argumentationer (citatene stammer fra sidstnævnte indberetning), UM 11.B.6 pk.II.

129 Indberetning nr. 68 af 16.8.07, UM 11.B.6 pk.II.

130 Vedr. uenigheden om domstolens sammensætning: Düllfer 1981 s. 309-11.

131 *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 6.

132 Indberetning nr. 140 af 20.9.07, UM til Brun 25.9.07, Indberetning nr. 160 og nr. 162 af 10. og 11.10.07, alle UM 11.B.6 pk.IV; *General-Rapport fra den Danske Delegation* s. 6f, hvor Bruns udtalelse også er gengivet i dansk oversættelse.

133 Jf. indberetning nr. 168 af 16.10.07, UM 11.B.6 pk.IV; det danske standpunkt placerede Danmark på linie med Belgien og Schweiz, der også afstod fra at stemme (smstds.).

for de realistiske, tilpasningsorienterede tolkninger, som dominerer studiet af denne periodes danske udenrigspolitik, har artiklen vist, at internationalismen af de involverede aktører blev artikulert som en positiv sikkerhedspolitik strategisk baseret på alternative magtressourcer. Og samtidig har den over for den internationalistiske selvfremsstilling, som senest er blevet reformuleret af Hans Branner, demonstreret, hvordan internationalismens etablering som praktisk, institutionaliseret udenrigspolitik skete tøvende og var præget af forbehold, retlige og politiske svagheder og alternative motiver.

Betragtet i et overordnet perspektiv udgjorde de første år af det 20. århundrede en periode, hvor den retlige regulering af den internationale politik havde nået et udviklingsstade og den liberale fredstænkning antaget en form, der var næsten fuldstændigt kompatibel med den nationale interesseforståelse, som udviklede sig i Danmark efter nederlaget til Tyskland i 1864. I overgangen fra 1800-tallets næsten uregulerede internationale system til det 20. århundredes stadigt mere forpligtende organisations- og samarbejdsformer eksisterede der i en periode en neutralitetsbaseret og sameksistensorienteret folkeretstænkning, som dannede en ideel ramme om forståelsen af Danmarks nye internationale rolle og hævdelser af Danmarks sikkerhedspolitiske interesser efter reduktionen til småstat i 1864.

Den grundlæggende erfaring, som de danske politikere tog med sig fra nederlaget til Tyskland i 1864, og som dannede baggrund for den danske støtte til dette nye folkeretssystem, var, at Danmark ikke længere havde potentiale til at hævde sine nationale interesser internationalt med magt. Af denne nye interesseforståelse fulgte tre nye ledemotiver i den danske udenrigspolitik. For det første en konsekvent dansk neutralitetspolitik. For det andet en uforbeholden tilslutning til udviklingen af en rettighedsbaseret international orden med voldgiftsprincippet som sit omdrejningspunkt. Og for det tredje en markeret og defensiv suverænitetshævdelse inden for dette voldgiftssystem, der omfattede både forsvaret for Danmarks ret til ikke at tage stilling i internationale anliggender og for den interne danske suverænitets. Det var disse tre hovedmotiver, der formede den danske voldgiftspolitik.

Efter at Højres mistro over for voldgiftstanken var evaporeret i forbindelse med den første fredskonference i Haag i 1899, fulgte således en periode frem til 1903, hvor neutralitetshensynet hæmmede det danske engagement i voldgiftsspørgsmålet. Stormagternes tøven med at engagere sig aktivt i den bilaterale voldgiftspolitik og dens mulige alliancemæssige implikationer betød, at Danmark forholdt sig passivt og afventende til indgåelsen af bilaterale voldgiftstraktater.

Perioden fra 1903 til 1906 bragte til gengæld Danmark i spidsen for den internationale voldgiftsbevægelse med traktater om uindskrænket obligatorisk voldgift med Holland, Portugal og Italien og mere begrænsede traktater, der indførte obligatorisk voldgift i visse klasser af sager med Belgien og Spanien. Over for stormagter som Frankrig, Storbritannien og Rusland nærrede Danmark ingen forhåbninger om at opnå traktater, der fastslog den uindskrænkede, obligatoriske voldgift, men man afsluttede aftaler af den begrænsede stormagtstype med Frankrig og Storbritannien. I aftalen med Rusland lykkedes det desuden at få udvidet voldgiftsprincippet til også at omfatte politiske tvister og at få underlagt enkelte områder obligatorisk voldgift, så den stort set svarede til den dansk-spanske traktat.

Efterhånden som Danmark etablerede sig som en af de førende stater i den internationale voldgiftsbevægelse, blev den langsigtede, abstrakte målsætning om at ændre den internationale politiks karakter suppleret af en alternativ målsætning i voldgiftspolitikken: ønsket om at fastholde og udbygge den danske førerposition i voldgiftsspørgsmålet. Dette nye motiv betød, at den danske regering og Rigsdag fra 1906 indtog en eksklusiv holdning, hvor voldgiftstraktaternes formelle fuldkommenhed blev prioriteret over voldgiftsprincippet udbredelse i et bredere netværk af traktater.

Et gennemgående træk, der var med til at forme det danske voldgiftsengagement i hele perioden fra 1903 til den Anden Haag-konference i 1907 var den absolutte, defensive suverænitetshævdelse. Hævdelsen af den nationale jurisdiktion, pointeringen af traktatmagternes ret til suverænt at bestemme, hvornår de var forpligtede til at underkaste tvister voldgiftsafgørelser i traktater af stormagtstypen og hævdelsen af staternes internationale ligeberettigelse var alt sammen udtryk for en målrettet og ubøjelig dansk suverænitetshævdelse inden for den spirende internationale retsordens rammer. Dette aspekt af den danske voldgiftspolitik afspejlede en erkendelse hos de udenrigspolitiske aktører af, at lige så stor en interesse, man fra dansk side havde i opjusteringen af retsprincippet i de mellemstatslige relationer, lige så udsat og forsvarsløs var man, hvis stormagterne udnyttede det nye retssystem til at vinde politisk indflydelse over de mindre stater.

Var der således en klar forståelse for de farer og ulemper, som voldgiftssystemet konkret rummede for Danmark, findes der ingen danske refleksioner over de grundlæggende folkeretlige og politiske problemstillinger, som knyttede sig til voldgiftsprincippet. Således forholdt de danske politikere sig ikke på noget tidspunkt til, at det folkeretlige grundlag

manglede for en så ambitiøs opjustering af retsprincippet i den internationale politik, som den de søgte at realisere. Og der findes ingen danske refleksioner over det mønster, som begyndte at tegne sig i det system af bilaterale voldgiftsaftaler, Danmark blev centrum for. Den entydige, omvendte proportionalitet mellem voldgiftstraktaternes formelle fuldstændighed på den ene side og staternes størrelse og graden af interessemæssige modsætninger mellem dem på den anden var ellers påfaldende; når Danmark ikke havde opnået nogen voldgiftsaftaler med Tyskland eller de øvrige nordiske lande, indikerede det ikke blot voldgiftssystemets ringe aktuelle sikkerhedspolitiske stilling, men antydede også dets begrænsede systemforandrende potentiale på længere sigt.

Ligesom neutralitetsprincippet udtrykte voldgiftsprincippet grundlæggende viljen til ikke at udfordre andre staters nationale interesser, og når Danmark kunne og ville erobre den førende position på voldgiftsområdet, var det først og fremmest et tegn på Danmarks magtpolitiske impotens og afkobling fra den europæiske magtrivalisering.

Tilsammen betød de danske positioner i neutralitets-, voldgifts- og suverænitetsspørgsmålet, at Danmark fremstod som en arketypisk småstatsrepræsentant for den fredstænkning og det folkeretlige regime, som dominerede den internationale politik i tiden før Første Verdenskrig. Det kom imidlertid til at skabe problemer, da Første Verdenskrig bevægede freds- og folkeretstænkningen i retning af en solidaritetsbaseret og sikkerhedspolitisk orienteret samarbejdsideologi. Her blev de paradokser nemlig tydelige, som havde ligget implicit i den danske internationalisme siden dens etablering: at den ønskede et internationalt retligt hierarki uden suverænitetsafgivelse, og at den ønskede en grundlæggende forandring af den internationale politik uden opgivelse af ikke-involveringen som politisk kardinalprincip.

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet

Udenrigsministeriets arkiv, gruppeordnede sager 1909-45

11.B.1a
11.B.5
11.B.6
11.B.8
11.B.9
11.B.11
11.B.12
12.Dan.26
12.Dan.51
12.Dan.55
12.Dan.63
12.Dan.65
12.Dan.73
12.Dan.74

Trykt kildemateriale

Bajer, Fredrik: *Nordiske Neutralitetsforbund. Historisk Udkast*, Kbh. 1885.

Bajer, Fredrik: *Om Krigs Forebyggelse ved Voldgift*, Kbh. 1886.

Danske Voldgiftskonventioner udgivet af Udenrigsministeriet juli 1912, Kbh. 1912 (*Danske Voldgiftskonventioner*).

Fredsbladet (div. numre) 1899-1907.

General-Rapport fra den danske Delegation ved den i Haag i 1907 afholdte 2. internationale Fredskonference, Kbh. 1908 (*General rapport*).

Jørgensen, Harald (udg.): *Statsrådets forhandlinger 1872-1912*, Kbh. 1976

Munch, P.: »Krig og Moral«, *Det ny Aarhundrede*, 1907, s.99-107

Munch, P.: »Danmark og Haagkonferencen«, *Det ny Aarhundrede*, 1907, s. 476-78.

Munch, P.: *Erindringer* (redigeret af Povl Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen), vol. I-VIII, Kbh., 1959-67.

The Proceedings of the Hague Peace Conferences, vol. I-III, New York 1920.

Rigsdagstidende 1890/91-1907/08, Folketingets Forhandlinger / Landstingets Forhandlinger (RT, FF/LF)

Litteratur

Agøy, Nils Ivar: „„It Will Serve to Increase Our Union Difficulties“: Norway, Sweden and the Hague Peace Conference of 1899“, *Historisk Tidsskrift*, nr. 2, 2000, s. 181-208.

Andersen, Holger: »Rigsdagen og det interparlamentariske arbejde«, i: *Den danske Rigsdag Bd. VI*, Kbh. 1953.

Armstrong, David, Theo Farrell og H  l  ne Lambert: *International Law and International Relations*, Cambridge, 2007.

Becker Christensen, Henrik: *Den danske mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal*, Haderslev 1984.

Berlin, Knud: *De senere Aars Voldgiftstraktater. Foredrag holdt p   det 4. nordiske interparlamentariske Delegeretm  de i K  benhavn 1912*, Kbh. 1912.

- Bjørn, Claus og Carsten Due-Nielsen: »Fra Helstat til Nationalstat 1814-1914«, *Dansk Udenrigspolitik Historie bd. 3*, Kbh. 2003.
- Branner, Hans: "The Danish Foreign Policy Tradition and the European Context", i: Hans Branner og Morten Kelstrup (eds.): *Denmarks Policy towards Europe after 1945: History, Theory and Options*, Gylling 2000.
- Christensen, J.C.: *Ministerrådets protokoler 1905-1908*, Kbh. 1992.
- Cooper, Sandi E.: *Peace and Internationalism: European Ideological Movements Behind the Two Hague Conferences (1899 to 1907)*, New York University 1967.
- Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, Kbh. 1979-84 (DBL).
- DeArmond Davis, Calvin: *The United States and the Second Hague Peace Conference. American Diplomacy and International Organization 1899-1914*, Durham, North Carolina 1975.
- Deuntzer, J.H.: *Ministerrådets protokoler 1901-1905*, Kbh. 1992.
- Dülffer, Jost: *Regeln gegen den Krieg? Die Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907 in der internationalen Politik*, Ullstein 1981.
- Fink, Troels: *Fem foredrag og Danmarks udenrigspolitik efter 1814*, Århus 1958.
- Fink, Troels: *Spillet om dansk neutralitet 1905-09*, Århus 1959.
- Fink, Troels: *Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905*, Århus 1961.
- Friedmann, Wolfgang: *The Changing Structure of International Law*, London 1964.
- Friis, Finn T.B.: *De nordiske Lande og Folkeforbundet*, Gråsten, 1944.
- Gram-Skjoldager, Karen: »Fred som national interesse? Dansk internationalisme inden Anden Verdenskrig«, i: Kristine Midtgaard og Lise H. Rasmussen (red.): *Omverdenen trænger sig på. Politik og ideer i det 20. århundrede. Festskrift til Thorsten Borring Olesen*, Odense 2006.
- Götz, Norbert: »Prestige and Lack of Alternative: Denmark and the United Nations in the Making«, *Scandinavian Journal of History*, vol.29, nr. 2, 2004 s. 73-96.
- Helveg Petersen, K.: *75 Års Fredsarbejde*, Kbh. 1957.
- Holbraad, Carsten: *Danish Neutrality. A Study in the Foreign Policy of a Small State*, Oxford 1991.
- Hækkerup, Per: *Danmarks udenrigspolitik*, Århus 1965.
- Jacobsen, Kurt: »Fredrik Bajer(1908): "Pligten til at stifte Fred"«, i: Henry Nielsen og Keld Nilsen (red.): *Nabo til Nobel. Historien om tretten danske Nobelpriser*, Gylling 2001.
- Jensen, Frede P.: *Denmark at the Hague Peace Conference of 1899*, Kbh. 1999.
- Karup Pedersen, Ole: *P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*, København 1970.
- Koskenniemi, Martti: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*, Jyväskylä, 1989.
- Koskenniemi, Martti: *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870-1960*, Cambridge, 2001.
- Leira, Halvard: »"Hele vort folk er naturlige og fødte Fredsvenner". Norsk fredstenkning fram til 1906«, *Historisk tidsskrift*, 2004, s.153-180.
- Lüthi, Rudolf: *Die Europäischen Kleinstaaten und die Haager Friedenskonferenz von 1899*, Bern 1954.
- Munch, P.: »De nordiske Stater og Folkenes Forbund«, *Nordens Aarbog*, 1921, s. 88-104
- Munch, P.: »Les états neutres et la pacte«, i P. Munch (red.): *Les Origines et l'Oeuvre de la Société des Nations*, vol.1, Kbh. 1923.
- Munch, P.: *Die Völkerbundpolitik der drei nordischen Staaten*, Berlin 1929.
- Munch, P.: *La politique du Danemark dans la Société des Nations*, Genève 1931.
- Munch, P.: *Norden og Folkenes Forbund*, København 1935.
- Neff, Stephen C.: *The Rights and Duties of Neutrals. A General History*, Manchester 2000.
- Petersen, Niels og Ingvard Nielsen: *Halvtreds års fredsarbejde*, Kbh. 1932.
- Risskov Sørensen, Knud: *Fredssagen i Danmark 1882-1914*, Odense 1981.
- Schou, P.: »Den saakaldte "clause Deuntzer"«, *Juridisk Tidsskrift*, vol.1, 1915, s. 615-28.
- Schjotvet, Cecilie: »Internasjonal voldgift og unionsoppløsning – arven til den norske fore-

- gangspolitikken«, i: Ole Mestad og Dag Michaelsen (red.): *Rett, nasjon, union. Den svensk-norske unionens rettslige historie 1814-1905*, Oslo 2005, s. 49-78.
- Shepard Jones, S.: *The Scandinavian States and the League of Nations*, Princeton, New Jersey 1939.
- Sjøqvist, Viggo: *Peter Vedel udenrigsministeriets direktør*, bd. I-II, Århus 1957-62.

Summary:

Karen Gram-Skjoldager: "Virtue and Necessity". The Breakthrough of Internationalism in Danish Foreign Politics 1899-1907.

With the two Hague-conferences in 1899 and 1907, internationalism experienced a breakthrough in international politics. Simultaneously, Denmark became a pioneering country in internationalism, as it concluded a number of far-reaching arbitration treaties with other European countries and participated actively in the new international conference diplomacy. The present article analyses the breakthrough of internationalism in Danish foreign politics in the years between 1899 and 1907 and shows how the arbitration policy was formulated with equal consideration for the new internationalistic ambition of furthering the principle of international law and for the topical political and legal sovereignty and future neutrality of Denmark.

It is the principal argument of this article that the early years of the 20th Century was a period in which the legal regulation of international politics had reached such a stage of development and the liberal peace ideas had taken on such a form as to be almost completely compatible with that understanding of national interest which had developed in Denmark since its defeat by Germany in 1864. In the transition from the almost unregulated international system of the 19th Century to the ever more binding forms of organization and co-operation of the 20th Century, there existed for a time a philosophy of international law based on neutrality and co-existence, which constituted an ideal framework for the understanding of Denmark's new international role and the maintenance of her security policy interests after her reduction to a small state in 1864.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Nærvær, fravær og historisk erkendelse

Af Christian Kvium

Historiefaget er mere end et videnskabsfag. Men som videnskabsfag må det bestræbe sig på at frembringe viden om virkeligheden eller, på historikersprog, viden om fortiden. Berettigelsen af et historisk videnskabsfag forudsætter selvsagt, at det der virkelig *har* været, *er* sket og *har* fundet sted i en eller anden udstrækning faktisk kan erkendes. Men som bekendt har en række filosoffer og litteraturteoretikere anfægtet sprogets mulighed for at henvise til virkeligheden udenfor sproget, og denne erkendelsesteoretiske skepsis er siden 70'erne af mange blevet opfattet som en særlig udfordring til historievidenskaben: hvordan kan sproglige konstruktioner – historieskrivningen – overhovedet betragtes som viden om fortiden? I Danmark fik den sproglige vending dog ingen større konsekvenser for historiefaget. For her havde opgøret med kildepositivismens naive realisme allerede fundet sted, og metodelærens nye funktionelle kildebegreb var grundlæggende konstruktivistisk: “Det er os selv, der ud af vort eget hoved gør noget til kilder» (Paludan 1990, 38).¹ Opgøret må i høj grad betragtes som et fremskridt. Men det har haft sin pris. For ved at ophøje historikerens styrende problemstillinger og spørgsmål til den historiske

---

1 De 'sproglige vendinger' indenfor historiefaget går i forskellige retninger – mod diskurshistorie, begrebshistorie og dekonstruktion – og har forskellige intellektuelle aner som fænomenologien, den filosofiske hermeneutik, semiotikken, den analytiske sprogfilosofi og den litterære formalisme. Men da min opmærksomhed i denne forbindelse er rettet imod den funktionelle kildeopfattelse og den konstruktivistiske erkendelsesteori, den er forankret i (jf. Jensen 1976; Thorborg 1977; Paludan 1978 og 1990), kan en alenlang litteraturliste spares. Det bør dog nævnes, at Den jyske Historikers temanummer, *Findes historien – virkelig?* (nr. 50, 1990), satte gang i en diskussion herhjemme, der 10 år senere førte til et nyt temanummer af samme tidsskrift, *Historiefaget efter Postmodernismen* (nr. 88, 2000). Hertil kommer artikelsamlinger som Carsten Tage Nielsen og Mads Mordhorst, red., *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat* (2001), og Per H. Hansen og Jeppe Nevers, red., *Historiefagets teoretiske udfordring* (2004), og to vigtige større arbejder, Dorthe Gert Simonsen, *Tegnets tid. Fortid, historie og historicitet efter den sproglige vending* (2003), samt Jeppe Nevers, *Kildekritikkens begrebshistorie. En undersøgelse af historiefagets metodelære* (2005). Det vigtigste nyere bidrag til den historieteoretiske debat herhjemme er dog Bernard Eric Jensens *Historie – livsverden og fag* (2003). Det vil fremgå, at jeg i visse henseender ikke kan følge denne bog.

metodelæres centrale element har man set bort fra det afgørende forhold, at erkendelse ikke alene indebærer at vi gør noget, men også at der sker noget med os, og jeg vil i det følgende plædere for, at vi i kildearbejdet undertiden kan blive overrasket, grebet eller berørt af den virkelighed vi kalder fortiden.

Jeg antager, at historikere – ganske uanset deres erkendelsesteoretiske position – fra tid til anden bliver udsat for sådanne overraskelser, og at det i høj grad er dem der udgør kimen til ny viden. Herimod docerer den fremherskende historieteori, at den fortidige virkelighed ikke eksisterer længere. Tidens løb opfattes som en tilintetgørelsesproces, hvorved fortiden reduceres til et bevidsthedsfænomen, og den nutidige virkelighed vi befinder os i skrumper ind til et punkt på tidslinien mellem det der ikke eksisterer længere, og det der ikke eksisterer endnu. En sådan ontologi kan vi efter min opfattelse ikke leve med, hverken som mennesker eller historikere, så jeg foreslår, at vi i stedet tænker på fortiden som den del af virkeligheden vi har lagt bag os. I dette perspektiv er forholdet mellem ‘nu’ og ‘da’ ikke helt fastlåst: af og til kan noget, der virkelig *har* været, indhente os eller, med et andet billede, dukke op på nutidens overflade. Jeg siger ikke hermed, at vi er passive medier for fortidens indfald. Men jeg påstår, at vi har stirret os blinde på det vi *gør* med ord, når vi erkender noget, og overset, at denne handling forudsætter, at der er sket et eller andet med os, som har ført os ud over det vi vidste i forvejen. Mit bud på en ontologi der er forenelig med den historievidenskabelige intention er derfor, at fortiden på trods af sin fortidighed sommetider er så nærværende, at den kan få fat i os.²

I

I praksis har den historiske forskning altid været fast forankret i arbejdet med de både nu- og fortidige ting, vi kalder *kilder*. De sikrer os som bekendt ikke imod fejltagelser, misforståelser, uvidenhed og ideologisk

---

2 Opfattelsen, som fremlægges i denne artikel, har været undervejs, siden jeg begyndte at læse Bernard Eric Jensens *Historie – livsverden og fag* med de ældre historiestuderende på Aalborg Universitet i foråret 2004, jf. Kvium 2005 og 2007. Man tilgiver mig derfor, at der er nogle formuleringer i disse to små artikler, som også forekommer her. Undervejs har jeg plaget mine kolleger på Historiestudiet med evindelig snak om, hvordan man kan blive berørt af fortiden, ikke mindst Mogens Rüdiger og Torben K. Nielsen, som har været meget tålmodige. En særlig tak til min sparringspartner René Mejlby Jensen, hvis diskussion af det funktionelle kildebegreb og dets filosofiske forudsætninger i høj grad har hjulpet mig på vej (Mejlby Jensen 2005).

misbrug af historien. Men de er som levn betragtet, med H.P. Clausens ord, »vort tilknytningspunkt til den fortidige virkelighed, vi søger viden om« (Clausen 1963, 55). »I kilderne er noget af fortiden bevaret og tilgængeligt for nutiden«, forklarer Clausen efterfølgende, og dette forsåvidt 'materielle' perspektiv er jeg overbevist om at vi må fastholde. Det harmonerer fint med Clausens generelle realistiske standpunkt, at »udgangspunktet for al historisk forskning må [...] være, at der findes en fortidig virkelighed, som det er muligt at opnå viden om« (ib. 53). Men Clausen står af her. For når alt kommer til alt kan han alligevel ikke se fortiden som en erkendelsesafhængig virkelighed, der i kraft af kildernes nu- og fortidige eksistens undertiden kan gøre noget ved os. Han beskriver den tværtimod som en virkelighed, der kun eksisterer i historieskrivningens fremstilling af den (ib. 45), og må følgelig reducere kilder til fænomener, der kun kan tale om fortiden i forhold til de problemstillinger, hypoteser eller spørgsmål, vi møder dem med (ib. 58). Denne tilgang har de senere versioner af den funktionelle kildeopfattelse strammet op ved at anskue dem som *spor* af eller indeksikale *tegn* på noget, der ikke længere eksisterer.³ De erkendelsesteoretiske konsekvenser heraf har Claus Møller Jørgensen beskrevet i en læseværdig artikel om forholdet mellem det funktionelle kildebegreb og den sproglige vending:

»Levnsslutningen er generelt at se kilden som et spor af fortiden. Kilden er et spor, der er bevaret for os, og som derfor er kendt, mens den fortid, den er et spor af, ikke længere eksisterer og derfor principielt er ukendt. Man kan formulere det på den måde, at vi ser kilden som en virkning, hvis årsag vi principielt ikke kender. Det, vi gør, er således at slutte tilbage fra en kendt virkning – sporet – til dens ukendte årsag – fortiden eller det man oftest kalder en ophavssituation, som er en historisk teori« (Møller Jørgensen 2004, 68).⁴ Møller Jørgensen præciserer, at den historiske teori, han

3 Clausen benytter selv begrebet 'spor', men uden tegnteoretiske implikationer. En erklæret Peirce-inspireret semiotisk tilgang til kilderne findes i Thing 2004.

4 Dorthe Gert Simonsen undrer sig over, at historikere ikke har udgjort fortroppen i den sproglige vending: »For er det ikke netop historikere, som har opøvet en ekspertise i at håndtere tegnets problematik: at læse noget (kilderne) som tegn på noget andet (fortiden), men hvor dette andet er og bliver fraværende?« (Simonsen 2001, 100). Det er nu ikke så underligt. For indekset åbner i modsætning til Peirces øvrige tegn, ikonet og symbolet, ikke uden videre for en sproglig vending. Simonsen understreger da også, at hun med 'tegn' bredt forstår det, der ikke er defineret i og ved sig selv, men får betydning ved at henvise til noget andet (ib.), og tilføjer i en fodnote: »Om henvisningen så etableres ved lighed, kausalforbindelse eller konventionelt (jf. Peirce's begreber om ikon, indeks eller symbol) er ikke så vigtigt her« (ib. 134 note 2). Det tror jeg det er. For indekset kan i modsætning til ikonet og symbolet ikke siges at stå for eller repræsentere det, som det henviser til. Det *antyder* snarere en årsag: »En snegl på vejen er tegn på regn i Spanien ...«

kalder ophavssituationen, er afhængig af *forhåndsteorien*, man fortolker sporet ud fra: »Pointen er i denne sammenhæng, at det ikke er kilden selv, der bestemmer, hvilken historisk teori om en fortidig ophavssituation, vi vil eller kan opstille. Hvis det godtages, at en levns slutning er at opfatte kilden som en virkning af en ukendt årsag, er det klart, at kilden udnyttet som levn ikke kan opfattes som en rest af fortiden, en puslespilsbrik, der i kraft af sin form eller det den afbilder uden videre passer sammen med andre brikker, der i sidste ende bliver til en fremstilling af fortiden. Historikeren er derimod overladt til at etablere en sammenhæng mellem kilden og ophavssituationen, hvilket er et spørgsmål om historikerens slutninger i lyset af en forhåndsteori« (ib. 69).⁵

Det er klart, at puslespilmetaforen er anstrengt, fordi den reducerer levnsudnyttelsen af kilderne til et spørgsmål om at se, hvordan de passer sammen. Jeg vil ikke desto mindre mene, at megen normalvidenskabelig historisk forskning faktisk består i at »lægge puslespil« (eller »løse gåder«), dvs. kombinere svært forståeligt, flertydigt eller modsætningsfyldt kildemateriale for at finde ud af om – og i givet fald hvordan – det kan bringes til at tale på en nogenlunde klar og entydig måde. I praksis er det som regel ikke nødvendigt at udtænke ophavssituationer for kilderne: det er allerede sket, og på dette plan er forskere indenfor et bestemt felt sjældent særlig uenige. Den form for levns slutning, som Møller Jørgensen beskriver, er karakteristisk for situationer, hvor nyt materiale er dukket op, der ikke passer ind i en allerede etableret kontekst, eller hvor en forsker forsøger at gøre radikalt op med en fremherskende opfattelse indenfor et bestemt felt. Her lægger man ganske rigtigt ikke puslespil længere: man kaster nye historiske teorier ind i spillet, som for en tid afbryder det og på længere sigt måske ligefrem ændrer dets regler. Sådanne situationer har traditionelle empirister dog aldrig betragtet som erkendelsesbrud, men – i gunstigt fald – blot som pludselige forøgelse af den samlede vidensmængde. Den materielle kildeopfattelse har imidlertid en anden dimension, som er mere interessant. For da man i sin tid begyndte at håndtere kilderne som levninger, var det også fordi man havde en fælles forestilling om, at de forbinder os med en anderledes og ikke længere umiddelbart forståelig fortidig menneskelig virksomhed. Man betragtede dem med andre ord som 'steder', hvor fortidens mennesker kan vise sig for os, som de virkelig var. Det funktionelle kildesyn afviser tankegangen under

5 Tilsvarende Bent Egaa Kristensen (2007, 125f. og passim). Egaa Kristensen foretrækker dog 'slutning fra frembringelse' frem for 'levnsudnyttelse' (eller 'levns slutning'), netop fordi han gerne vil præcisere at levnet ikke kan udnyttes som en rest af fortiden, der kan pusles sammen med andre tilsvarende brikker.

henvisning til, at fortiden ikke eksisterer længere. Men det er i mine øjne en alt for radikal ontologi. Jeg vil hellere sige, at den fortidige virkelighed skubbes om bag en fortolkning eller teori, når kilder betragtes som spor, og så er det da rigtigt, at enhver snak om hvad den er og kan gøre ved os må forstumme, indtil den har fundet en vej igennem eller uden om teorien til at komme i kontakt med os igen.

At den virkelige virkelighed lader sig erkende afvises som sagt også af den sproglige vending: »Den sproglige vendings slagord 'alt er tekst', mener jeg lader sig oversætte til den påstand, at der ikke er nogen del af virkeligheden, som vi har direkte adgang til at erkende. Alt går gennem sproget og sprogliggørelsen eller sagt i hermeneutiske termer: gennem fortolkning. Den logiske følge af dette er i forlængelse af den sproglige vending at flytte fokus fra en bestræbelse på [at] forstå verden udenfor sproget til at interessere sig for fortolkningerne selv, for sprogliggørelsen eller italesættelsen af verden« (ib.).⁶ Møller Jørgensen skelner mellem to versioner af denne vending, en diskursteoretisk og en dekonstruktivistisk eller postmodernistisk. Den første lader sig efter hans opfattelse forene med den funktionelle kildeopfattelse, fordi den – i modsætning til den anden – opstiller historiske teorier (ib. 75f.). Men han gør klart, at det for dem begge gælder, at det ikke er virkeligheden selv der bestemmer, hvilke begreber vi skal bruge til at beskrive den med (ib. 70).

Her konvergerer de sproglige vendinger altså med alle nyere udlægninger af det funktionelle kildebegreb. For også disse udlægninger betragter vore udsagn om virkeligheden som »fortolkninger eller teorier fra et bestemt perspektiv, som støtter sig på andre fortolkninger og teorier, hvoraf ingen kan siges at bygge på en direkte observation af en uformidlet virkelighed. I denne forstand er alt tekst både for den sproglige vending og for den funktionelle kildekritiker. Virkeligheden er kun virkelighed i for-

6 Jf. Dorthe Gert Simonsens bemærkninger til Erslevs lære om den 'middelbare iagttagelses' teknik: »Det er ikke særegent for historikere, at den verden, de studerer, ikke kan erfares direkte. Det er derimod et generelt præmis for sanseerfaring. Også i en nutidig relation mellem blik og verden, kan hverken det iagttagende subjekt eller det iagttagede objekt nemlig siges at være givet, blot tilstedeværende, som det, de er. I en tegnorienteret erkendelsesteoretisk opfattelse af verden, fokuseres der på, hvordan betydninger cirkulerer via henvisningssammenhænge. Sådanne henvisningssammenhænge udøves og manifesterer sig bl.a. i sproget. Sprogets måde at sætte relationer mellem tingene er således med til at konstituere virkeligheden. Derfor er det ikke blot, fordi fortidige verdener er *forgangne*, at viden om dem er middelbar. For en tegnorienteret opfattelse har fortiden, heller ikke da den fandt sted, været blot nærværende for et sansende subjekt. Fortidig virkelighed og fortidig menneskers erfaringer var, allerede da de var samtid, 'formidlede' » (Simonsen 2001, 102). Jeg har svært ved at forstå, hvorfor Descartes' børn ikke vil anerkende, at der kan være noget 'direkte' og 'betydningsløst' ved sanseerfaringer. Men lad os ikke skændes om ord. For det jeg vil sige er jo bare, at virkeligheden godt kan få fat i os.

tolket form, der er ingen del af virkeligheden, som vi har direkte adgang til. Historisk viden er teorier om fortidens virkelighed med en fortolket reference« (ib. 76). Det funktionelle kildebegreb er med andre ord ligesom den sproglige vending forankret i en anti-essentialistisk og ganske stærk konstruktivisme. Umiddelbart ser Møller Jørgensen ikke de store problemer heri. For René Mejlby Jensen, som har påvist, at kildebegrebet har fænomenologiske rødder, undergraver det derimod selve muligheden af historisk forskning (Mejlby Jensen 2005). Det tror jeg han har ret i. Men da nu forskning faktisk foregår og lejlighedsvist fører til resultater, der generelt anerkendes som viden, vil jeg med Mejlby Jensen også antage, at det må være teorien, der er noget galt med. Den går da også straks på grund, når Møller Jørgensen lader den sige, at »diskursen ikke skal ses i relation til den virkelighed, den refererer til, men som en virkelighed i sig selv« (ib. 70). For hvordan kan vi ifølge teorien have uformidlet adgang til denne virkelighed i sig selv, og hvorfor skal vi ikke hellere interessere os for Møller Jørgensens diskurs end for den sproglige vending, den refererer til? Når Møller Jørgensen uden betænkning henviser til 'diskursen', 'den sproglige vending' og 'det funktionelle kildebegreb', må man forstå det således, at han trods alt ikke kan undvære virkeligheden derude. Han er med andre ord praktiserende realist i Dantos forstand (»Reference makes realists of us all«) og befinder sig følgelig i et dilemma, som bliver tydeligt henimod slutningen af artiklen: »Der synes ikke at være noget reelt alternativ til forståelsen af fortiden end at stille spørgsmål, overveje relevante teorier og undersøge de relevante spor, fortiden har afsat. Jeg tror således på, at den historiske undersøgelse hvilende på fortidens spor er i berøring med denne fortid. Det vil sige, at det er muligt at have viden om historien, der på den ene side ikke er fortiden, som den var i sig selv, da den skete, men er en nutidig fortolkning af den, en fortolkning der på den anden side ikke blot er en afspejling af nutidens ideologier, som Jenkins og Munslow mener« (ib. 78).

At viden om fortiden er noget andet end fortiden selv kan begrundes i det klassiske principielle skel mellem ord (*verba*) og sag (*res*), som jeg helt og aldeles godtager: selvfølgelig er historisk viden sproglige udsagn om en bestemt sag. Det springende punkt er, om ordene vi bruger om sagen kan bringe os i berøring med den. Min påstand er, at det kan de ikke. Men de kan henvise til en sådan berøring. Som realist må man altså anerkende muligheden af at blive berørt af fortiden, og så kan man ikke forsvare en stærk erkendelseskonstruktivistisk position længere.⁷ Jeg kan uden besvær følge Møller Jørgensen så langt, at vores virkeligheds erkendelse altid omfatter oversættelse eller fortolkning, og anser hans oversæt-

telse af den sproglige vendings slagord for aldeles adækvat: den sproglige vending har berørt ham, og han har forstået, hvad den betyder. Jeg kan da tage fejl, og i så fald har han selvfølgelig også taget fejl. Han har ikke desto mindre forsøgt at formulere hvad den sproglige vending er og må folgelig antage, at det faktisk kan lade sig gøre.

Jeg tager også for givet, at vi altid går til kilderne med visse forestillinger om, hvad vi kan få ud af dem. Men selv om sådanne forhåndsteorier er både befordrende og aldeles uundgåelige skulle de jo nødtigt forblive upåvirkede af mødet, og jeg har svært ved at forstå hvorfor Møller Jørgensen insisterer på, at kilden ingen indflydelse har på hvilken historisk teori vi kan opstille. Vel har den så. Den kan overraske os, udfordre vore fordomme og føre os frem til en helt anden historisk teori, end vi havde forventet. Den kan med andre ord gøre noget ved os. Og godt det samme. For hvis den ikke havde dette potentiale, ville kildeforskning i sidste instans være tidsspilde. Det er klart, at vi ikke altid kan få mere ud af kildearbejdet, end vi havde forventet. Men lige så klart burde det være, at vi ikke går til kilderne for at få vore forhåndsteorier bekræftet.

Det funktionelle kildebegreb er som sagt uløseligt forbundet med en konstruktivisme, der ene og alene opfatter erkendelse som noget vi gør. Og selvfølgelig gør vi meget for at nå til erkendelse, spørger, svarer, fortolker og forklarer. Men i de situationer, hvor vi faktisk erkender eller forstår, gør vi ingenting: der *sker* noget med os. Det vi gør må da på en eller anden måde berede os hertil. Men vi kan intet gøre, som med sikkerhed fører frem til denne begivenhed eller oplevelse. Vi kan med andre ord aldrig tvinge virkeligheden til at give sig til kende. Den bestemmer selv hvordan og hvornår den vil henvende sig til os.⁸ I denne henvendelse begynder den videnskabelige erkendelse. For når man – med rette eller urette – fornemmer, at man er blevet berørt, fyldes man af et behov for at italesætte begivenheden, ikke som prædikant eller sandsiger, men som en forsker, der indtil dette øjeblik har været begrænset af bestemte fordomme, men nu har fået hjælp til at formulere en *ny* teori. Sådanne oplevelser fås i mange formater, lige fra 'heureka' til 'aha' og 'jasa'. Enhver kan gå i seng med et lille irriterende problem i hovedet og vågne op næste mor-

7 Ifølge Bernard Eric Jensen kan en konstruktivistisk tilgang forenes med en realistisk (Jensen 2003, 145), og det bør den også kunne efter min opfattelse. Blot *ikke* under Jensens syn på det erkendende subjekt som selve kilden til erkendelse (ib., 144).

8 Denne artikel beskæftiger sig udelukkende med hvad der kan ske med os, når vi arbejder med kilder. Men det skal understreges, at jeg fremdeles opfatter *alle* henvendelser, der med Simon Bendfeldt Jensens ord »flytter noget« (se nedenfor) som autentiske, herunder også den slags »sære« oplevelser, der er omtalt i Kvium 2005.

gen og se løsningen med det samme. I princippet var det netop hvad der skete for anekdotens Arkimedes, da han sprang ud af badet og i upåklædt begejstring styrtede gennem byen. Måske skulle man snarere sige, at hans lov havde fundet ham, end at han havde fundet den, men i al fald tog han lige så lidt bad for at løse sit problem, som vi lægger os til at sove for at løse vores. Han fik et *indfald*, som han blev i stand til at føre bevis for. Og sådanne indfald udgør »grundstoffet« i al ny viden.

Store oplevelser er svære at glemme. Små normalvidenskabelige oplevelser derimod ikke. Det hænger sikkert sammen med, at vi må anstrenge os for at føre bevis for de teorier de medfører. Men det hænger også sammen med, at den historiske disciplin, lige fra den begyndte at identificere sig som en rigtig videnskab på linie med naturvidenskaberne, har indprentet os at fokusere på det vi selv gør, altså den del af erkendelsesprocessen som faktisk er disciplineret arbejde. Videnskab *skal* være streng og i fuld kontrol over sin genstand, og forbillederne er altid blevet set som geniale arbejdsheste, der af helt egen kraft nåede målet. Jeg synes nu, at Bill Brysons anekdote om Newton er mindst lige så belysende for hvad videnskab er: »efter at have svunget benene ud af sengen om morgenen kunne han angivelig sidde sådan i timevis, gjort ukampdygtig af den pludselige tilstrømning af tanker til sit hoved« (Bryson 2005, 69f.). Men mig bekendt er det aldrig blevet tillagt nogen større betydning, at der sker noget med os når vi erkender noget. Og det kan jeg ikke forstå. For hvordan kan virkeligheden beskrives som andet end det, der kan virke på os? Det gør den i det daglige liv, så længe vi ikke har bragt os på afstand af den. Hvis vi f.eks. bevidner en voldsom trafikulykke på nærmeste hold, kan den påvirke os længe efter: den forbliver nærværende. Noget tilsvarende kan siges om de beslutninger, der førte til invasionen af Irak i 2003. De er stadigvæk aldeles nærværende for mange af os. Andre har derimod lagt dem bag sig: hvad der blev sagt og gjort dengang er »vand under broen«, så hvorfor ikke bare anerkende beslutningstagernes påstand om, at der ikke er noget at komme efter? Nogle har dog allerede oplevet, at sådanne fortrængninger kan være svære at leve med, og flere vil utvivlsomt følge. Det er nemlig ikke bare en talemåde, at man kan blive indhentet af fortiden.

2

At sige at noget ikke eksisterer er det samme som at sige, at det ikke er virkeligt: det har aldrig eksisteret. Sådan siger vi om drager. At sige at noget ikke eksisterer længere er at sige, at det er virkeligt: det har eksis-

steret engang. Sådan siger vi om dinosaurer. Grunden til at vi kan vide, at dinosaurer i modsætning til drager faktisk har eksisteret engang, er at der stadigvæk findes rester, som forbinder deres tid med vores. Ud fra disse rester har palæontologer argumenteret for et slægtskab mellem fortidens dinosaurer og nutidens fugle, og studiet af fuglene har efterfølgende gjort det muligt for dem at drage vidtgående slutninger om dinosaurernes liv, som levnene ikke i sig selv tillader. Alt dette er god historisk metode. Men historikere er udstyret med en indsigt, som palæontologer ikke kan have, fordi de beskæftiger sig med fremmede livsformer. De kan hverken vide, hvad det var at være dinosaur, eller hvad det er at være fugl. »Hvis løver kunne tale, kunne vi ikke forstå dem«, som Wittgenstein sagde.

Palæontologien må tale i datid. Menneskevidenskaberne kan derimod tale i både nutid og datid, og da historie er den eneste menneskevidenskabelige disciplin, som – til Bernard Eric Jensens irritation (Jensen 2003, 124ff. og passim; Jensen 2004) – konsekvent gør det sidste, er dens forsøg på at italesætte tiden som et fællesmenneskeligt grundvilkår blevet ramt af en del forvirring. Først og fremmest har vi været tilbøjelige til at gøre et stort ontologisk nummer ud af forskellen på nutid og fortid, selv om vi bestemt oplever nutiden, vores *livsverden*, som noget væsentligt mere omfattende end det vi netop nu kommer til bevidsthed om, og selv om det vi overhovedet kan sige noget erfaringsbaseret om i princippet lige så godt kan omtales i datid som i nutid, da intet er, sker eller finder sted lige nu, som ikke også var, skete eller fandt sted for kortere eller længere tid siden. Alt virkeligt har med andre ord en vis varighed. Vi oplever det i nutid, såfremt det faktisk virker på os, og lægger det bag os, når det ikke virker på os længere. Men når vi opsøger det kan det undertiden virke på os igen, og det er jo hvad historikere – og alle andre der beskæftiger sig med den menneskelige tilværelses temporalitet – gør hele tiden.

Hvad jeg hævder her kan opfattes som både mere og mindre radikalt end det synspunkt, som Bernard Eric Jensen med Reinhart Koselleck (Koselleck 1979) fremfører, når han forklarer hvordan fortid og fremtid er nærværende i selve den levede historie: »At leve i tid betyder, at der altid vil være et før, et nu og et efter – når det ikke længere er tilfældet, lever man ikke længere. At leve i tid betyder imidlertid også, at man lever og virker i nutiden, man kan simpelthen ikke andet. Disse to forhold kan tænkes sammen ved at få klarlagt, hvorledes fortid og fremtid er nærværende i nutiden. Historiebevidsthed tager afsæt i det forhold, at fortiden er til stede i nutiden som erindring og fortidsfortolkning, og at fremtiden er til stede som et sæt forventninger. Begrebet retter altså opmærksomheden mod det menneskelige eksistensvilkår, at i en levet nutid indgår der altid såvel en

erindret fortid som en forventet fremtid« (Jensen 1996, 5f., citeret i Jensen 2003, 58f.). Jensen præciserer, at dette samspil mellem fortid, nutid og fremtid skal forstås »som et kendetegn ved den menneskelige bevidsthed, der er med til at frembringe den levede historie« (Jensen 2003, 59), og det kan jeg for så vidt acceptere. Men når Jensen – igen med Koselleck – betegner den nærværende fortid som et erfaringsrum, sniger en uklarhed sig ind. Jeg vil da ikke bestride, at dette rum til enhver tid kan indeholde en god del autentiske erfaringer, herunder sådanne som er forankret i den slags oplevelser, jeg opfatter som grundlæggende for den historiske erkendelse. Men det omfatter under begrebet 'fortidsfortolkning' også en række mere eller mindre kollektive forestillinger eller myter, der har mere med 'værdier' end erfaring at gøre (jf. McNeill 1986, 5f.). Jeg påstår ikke, at sådanne forestillinger på nogen måde begrænser menneskers historie-frembringende evne (omend jeg nok kan være i tvivl om, at de kan føre til noget godt). Tværtimod kan de undertiden gøre det enklere at frembringe historie derved, at de etablerer en umiddelbar forbindelse mellem fortid og fremtid. Er man således af den overbevisning at historien hidtil har udspillet sig som en strid mellem gode og onde kræfter, os og dem, vil man uden besvær kunne antage, at sådan må det fortsætte, og udtænke gode projekter, der skal forhindre ondskaben i at få overtaget. Min pointe er derimod, at denne historiebevidsthed – ligesom den eksemplarisk-pragmatiske historieopfattelse der dominerede historieskrivningen fra oldtiden og frem til historismens gennembrud – i grunden ikke intenderer det der *er* sket, men det der *skal* eller *bør* ske. Det har med andre ord ingen større betydning, om de billeder af fortiden den indeholder er rigtige, troværdige, sande, eller hvordan man nu skal udtrykke sagen: det afgørende er, at man kan lære noget af dem og handle derefter.

At en fælles bevidsthed om 'vores' historie kan fungere som en almen praktisk-moralsk vejleder eller *magistra vitae* for os, vil jeg slet ikke diskutere: det gør den ganske utvivlsomt. Den har derfor stor betydning for, at livsverdenen normalt med Jensens ord fremstår som »den virkelighed, hvor mennesker føler sig hjemme, og som de er fortrolige med« (Jensen 2003, 9). Men virkeligheden udenfor kan da uden besvær trænge ind bag denne trygge boble om vores identitet og gøre gode eller slemme ting ved os, som i kortere eller længere tid skaber diskontinuitet og uorden. Og det er denne relation mellem det fraværende og det nærværende, som interesserer mig. For virkeligheden derude kan som sagt beskrives i datid som det, der har været, er sket og har fundet sted, så længe vi kan holde den på afstand. Det gælder også, når vi som historikere er forankret i en livsverden, hvor den nærværende fortid ifølge sagens natur må omfatte mange

velbegrundede og særligt forpligtende historiske fortolkninger. Der opstår med andre ord for en tid en mere eller mindre omfattende uorden i vores livsverdens faglige side, når vi oplever, at den fortidige virkelighed bryder ind og rører ved os. Jeg har beskrevet denne oplevelse som opløftende og inspirerende, og det burde den selvfølgelig altid være. Men hvis vi har hængt hele vores faglige identitet op i nogle bestemte historiske fortolkninger, som oplevelsen bringer i fare, kan vi måske fristes til at fortrænge den – eller »benægte fakta« – når alle forsvarsmuligheder er udtømte, og så må den få negative eller ligefrem destruktive faglige konsekvenser.

Man kan opleve at tage en bog ud af reolen, som man ikke har haft mellem hænderne længe, og med munter forfærdelse konstatere, at den er fuld af besynderlige og forvrøvede randnoter udfærdiget i en håndskrift, der til forveksling ligner ens egen. Jeg kan i al fald og gribes hver gang af lyst til at smide bogen i skraldespanden. Tilsvarende har jeg genlæst egne tidligere – men ikke nødvendigvis gamle – artikler i forventning om at finde brugbare guldgruber og opdaget, at jeg på helt centrale punkter giver udtryk for opfattelser i dem, som jeg ikke kan identificere mig med længere. I begge tilfælde må jeg nødtvungent indrømme, at synspunkterne en gang har været mine. Jeg har lagt afstand til dem, men det forhindrer dem altså ikke i at indhente mig og slå mig i hovedet. Det kan da være, at jeg er verdensmester i at fortrænge min faglige fortid. Men sådan opfatter jeg nu (sic) den fortidige virkelighed i det hele taget – ikke som noget der én gang for alle er adskilt fra nutiden, fordi det har været, er sket eller har fundet sted, men som noget der til enhver tid kan bryde ind i nutiden og gøre noget ved os.

Der går ingen snorlige vej fra eksempler på, hvordan man kan blive indhentet af sin fortid, til en historisk erkendelsesteori, der generelt forudsætter, at fortiden kan gøre noget ved os. Det er først og fremmest fordi kilderne som regel ikke forbinder os med en virkelighed, vi har glemt eller fortrængt, men med en virkelighed, der aldrig har været vores. Som oldtidshistoriker må jeg således erkende, at den slags henvendelser jeg kan få ikke har det mindste med erindring at gøre, og at de, hvis de kommer, næppe vil blive oplevet nær så voldsomt og umiddelbart som den henvendelse jeg engang fik ved mødet med en meget mindre fjern – og mere uberørt – fortid (jf. Kvium 2007). For kilder som forbinder os med en virkelighed, der er flere tusinde år væk, er som regel omgivet af en tjørnehæk af tæt sammenfiltrede fortolkninger, der gør det svært at vide, hvad man egentlig er blevet berørt af.

Jeg fastholder ikke desto mindre som et udspil, at der ikke er nogen væsensforskel på henvendelser fra en virkelighed, vi har glemt eller for-

trængt, og en virkelighed, vi aldrig har haft inde på livet. Det skal ikke benægtes, at tanken om, at fortiden kan henvende sig til os, forekommer romantisk. Men hvis man opfatter det som et problem i sig selv, må det være fordi den historiske videnskab i sine hyperrationalistiske bestræbelser på at gøre op med den empirisme, som slog igennem henimod slutningen af det 19. århundrede, er kommet til at smide den langtidsholdbare realisme ud, som også var grundlæggende for romantikkens historisme, nemlig at historisk erkendelse altid implicerer en form for kontakt med det der skal erkendes, sammen med en masse epistemologisk tilbehør der for længst har overskredet sidste salgsdato.

Det er klart, at man *kun* kan 'bevise' at man er blevet berørt af den fortidige virkelighed ved at fremlægge en overbevisende ny fortolkning af kilderne. Men min pointe er, at en ny fortolkning overhovedet ikke er tænkelig, uden at man på en eller anden måde er blevet berørt. Forestillingen om, at der skulle kunne komme noget nyt ud af en spørgsmål-svarproces, hvor historikeren med Bernard Eric Jensens ord både stiller spørgsmålene og besvarer dem »på grundlag af en analyse af relevant kildemateriale« (Jensen 2003, 140; jf. Jensen 1976, 146), virker faktisk lige så utænkelig inden for rammerne af en funktionel kildeopfattelse som udenfor pga. den betydning denne opfattelse tillægger forhåndsteorien: man kommer ganske enkelt ikke fra en teori til en anden, uden at der er sket et eller andet undervejs.⁹ Og jeg kan slet ikke se, hvordan den erkendelsesteoretiske konsekvens, som Jensen drager heraf, »at det erkendende subjekt dermed ikke alene – som i den positivistiske tradition – ses som en fejlkilde i forskningsprocessen, men tillige som den egentlige kilde til den erkendelse, der er lødig og pålidelig, fordi den lader sig begrunde i empirisk data-materiale« (ib.), skulle være forenelig med den erkendelsesrealisme, han i øvrigt argumenterer tvingende for (Jensen 2003, 304f.). Når det erkendende subjekt blev betragtet som en fejlkilde i den empiristisk-positivistiske tradition, var det fordi man mente, at 'subjektivitet' både måtte og kunne elimineres. Når subjektet af Jensen derimod opfattes som den egentlige kilde til erkendelse, er det fordi han – og store dele af den post-empiristiske tradition – af gode grunde tillægger subjektet afgørende betydning i erkendelsesprocessen. Men nogen dybere forskel på hvordan Jensen og

---

9 Herimod Egaa Kristensen 2007, 188: »Det er klart, at forhåndsteoriene er afgørende for, hvilke resultater historikeren når frem til i forskningsprocessen i den forstand, at hvad historikeren søger efter, kommer til at bestemme, hvad han finder belæg for i den metodiske behandling af det empiriske materiale. Med andre ord: Som man råber i skoven, får man svar.« Jeg ved ikke helt hvor uenige vi faktisk er, men ordet 'afgørende' forekommer mig at være alt for stærkt her.

empiristerne opfatter forholdet mellem subjekt og objekt kan jeg egentlig ikke se. Jensen har ganske vist plæderet for, »at der i historieforskningen er et fundamentalt fællesskab mellem den, der spørger, og det der spørges om« (Jensen 1976, 147). Men da dette fællesskab tydeligvis udelukkende foregår på subjektets præmisser, er det svært at tage påstanden alvorligt.

'Subjektiv' og 'objektiv' er begreber, som ofte mishandles i både videnskabelig og daglig tale. At være subjektiv er ikke så godt og kort sagt ensbetydende med at være ensidig eller fordomsfuld, mens det at være objektiv er en dyd, eftersom objektivitet gør det muligt at se tingene fra andre – og måske ligefrem alle – sider. Og selvfølgelig kan man være mere eller mindre lydhör overfor andre opfattelser end sin egen. Derimod kan jeg ikke forstå, hvordan man skulle kunne se eller beskrive noget fra andre steder end dér, hvor man nu står. Det gør mig imidlertid ikke til subjektivist, for objektivitet findes kun i relationen mellem en sag og et synspunkt. Tænk igen på en trafikulykke. Der er flere øjenvidner til den, som har overværet den fra forskellige sider, men ikke nået at snakke sammen før politiet ankommer og afhører dem om, hvad de har set. De kan ifølge sagens natur dårligt have set nøjagtig det samme, og det kan bestemt ikke udelukkes, at en samlet analyse af deres vidnesbyrd kan føre til en bedre eller sandere beskrivelse af ulykkens årsag og forløb. Men at betegne denne beskrivelse som mere objektiv end øjenvidneberetningerne skaber i mine øjne rod i begreberne. Den bygger jo på hvad andre har oplevet og beskrevet. Det siger sig selv, at disse vidnesbyrd er subjektive. Men samtidig er de hver for sig så objektive, som det er muligt at være. Adskillelsen af subjekt og objekt er simpelthen noget vi gør – og nødvendigvis må gøre – når vi fortolker eller italesætter virkeligheden: vi gør den til ordenes *genstand*. Man kan sige, at denne adskillelse er blevet rendyret til et videnskabeligt *greb*. Så Martin A. Hansen havde da på en måde ret i, at »naar Forskeren vender sig og ser paa Historien, falder den død om« (Hansen 1950, 106). Men sådan må forskeren tage livet af virkeligheden – eller, med andre ord, stoppe dens gang – med sine fortolkninger, og vel at mærke ikke kun den positivistiske forsker, Hansen kritiserede, men enhver, der bedriver historisk forskning.¹⁰

10 At erkendelsesprocessen i mine øjne altid må omfatte andet og mere end det vi gør får mig ikke til at afvise subjektpositionens primat. For Dorthe Gert Simonsen kommer tegnet, sproget og betydningen derimod altid først: »Subjektivitetens problematik er ikke i fokus for en tegnorienteret opfattelse af verden. Som indledningsvis antydet er de henvisnings-sammenhænge, som sproget sætter i konstituering af identiteter, ikke noget, der kommer 'bagefter' og ikke noget, der kan adskilles fra sanseerfaringen. Sættes tegnets analytik i forhold til kildekritikken må man løse den knude der bindes mellem subjekt og objekt i den umiddelbare iagttagelse og opholde sig ved den sprække, der træder frem mellem

Nu er det jo ikke muligt at tage livet af noget, som allerede er afgået ved døden, og her er vi tilbage ved min påstand, at fortiden lever i den forstand, at den til enhver tid kan berøre os eller virke på os. Jeg vil bestemt ikke hævde, at alt det, der i tidens løb har eksisteret, også på en måde eksisterer nu, men derimod ganske enkelt, at *intet* eksisterer uden at have en vis varighed eller, med andre ord, at det der eksisterer lige nu også eksisterede for kortere eller længere siden. Netop derfor kan vi historikere udnytte det som levn: kilderne forbinder os med fortiden, fordi de både har en nutidig og en fortidig materiel eksistens.

3

At jeg ikke er den eneste, der har fået nok af påstandene om sprogets manglende evne til at referere til andet end sig selv og om den fortidige virkelighed som en tom side, det er helt op til os selv at udfylde, fremgår bl.a. af en række artikler om nærvær (*presence*) af Eelco Runia, Hans Ulrich Gumbrecht, Frank Ankersmit, Ewa Domanska og Michael Bentley i et temanummer af *History and Theory* fra oktober 2006. Men først og fremmest er jeg blevet påvirket af den idéspækkede, Vico-inspirerede artikel af Runia, 'Presence', i samme tidsskrifts februarnummer, som var årsag til at temanummeret udkom. Den skærpede mine begreber om nærvær og nutid og fik mig til at indse, at kilder kan opfattes som steder på nutidens overflade, hvor fortiden kan bringe sig i kontakt med os. Runia identificerer ganske vist ikke udtrykkeligt sine 'steder' med historieforskningen

---

dem. Dvs. ved det mellemværende der er mellem det foreliggende og det meningsfyldte. [...] Der kan ikke 'foreligge' noget uden mening, og der kan ikke være nogen mening uden sådanne henvisningssammenhænge. Det meningsfyldte bliver til gennem forskellige, bevægelige, men analytisk relativt præcisérbare henvisningsmønstre. Det er sådanne mønstre, det fortsatte spil, der foregår mellem tegnene, som privilegeres i de undersøgelser, der associerer sig med tegnets analytik. [...] Også subjektet må indskrives i henvisningssammenhængenes cirkulation af betydning for at være et subjekt. Henvisningssammenhængene er hverken en individuel eller kollektiv mentalitet. Derfor omgrænses tegnets analytik ikke af subjektivitetens problematik. Det niveau, hvorpå tegnenes spil forekommer, må analytisk opfattes som relativt afgrænset fra såvel den materielle verden, som fra menneskelig subjektivitet. Den fortsatte udformning af henvisningsmønstre gør derimod det materielle og det subjektive forståeligt, tilgængeligt og foranderligt. Med andre ord; det gør det muligt at handle i og med verden og at leve en identitet« (Simonsen 2001, 112f.). Jeg indrømmer gerne, at der er noget »hønen eller ægget“-agtigt ved hele denne diskussion, og at forestillingen om at være ord og gerninger i sidste instans kommer fra os selv kan være konventionel. Men i så fald er det en konvention, som heller ikke Simonsen selv kan komme uden om. For hun er lige så lidt som jeg i tvivl om at det er *hendes* tanker ("min analyse"), som er nedlagt i den citerede artikel.

kilder – han taler meget lidt om kilder i det hele taget og bevæger sig frit imellem de fortider som historikere, psykoanalytikere og kunstnere kan blive berørt af. Men det kan vi nu godt tillade os at gøre her, eftersom han beskriver stederne som 'strukturer', man kan opsøge i håb om at finde mere, end man troede der var i dem. Vi må blot ikke tro, at det kun er medlemmer af det historiske præsteskab, som har ret til eller mulighed for at komme i nærheden af dem: de tilhører virkeligheden og er som sådan frit tilgængelige for alle og enhver.

Runia lægger ud med at konstatere, at den spekulative historiefilosofi, der fra et eller andet ophøjet udsigtspunkt prædikede om historiens gang, af gode grunde faldt i unåde i de tidlige 1970'ere. Derimod blev den kritiske historiefilosofi, som beskæftigede sig med historieskrivningen fra et deskriptivt og analytisk perspektiv, grebet af den sproglige vending og kunne, da den først havde befriet sig fra fortidens byrde, etablere sig som et af den historiske disciplins mest dynamiske specialområder, »metahistoriografien« (Runia 2006a, 2f.). Konsekvensen heraf blev, at vi historikere nu ved mere end nogensinde før om, hvordan betydning frembringes. Derimod er det der betydes forsvundet mellem hænderne på os: »In its 'substantive' form, Whitean representationalism is like the man in the fairy tale who sees his wish fulfilled that everything he touches turns into gold – only to discover that the food he desperately wants to eat changes into precious metal the moment he brings it to his mouth.« Runia hævder altså, at vi har mistet netop det vi allermest har brug for, og som udenfor historiefilosofien og den historiske disciplin jages lige så heftigt som betydning jages indenfor, nemlig *nærvær* (ib. 4f.).

For Runia er behovet for nærvær en eksistentiel ækvivalent til et af den historiske disciplins allermest centrale anliggender, nemlig spørgsmålet om forholdet mellem kontinuitet og diskontinuitet. Han opfatter det som udtryk for et ønske om at få styr på det forhold, at vi som mennesker på samme tid er helt uforandrede og dog aldeles forskellige fra dem vi engang var. På spørgsmålet om, hvordan diskontinuitet i det hele taget kan begribes, anviser han den klassiske retoriske stilfigur, *metonymien*, som et forbavsende præcist medium: »My thesis is, to put it somewhat paradoxically, that metonymy is a metaphor for discontinuity. Or, rather, that metonymy is a metaphor for the entwinement of continuity and discontinuity. Whereas representationalism has given us an unprecedented insight into how continuity is created, metonymy can account for humans' inordinate ability to spring surprises on themselves« (ib., 6). Hvad Runia mener med, at metonymien er diskontinuitetens figur, kommer vi til at se nærmere på. Men lad os i første omgang fastholde, at han beskriver diskontinuitet

som en tilstand der opstår, når vi overrasker os selv. Det kan vi gøre ved at overtrumfe noget, der allerede er blevet skrevet og gjort, med helt nye ord og handlinger. En sådan situation opstår typisk, når en meget dynamisk aktør giver efter for en trang til at »lave historie« i en fart og helt bevidst ser bort fra enhver form for historisk erfaring. Men vi kan også overraske os selv på en mindre aktiv måde ved at lade os overvælde af fortidens nærvær (ib. 6f.). Runias efterfølgende betragtninger over, hvordan og hvorfor Freud omkring 1900 ændrede sin tilgang til de patienter han havde i terapi, belyser forholdet. Freud holdt nemlig op med at søge ned i patienternes fortid *med det samme* ved at overgive sig de besnærende livshistorier, som de ganske frivilligt diskede op med, og begyndte i stedet at fokusere på deres nutid eller livsverden. Han kunne derved udforske de symptomer og overføringer, der dukkede op i samtaleforløbets her og nu, og på denne måde nå frem til meget mere 'originale', 'overbevisende' og 'virkningsfulde' versioner af patienternes fortid, end han havde kunnet ved blot at lytte til, hvad de selv ville berette om den. »Freud, in short, discovered that what looks like the royal road to the past never takes you anywhere but to places within sight of your point of departure, whereas exploring the present may have you, somewhere, someplace, tumbling into depths you didn't suspect were there« (ib. 8).

På samme måde, siger Runia, begynder innovativ historisk tænkning ikke med at fokusere på fortiden ('history') – den *ender* dér, men den begynder her. For hvis man vil forstå diskontinuitetens væsen, må man ikke tænke på historie som noget, der er gået tabt: man må forholde sig til historie som en fortsat proces (ib.). Kontinuitet og diskontinuitet er imidlertid størrelser, som vi har svært ved at begribe i tid. Vi bliver nødt til at oversætte 'tid' til 'rum' for at kunne »gå rundt om« tingene vi beskæftiger os med,¹¹ og Runia anfører flere fascinerende litterære eksempler på, hvordan det er blevet gjort (ib. 10ff.). Selv sammenligner han nutidens overflade med en *by* fuld af strukturer i alle mulige størrelser og med et utal af forskellige funktioner. Nogle af strukturerne er meget gamle, andre

11 René Mejlbj Jensen ser i denne metaforiske manøvre en fare for, at 'tidens løb' forsvinder ud af billedet og efterlyser en eksplicit tidsteori til forklaring af, at tingene vi beskæftiger os med – 'kilderne' – også eksisterede for kortere eller længere tid siden (personlig kommunikation). Jeg vil ikke benægte, at Runia ser bort fra 'tidens løb'. Men det gør den såkaldt statiske tidsopfattelse jo også. Den dynamiske tidsopfattelse lider ikke under dette problem, men den finder jeg som sagt – ligesom Mejlbj Jensen selv – uspiselig, fordi den reducerer tidens løb til en tilintetgørelsesproces. Det er netop denne ødelæggelse Runia kommer ud over. Måske er prisen for høj. Men en tidsteori, der lader tiden gå, uden at fortiden forsvinder, ligger hinsides min horisont (en kort præsentation af de to tidsteorier, den dynamiske og den statiske, findes i Favrholt 2004, 19ff.).

relativt nye og andre igen fortsat under opbygning. Visse dele af byen er i stærk vækst, andre ligger brak. Nogle er omhyggeligt restaureret, andre i forfald. Der er bydele som engang blev ødelagt af krig og måske stadigvæk bærer krigens spor, der er bydele som vejgennembrud har forandret totalt, og der er bydele hvor tiden så at sige er gået i stå. Der er ghettoer og fine kvarterer, banegårde og indkøbscentre, monumenter og steder som ikke må betrædes, lossepladser og helligdomme, og sidst men ikke mindst er der en mere eller mindre velfungerende, uendelig kompliceret og kun til dels synlig infrastruktur til at holde sammen på det hele (ib. 9).

Fortiden, som kan gribe os her, er stof der pludselig kommer op på 'byens' overflade, og Runia går på udkig efter steder, hvor det kan ske. Dem finder han let. For der står sære nye ting på dem, fremmedlegemer som vækker opsigt, men ikke rigtig kan bruges til noget. Man vænner sig efterhånden til dem, de integreres i byplanen, og til sidst er der ingen der lægger mærke til dem længere, selv om man vel aldrig kan udelukke muligheden af, at de en skønne dag pludselig åbner op til fortiden igen. Runia pointerer, at sådanne steder er tilgængelige for enhver, der måtte have lyst til at undersøge dem nærmere (omend han jo har antydnet, at man i nogle tilfælde har forsøgt at forhindre det). Men der er intet almindeligt eller banalt ved dem: de er dybe og fulde af liv eller med andre ord åbne 'lagre af nærvær', hvor man kan blive grebet af fortiden og vel at mærke ikke som afslutning på sin opfindsomme tænkning, men tværtimod som denne tænkningens begyndelse (ib. 13). Noget bedre billede på hvad kilder er, hvordan vi kan opsøge dem, og hvad der sommetider kan ske med os når vi gør det, kan jeg ikke forestille mig. Det er selvfølgelig ideen om, at de kan stimulere os, gøre os opfindsomme, fordi de – i modsætning til hvad den funktionelle kildelære docerer – ikke altid svarer på det vi spørger dem om, der betager mig: »The gist of Vico's new science is his conjecture that the endless series of metamorphoses in which we have become what we are, is powered by topics. Topics, he says, 'has the function of making minds inventive'. Topics is the mechanism by which mind transcends itself, by which consciousness emerges, by which, out of nature, culture comes into being. This, indeed, is what Vico's topics ultimately is about: in order to find in any 'place' 'all that is in it', you have to find *more* in it than you *think* there is in it. And after having found in it more than you thought there was in it, you cannot imagine that there was less in it than you actually found: consciousness has changed. But not only consciousness has changed: the place itself has changed as well. It is transformed into something that couldn't have been imagined, yet was somehow entirely present in the place that is left behind« (ib. 14).

Vicos oversættelse af 'tid' til 'rum' giver os efter Runias opfattelse mulighed for at forstå, at kontinuitet og diskontinuitet ikke udelukker eller afløser hinanden. De eksisterer samtidigt, og Runia argumenterer for, at *metonymien* gør denne samtidighed anskuelig. Han har som sagt defineret diskontinuitet som menneskers evne til at overraske sig selv og har også antydnet, at denne evne forudsætter, at vi kan bevæge os mellem forskellige planer, der er forbundet med hinanden på en ikke umiddelbart gennemskuelig måde (ib. 15, jf. 6). At bruge metaforer vil sige at slå sproglig bro mellem forskellige semantiske domæner, som når man – med et par nedslidte eksempler – taler om en »lækker steg« eller et »dumt svin« (jf. Hastrup 1999, 171ff.). Metaforer er altså fortolkninger: de *betyder* noget bestemt. Det gør metonymier ikke. De *antyder* snarere. Man substituerer det, man ellers ville sige, med ord for noget eller nogen, der på en eller anden måde allerede henviser til det, som f.eks. indhold med emballage (»han ryger en pakke om dagen«), produkt med producent (»Peter har siddet med en Tuborg og læst Rifbjerg hele aftenen«), helhed med del (»der trådte et jakkesæt ind ad døren«, »galdeblæren i stue 615 vil ikke have noget at spise«), position med attribut (»da Frederik døde kom Margrethe på tronen«), begivenhed med sted (»London kalder«, »Bernard går i Parken med sine sønner«), følelse med fysisk reaktion (»manden giver mig kuldegysninger«) og bestemte aktører med deres herre og mester (»Bush invaderede Irak«) eller med den organisation de er knyttet til (»Læger Uden Grænser anslår, at epidemien indtil nu har kostet 1000 mennesker livet«).¹² Metaforer som »hundehoved«, »taburetklæber«, »jantelov« og »bjørnetjeneste« skaber, eller rettere sagt, har engang skabt ny betydning, »bjørnetjeneste« endda to gange. Metonymier skaber derimod egentlig intet nyt, men vækker opmærksomhed ved at fejlplacere ordene en lille smule. De slår så at sige overraskende eller »upassende« huller mellem etablerede kontekster eller planer (ib. 15f.). Men kun for en tid. For ganske som metaforer mister de – som ovenstående eksempler tydeligt viser – efterhånden deres friskhed og ender som pæne, tilpassede klichéer ingen lægger mærke til længere (ib. 17f.).

Som man kunne forvente, opfatter Runia ikke metonymien som et rent sprogligt fænomen. Han betegner f.eks. det abstrakte maleri som en metonymi, der er ladet med en tom metafor. »The fact that abstract art is 'all presence and no meaning' may explain its impact. Whereas metaphor 'gives' meaning, metonymy insinuates that there is an urgent *need* for meaning. Metaphor (as, for example, my 'city' metaphor) weaves interrelations and makes 'places' habitable. Metonymy, on the other hand, disturbs

12 Eksemplerne er en skønsom blanding af Runias og mine egne.

places. When fresh, it questions meanings, awakens us from what we take for granted, and draws attention to what we don't like to be reminded of: that the implicit rules of the place are far from natural and self-evident, are indeed a system of habits and conventions. Because it disturbs the peace, a fresh metonymy gives rise to an impulse to jump upon it. This in fact is what happened with abstract art: these paintings about nothing generated a torrent of books and treatises that were about *them*« (ib. 19).

Jeg har medtaget denne del af Runias argument, fordi den så klart anskueliggør hans opfattelse, at metonymier ikke som metaforer 'betyder' noget: de vækker vores nysgerrighed og gør os opfindsomme. De 'åbner' således, hvor metaforer 'lukker'. Men Runia har allerede ført os derhen, hvor hunden ligger begravet: også ting som gamle fotografier, togbilletter, kvitteringer, postkort og reklamer har metonymisk karakter i den forstand, at de virker som kanaler eller huller, der tillader fortiden at strømme ind i nutiden. Han betegner dem som fossiler: »In fact, *all* fossils and relics are metonymies, and *all* monuments have at least a metonymic strand. That fossils and relics are metonymies goes without saying – they are prototypical instances of the brand of metonymy called *pars pro toto*. That many monuments may also count as metonymies is perhaps somewhat less self-evident. Monuments are – like all works of art – idiosyncratic compounds of metonymical denotation and metaphorical connotation: they *say* something (connotation) about what they *stand for* (denotation). Monuments are *Fremdkörper* (things that are out of place) that make past events present on the plane of the present, fistulae that connect and juxtapose those events to the here and now« (ib. 16f.). Man kan tilføje, at monumenter ikke altid udelukkende har været ting af sten eller metal: indtil slutningen af det 18. århundrede blev også store historiske beretninger, *res gestae*, som Livius' *Ab urbe condita* ('Fra byens grundlæggelse') eller Saxos *Res gestae Danorum* ('Danernes gerninger') bogstavelig talt betragtet som *monumenta*, mindesmærker, der både 'stod for' fortiden og havde eksemplarisk betydning. I vores verden har de ikke længere nogen synderlig eksemplarisk værdi. Men som levn betragtet står de sandelig stadigvæk for noget, der har været, er sket eller har fundet sted, men ikke desto mindre til enhver tid kan dukke op gennem dem på virkelighedens overflade.

Alt dette leder væk fra forestillingen om fortiden som det der er gået uigenkaldeligt tabt. For metonymier gør noget, der virkelig er fraværende, nærværende. De virker således begge veje, opad imod nutiden og nedad fra nutiden. Disse to veje modsvarer de to aspekter af Vicos topik, *inventio* og 'oplaging': »As *inventio*, metonymy transposes something to the present, or, more correctly: as *inventio*, metonymy has *made* the surface

as we know it; the present consists of metonymies that once were *Fremdkörper* but now are taken for granted. As 'storage' metonymy contains what was left behind. But what it stands for can still be found in – or, as Vico would say, 'invented' out of – what we may find on the plane of time«. *Inventio* vil som heuristik eller findekunst betragtet altså ikke sige at lede efter stumper og stykker, der passer ind i et allerede konciperet billede, men at opsøge et sted og finde mere i det, end man på forhånd tror der er. *Inventio* indebærer med andre ord en bevidsthedsændring (ib. 20).

Store dele af Vicos tænkning udformede sig som et opgør med Descartes' rationalisme, og Runia citerer denne underfundige vending: »rational [i.e., Cartesian] metaphysics teaches that man becomes all things by understanding them, this [i.e., Vico's own] imaginative metaphysics shows that man becomes all things by *not* understanding them; and perhaps the latter proposition is truer than the former, for when man understands he extends his mind and takes in the things, but when he does not understand he makes the things out of himself and becomes them by transforming himself into them« (ib. 21).¹³ Paradokset modsiger, så vidt jeg kan se, ikke min påstand om, at der *sker* noget med os, når vi forstår. Det udvider den snarere: at *være* går altid forud for at *forstå*, og Vico kræver af os, at vi nærmer os 'stederne' som levende, nysgerrige mennesker, dvs. med en vis åbenhed eller uforstand. Ellers kan vi ikke gribes af dem og blive noget andet end det, vi var i forvejen, hvilket er forudsætningen for, at vi på et nyt og ukendt plan kan møde det, vi netop ikke er, nemlig genstanden for vores erkendelse, altså, kort sagt: begynde at forske.

Mange af de steder, man kan opsøge i Runias by, er historiske tekster, og en af hans interessante påstande er, at fortiden ikke primært er nærværende i en sådan teksts plot eller åbenlyse metaforik, men i det den indeholder *på trods* af historikerens intentioner. Han foreslår, at vi betragter den fortidige virkelighed som det, der rejser med historieskrivningen som *blind passager* ('stowaway') og derfor 'overlever' teksten og kan udsætte os for overraskelser (ib. 27). Runia kommer til denne konklusion via andre steder, hvor jeg ikke er fulgt i hælene på ham. Bl.a. har han tidligere betonet, at disciplinen der beskriver hans bys forandring over tid,

13 I Fritz Wolders danske oversættelse (Wolder 1997): »Thi ligesom den forklarede metafysik lærer, at '*homo intelligendo fit omnia*' [mennesket bliver til alle ting, når det forstår], således påviser denne fantastiske metafysik, at '*homo non intelligendo fit omnia*' [mennesket bliver til alle ting, når det ikke forstår]; og måske er dette sagt med større sandhed end hint, fordi mennesket ved at forstå åbner sit sind og optager tingene i sig, men ved ikke at forstå skaber det tingene af sit eget selv og ved at transformere sig selv over i dem, bliver det den [denne verden].»

den historiske, også i sig selv kan anskues som en by fuld af steder, der metonymisk forbinder os med det den engang var (ib. 9). Dette billede har undervejs ført ham frem til en række betragtninger over sproget i historiske tekster, hvor metonymiske fremmedlegemer så at sige findes over det hele og følger hinanden så tæt, at man sjældent lægger mærke til dem (ib. 23ff.).¹⁴ Men lad mig afslutte rundturen i hans egen tekst med at bemærke, at Vicos opfinderværksted i 'Historieby' er et fremmedartet og svært tilgængeligt humanistisk monument, som mange taler om, men færre giver sig tid til at besøge. Det er derfor glædeligt, at Runia har voget sig derhen. Han har tydeligvis fundet mere end han havde forventet: han er blevet en anden. Og det er jeg sådan set også.

4

Det burde efter min opfattelse være en af historieteoriens opgaver at se nærmere på, hvad der skal til for at forskeres udsagn om fortiden godtages som ny viden, og hvordan denne viden faktisk frembringes og er blevet frembragt. Når vi ikke ved mere om disse spørgsmål, end vi gør, kan det både hænge sammen med, at vi æggehoveder ikke interesserer os så meget for dem – de er ligesom ikke teoretiske *nok* – og med, at forskere traditionelt ikke har været særlig meddelsomme om de oplevelser eller erkendelsespring, de måtte have haft i 'the context of discovery' (som jeg i modsætning til Karsten Thorborg ikke mener har noget med 'teoridannelsen' at gøre: Thorborg 1977, 9). 'Menigmænds' og 'hverdagens' historiebrug er blevet studeret af historiedidaktikere og den nye binstregsdisciplin 'public history' (jf. Jensen 2002 og 2003, 65ff., især 82ff.), og man skulle

14 Kirsten Hastrup skrev i sin tid om 'den historievidenskabelige bogstavelighed', at »'Historien' ser forholdet [: mellem nutid og fortid] som metonymisk og bogstaveligt, 'myten' som metaforisk og allegorisk« (Hastrup 1990, 91). Men bogstavelighed er ikke, hvad Runia har i tankerne, når han beskriver »the metonymical principle of taking things out of one context and placing them in another«, som karakteristisk for historieskrivningen (Runia 2006a, 24). Han afslutter en underholdende jagt på metonymiske fremmedlegemer i en passage om dannelsen af den såkaldte tredje koalition mellem Storbritannien og Rusland i 1805 i R.R. Palmer and Joel Colton, *A History of the Modern World* (1971, 425) med at foreslå, at metonymier er »over det hele« i de fleste historiske tekster i en sådan grad, at »the continuousness that forms the surface of the historical text is of a particular kind: it is a succession of contiguous places of which the contiguity is blotted out« (ib. 25). Det er historiske teksters metaforiske *emplotment*, der almindeligvis forhindrer os i at se alle disse revner og sprækker (ib. 26). Men lige neden under denne metaforiske kontinuitet er de ting, som tekstens metonymiske ord og sætninger står for, stadigvæk *nærværende* og forbinder os med den tid vi har forladt.

da mene at den historievidenskabelige erkendelsesproces også kunne fortjene en smule nysgerrig opmærksomhed. Men hvordan gør man? Simon Bendfeldt Jensen interviewede for nogle år siden 46 danske historikere i forskerstillinger for at få noget at vide om, hvilke tanker de gjorde sig om forskningsprocessen og beslægtede spørgsmål, og udtog 19 af disse interviews til nærmere analyse i sin specialeafhandling (Bendfeldt Jensen 2005). Svarene på et af spørgsmålene, der undervejs i arbejdsprocessen blev et nøglespørgsmål for ham, er behandlet i et selvstændigt kapitel, »Heureka! Heureka!«, som han indleder med følgende overvejelser: »Da jeg startede på interviewprocessen spurgte jeg de historikere jeg talte med, hvad der gør det spændende at arbejde med deres forskningsfelter. Mange svarede, at det var når *noget* kunne give en ny vinkel eller et nyt perspektiv til det de arbejdede med, at det blev virkelig spændende. Det var endvidere et træk, at når noget blev virkelig spændende, gav det sig ofte udtryk i en eller anden form for produktion af indsigt i fortidige forhold. Men der var ikke mange, der gik ind i, hvad dette *noget* konkret var. Det indså jeg på baggrund af de første 19 interview, og det bevirkede at jeg sendte et tillægsspørgsmål til de første 19 respondenter, mens de resterende 27 fik det på forhånd. Tillægsspørgsmålet lød: Hvad var det sidste gang – helt konkret – der flyttede *noget* hos dig? Det jeg spurgte efter var en 'ahaoplevelse' eller 'øjeblik'. En ahaoplevelse rykker noget hos os. Det er altså ikke blot en banal oplysning, som vi tager til efterretning, men i stedet *noget* der medvirker til at skabe sammenhæng og forståelse hos os« (ib. 66f.).

Spørgsmålet blev godt modtaget af respondenterne: de forstod det med det samme og accepterede det som et aldeles lødigt spørgsmål. Men det var langt fra alle, der kunne komme på, hvad der sidste gang havde flyttet noget hos dem, og nogle var ligefrem lidt flove over det. Blandt dem, der overhovedet kunne nævne eksempler på oplevelser af en eller anden art, henviste hovedparten til 'store' oplevelser de havde haft eller til små øjeblikke, der i sig selv ikke havde noget særligt med forskningssituationen at gøre (ib. 70, 72). At så få var i stand til at huske 'sidste gang', tror jeg som sagt hænger sammen med, at de har været opslugt af at belægge deres nye indsigt. Det kunne overvejes, om man måske ville få mere ud af at begynde med at lede efter brudlignende steder i forskningslitteraturen indenfor et eller andet nærmere defineret felt og efterfølgende udspørge historikerne om de kan erindre, at der var 'sket noget' i disse forbindelser. Det gjorde Simon Bendfeldt Jensen selv undervejs, men da var det ikke længere muligt at ændre undersøgelsens design.

Fra mit eget felt, Roms og Centralitaliens tidlige historie, har jeg et nyere eksempel, hvor jeg er overbevist om, at der må være 'sket noget'.

Se, både i den romerske historieskrivning fra det 2. århundrede f.Kr. og frem og i dens lærde følgesvend, den antikvariske tradition, fremstår 'patricierne' (*patricii, af patres, 'fædre'*) som en politisk, social og økonomisk overklasse af 'slægter', der med en enkelt undtagelse gik tilbage til kongetiden, ja, ved festlige lejligheder endda til en primordial romulæisk inddeling af romerfolket i patriciere og plebejere. Fra denne overklasse af slægter blev senatorerne, også kaldet *patres*, rekrutteret, ligesom den fik monopol på den politisk-militære magistratur, konsulatet, og alle vigtige præsteskaber efter den sidste konges fordrivelse henimod slutningen af det 6. århundrede f.Kr. (ifølge den moderne oversættelse af romernes egen tidsregning). De dramatiske 'stænderkampe' mellem patriciere og plebejere fra begyndelsen af det 5. århundrede førte imidlertid til, at der efterhånden kom plebejere i senatet, og at disse efter et første stort forlig i 367 f.Kr. fra og med 366 fik adgang til konsulatet og senere også til de fleste af de store præsteskaber. Det var i ultrakorte træk den traditionelle fortælling, og den kan umuligt være rigtig. Alt tyder på, at den romerske politiske, sociale og økonomiske overklasse indeholdt både patriciske og ikke-patriciske elementer så langt tilbage, som vi overhovedet kan se noget som helst. Det er da også den almindelige opfattelse i dag. Forsøgene på at få historien til at hænge bedre sammen har dog generelt været lappeløsninger: man har repareret på traditionen, men har fastholdt det overordnede perspektiv, at den tidlige republik indre historie i det store og hele faktisk udspandt sig som en kamp mellem patriciere og plebejere som sådan. Og så kom der pludselig, i 1986, en ny og overraskende fortolkning på banen, nemlig amerikaneren Richard Mitchells (Mitchell 1986, rev. 2. udg. 2005). *Patres*, hævdede han, var et lille segment af præster, der i kraft af deres livsvarige præsteskaber automatisk havde plads i senatet. Patricierne var deres agnatiske efterkommere i lige linie, og en patricisk mand kunne også gøre krav på et præstesæde i senatet, uanset om han havde været magistrat eller ej, hvis han selv blev præst. Derfor betød den gamle formular ved indkaldelser af senatet, *patres conscripti*, oprindeligt ikke 'indrullerede senatorer', men 'præster og indrullerede senatorer'. Patricierne blev altså ikke præster, fordi de var patriciere, de var patriciere i kraft af at være præster eller efterkommere af præster. Så slut på stænderkampe mellem denne meget lille del af overklassen og plebejerne – men ikke nødvendigvis på sociale kampe i det hele taget. For ved nærmere eftertanke kan begge begreber, patriciere og plebejere, betragtes som metonymier for grupper, hvis modsætningsforhold må begrundes i helt andre forhold.

Mitchells fortolkning (ib. og Mitchell 1990) er efter min opfattelse både indlysende og uafviselig. Det eneste påfaldende er faktisk, at ingen

er kommet på den før. For den bygger udelukkende på velkendte og gennemtyggede litterære kilder. Ingen har da heller kunnet påpege egentlige svagheder ved den, men nogle af reaktionerne har været af typen »interessant ...« og »jamen alligevel ...«, hvilket for mig demonstrerer, at den romerske litterære overlevering udstyrer os med en forhåndsteori, der som et par meget store skyklapper forhindrer os i at lægge mærke til de »blinde passagerer«, som denne overlevering selv har bragt med i lasten op til nutidens overflade. Men Mitchell så dem. Han fik mere ud af kilderne, end han kunne have forventet på forhånd.

5

Med mulig undtagelse af trossandheder som syndernes forladelse, genopstandelsen og det evige liv varer ingen sandheder evigt. Det ved vi af erfaring: der kommer altid andre. Og hver gang føjes noget til virkeligheden. Den forbliver ikke desto mindre hvad den hele tiden har været, nemlig alt det der kan virke på os. I denne forstand kan den ikke 'historiseres' af sproglige vendinger eller noget som helst andet. Den kan bestemt tage sig meget forskelligt ud fra forskellige steder og tidspunkter, ligesom vi til enhver tid kan tale om den på mange forskellige måder. Men det beviser blot, at den altid er større end os og de ord, vi begriber den med. Og når det undertiden lykkes os at begribe noget af den, er det som udgangspunkt ikke fordi vi har udtænkt de rette ord til at begribe den med, men fordi vi er blevet grebet af den. Når man i gamle dage talte om 'inspiration' og lignende, var det netop fordi man tog det for givet, at nye tanker og ideer i sidste instans kommer udefra. Først i forbindelse med det 20. århundredes radikale sækularisering slog den forestilling rod, at evnen til at tænke nyt – 'begavelsen' – ikke kommer fra Gud, men inde fra os selv. Det gør den vel også i den forstand, at der kan være stor forskel på hvor rigeligt og ofte forskere bliver begavet. Nogle er givetvis ganske enkelt mere opmærksomme og åbne for indtryk end andre. Og hertil skal selvfølgelig føjes, at ingen nogensinde har kunnet formulere væsentlige nye indsigter uden at måtte anstrenge sig til det yderste. Så vist må vi påtage os ansvaret – og i bedste fald æren – for det vi siger om fortiden. Lad os holde Gud udenfor. Men at virkeligheden selv ingen indflydelse skulle have på det vi siger om den forekommer mig at være en absurd tanke.

I praksis kan man kun måle historiske teories kvalitet på deres forklaringskraft og evne til at få tingene til at hænge sammen. Men bag denne praksis ligger, når alt kommer til alt, også en vis enighed om, at gode

teorier – eller 'viden' – i modsætning til dårlige på en eller anden måde stemmer overens med virkeligheden. En god historisk teori er jo ikke *bare* en fortælling, der er skruet godt sammen. Det forekommer mig imidlertid, at vi historikere (med en Heidegger-parafraze) alt for længe har lagt større vægt på hvordan vi kan forandre verden med ord, end på hvordan vi kan forstå den. Det skyldes måske ganske enkelt, at ingen rigtig interesserer sig for den længere. Man er mere optaget af hvordan man kan gøre en forskel. I dette perspektiv er det stort set ligegyldigt, om de historier der fortælles om fortiden er 'rigtige' eller ej, hvis blot de giver den nærværende fremtid mening. Derfor kan vi få næsten al den ytringsfrihed vi ønsker (bare vi ikke er kedelige). Men er det egentlig hvad vi har *brug* for som historikere? Er det ikke snarere friheden til at give os virkeligheden i vold – på nåde eller unåde? Så lad os vænne os til tanken om, at den ikke bliver mindre virkelig ved, at vi er en del af den (jf. Hastrup 1999, 202), og at den også virker på os, når vi erkender noget. Skulle det nu være så farligt?

Citeret litteratur

- Ankersmit, F.R., »Presence and myth«, *History and Theory* 45, October 2006, 328-336.
- Bendfeldt Jensen, Simon, *Heureka! Heureka! En interviewundersøgelse af historikernes historieføttelse*, upubliceret specialeafhandling, Aalborg 2005.
- Bentley, Michael, »Past and "presence": Revisiting historical ontology«, *History and Theory* 45, October 2006, 349-361.
- Bryson, Bill, *En kort historie om næsten alt*, 2005, dansk oversættelse ved Jan Teuber af *A Short History of Nearly Everything*, 2003/05.
- Clausen, H.P., *Hvad er historie?*, 1963.
- Domanska, Ewa, »The material presence of the past«, *History and Theory* 45, October 2006, 337-348.
- Egaa Kristensen, Bent, *Historisk metode. En indføring i historieforskningens grundlæggende principper*, 2007.
- Favrholdt, David, »I hvilken forstand eksisterer fortiden? Nogle historiefilosofiske betragtninger«, i Per H. Hansen og Jeppe Nevers, red., *Historiefagets teoretiske udfordring*, 2004, 19-36.
- Gumbrecht, Hans Ulrich, »Presence achieved in language (with special attention given to the presence of the past)«, *History and Theory* 45, October 2006, 317-327.
- Hansen, Martin A., *Leviathan*, 1950.
- Hastrup, Kirsten, »Sandheden i den historiske antropologi«, *Den jyske Historiker* 50, 1990, 81-93.
- Hastrup, Kirsten, *Viljen til viden. En humanistisk grundbog*, 1999.
- Jensen, Bernard Eric, »Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag«, *Historisk Tidsskrift* 76, 1976, 113-148.
- Jensen, Bernard Eric, »Historiebevidsthed og historie – hvad er det?«, i H. Brinckmann og L. Rasmussen, red., *Historieskabte såvel som historieskabende, 7 historiedidaktiske essays*, 1996, 5-18.
- Jensen, Bernard Eric, *Historie – livsverden og fag*, 2003.

- Jensen, Bernard Eric, »Faghistorikernes historiebegreb. Baggrund, kendetegn og virkninger«, *Historisk Tidsskrift* 104, 2004, 179-207.
- Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, 1979.
- Kvium, Christian, »Fortiden som en afvigelse fra nutiden. Nogle tanker om historisk erfaring og konstruktion«, i Lars Andersen, Poul Duedahl og Louise N. Kallestrup, red., *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser*, 2005, 285-297.
- Kvium, Christian, »Fra tid til anden«, i Thomas Bloch Ravn, Tove Engelhardt Mathiassen og Fritse Meyer, red., *Spørg Birgitte! Festskrift til Birgitte Kjær*, Den Gamle By 2007, 41-51.
- McNeill, William H., »Mythistory, or truth, myth, history, and historians«, *The American Historical Review* 91/1, 1986, 1-10.
- Mejby Jensen, René, *Tabet af den ontologiske realisme – om fortidens virkelighed i virkelighedens fortid ved det funktionelle kildebegreb*, upubliceret specialeafhandling, Aalborg 2005.
- Mitchell, Richard E., »The definition of *patres* and *plebs*: An end to the struggle of the orders«, i Kurt A. Raafaub, ed., *Social Struggles in Archaic Rome*, 1986, 2nd ed. 2005, 128-167.
- Mitchell, Richard E., *Patricians and Plebeians. The Origins of the Roman State*, 1990.
- Møller Jørgensen, Claus, »Den sproglige vending og det funktionelle kildebegreb«, i Per H. Hansen og Jeppe Nevers, red., *Historiefagets teoretiske udfordring*, 2004, 67-79.
- Paludan, Helge, »Planer og planløshed i kildearbejdet. Nogle synspunkter vedrørende kildebegrebet og dets baggrund«, i Niels Christensen, Jens Chr. Manniche og Erik Christiansen, red., *Tradition, opbrud og formidling*, Den jyske Historiker, særtryk 1, 1978, 132-173.
- Paludan, Helge, »Cairos røde rose. Noget om historikernes kildebegreb«, *Den jyske Historiker* 50, 1990, 29-39.
- Runia, Eelco (a), »Presence«, *History and Theory* 45, February 2006, 1-29.
- Runia, Eelco (b), »Spots of time«, *History and Theory* 45, October 2006, 305-16.
- Simonsen, Dorthe Gert: »Tegnets udfordring til det kildekritiske subjekt«, i Carsten Tage Nielsen og Mads Mordhorst, red., *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, 2001, 99-139.
- Thing, Morten, »Tegnene og historien«, i Per H. Hansen og Jeppe Nevers, red., *Historiefagets teoretiske udfordring*, 2004, 37-52.
- Thorborg, Karsten, *Arbejdspapirer til historisk metode*, hæfte 1-2, 2. udg. 1977.
- Wolder, Fritz, Giambattista Vico, *Den nye videnskab, oversat og kommenteret af –*, 1997.

Summary:

Christian Kvium: Presence, Absence and Historical Realization

In the present article I take it for granted that what really has been, has happened and has taken place can be realized to some extent. But how can such a realism be substantiated, and can it be combined with the rather strong constructionism which underlies the functional source concept? Under this concept, historical realization is described as a hypothesis-governed question-answer-project. I do not question the necessity of the procedure as such, but argue that the work with the sources cannot lead to a new historical theory, unless something unexpected happens underway, and that what can happen is that one is touched by the reality which we

call the past. In a functional perspective, the past has no existence: the sources are treated as traces or indications of something that has been, but no longer is. In my perspective, this ontology excludes any realism. For what is a reality that cannot affect us? So, drawing on the 'ontology of presence' that has been sketched by Eelco Runia, I suggest that we think of the past as a reality that we have left behind, but which may nevertheless reappear on the surface of the present. Seen from this angle, sources are 'tubes' which connect past and present and make it possible for the past to grasp us. There is no way in which the past can be observed »as it really was« through these tubes, and we have no control over when and how it addresses us, although a certain measure of "unfunctional« openness is probably conducive. An approach must obviously be staged as a historical theory, and here the experience must necessarily be relegated to the background, for the production of evidence is the responsibility of the historian. But the approach is an indispensable prerequisite for the leap from preconception to historical theory, or, in other words, for the very possibility of thinking new thoughts.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Review- artikel 1

Birgitte Possing: Uden omsvøb.

Portræt af Bodil Koch. (Gyldendal, 2007). 391 s.

Af Bodil Bjerring

Forfatteren får en ide

Birgitte Possing (BP) er i 1991 på besøg på maleren Kirsten Kjær's Museum i Frørstrup i det nordvestlige Jylland. En maler, der især tjente til føden ved at portrættere tidens fremtrædende mænd og kvinder, politikere, forretningsfolk og kulturpersonligheder. BP standser op ved »Vision i rødt«, der er et stærkt og udadvendt billede af politiker og kulturpersonligheden Bodil Koch (BK). Det dynamiske billede af en handlekraftig kvinde med et stærkt blik fascinerer BP i en sådan grad, at hun for første gang tænker: Hende må jeg skrive om. Da hun senere får at vide, at Kirsten Kjær først portrætterede BK helt anderledes og blev presset af BK til at male et nyt billede, bliver hun endnu mere tændt på opgaven. Kirsten Kjær er bestemt ikke nogen vendekåbe, og det må have været den daværende kirkeminister BK meget magtpåliggende, siden hun kastede sig ud i den vanskelige opgave at presse Kirsten Kjær. Det første billede, malet i 1958, er »De lukkede øjne«. Det viser en intellektuel kvinde, der søger indad mod indre visdom snarere end udad mod engageret deltagelse i samfundslivet. Og et sådant billede ønskede kirkeministeren ikke at blive identificeret med. Kombinationen af et indadvendt billede, hvor begge øjne viser vejen ind i personen, her helt luk-

kede øjne, og et udadvendt billede, hvor i hvert fald det ene øje ser ud på tilskueren, fik BP til endeligt at beslutte sig for at skrive en bog om BK's liv. Historien om et mangefacetteret menneske, en karismatisk personlighed, en folkelig politiker, en intellektuel teolog og en stor kunstkender. »Jeg skulle finde ud af, hvordan man på en og samme gang kan være administrativ og politisk magtthaver under fire forskellige statsministre og så samtidig være den antiautoritære, intellektuelle kritiker.« Datteren, den senere kirkeminister Dorte Bennedsen, advarede ellers mod opgaven, for hun mente ikke, at det overhovedet var muligt at indfange moderens virke og personlighed. BP vovede det alligevel, og heldigvis for det.

BP vil med denne bog udfordre den mangel på synlighed og anerkendelse af BK, der tavst fremgår af beskrivelserne og analyserne af datidens danske og internationale historie.

Bogens indhold

Hvad får vi at vide om Bodil Kochs livshistorie og den samtid, som hun udfolder sig på baggrund af, mens hun forsøger at sprænge grænser i snart sagt alle sammenhænge? Det er i skæringsfladerne mellem den individuelle livshistorie og samtidshistorien, at BK kommer til at

fremstå både som en repræsentant for sin tid og som en person med en livshistorie, der i den grad viser en person, der har formået at udnytte og støde ind i samtidens spillerum for handlemuligheder.

Bogens afsnit bevæger sig frem og tilbage mellem fire spor, som BP især har valgt at forfølge, og som hun sammenfatter i en lang snoning, der både skaber sammenhæng mellem sporene og viser, hvor de brydes. Det er det kulturelle spor, troen som omdrejningspunkt, det udenrigspolitiske som rammesætning, og det feministiske spor som en del af fundamentet.

Ind i politik

Født i 1903, uddannet cand.theol., gift med dr. theol og teologiprofessor, senere forstander på Krogerup højskole, Hal Koch, der under 2. verdenskrig var medlem af modstandsbevægelsen og blev interneret i Horserød, mor til 5 børn (en datter dør i 1941), og på vej ind i politik. Det var BK's situation først i 1940-erne. Det er på baggrund af denne situation, at hun alligevel finder tid og energi til at kaste sig ud i at opbygge et værn mod nazismen og formindske antallet af husmødre, der støttede op om national-socialismen. I 1944 var hun med til at stifte græsrodsbevægelsen Folkevirke, en organisering af kvinder på tværs af politiske holdninger. En bevægelse, der ikke mindst slog rødder i landdistrikterne. Målet var at opfordre og motivere kvinder til at deltage i det politiske demokrati, aktivere dem og støtte op om deres aktive deltagelse i forsøget på at bekæmpe det demokratiske underskud, som BK og de andre aktive kvinder så som en basis for nazismen og lignende ismer, både i den øjeblikkelige situation og i fremtiden. Folkevirke blev det folkelige fundament for BK's politiske virke i årene fremover.

BK voksede op i en tid, hvor det ikke var almindeligt, at kvinder kastede sig ud i offentlige diskussioner og organiserede græsrodsbevægelser. Hun var født ind i en borgerlig københavnsk familie, en kristen familie, hvor næstekærligheden og åbenheden over for fremmede var en del af barndoms- og ungdomslivet. Det var hendes værdifulde baggrund.

Det er en hustru og en moder, der går ind i politik, men ikke en husmor. Madlavning, syning og rengøring var ikke noget, BK gik op i. Hun havde ikke overtaget sin moders ideal om et smukt hjem, hvor husmordyder var i højsædet. Langtfra, hvad hun da også fik at høre for i pressen, efter at hun var blevet en kendt offentlig person. Hun måtte således bryde med den gængse kvinderolle for at kunne engagere sig uden for hjemmet. Hal Koch forblev hendes mand og intellektuelle sparringspartner gennem hele livet til han døde i 1963, men et traditionelt ægteskab var det ikke. For BK handlede det ikke om at etablere en ligelig balance mellem familie og arbejdsliv, men snarere om at engagere sig utvetydigt i de sager, hun brændte for, og så få familielivet til at fungere på de præmisser.

Adgangen til det partipolitiske liv og den parlamentariske scene

På baggrund af erfaringerne fra arbejdet i Folkevirke opsøger BK efter krigen den partipolitiske scene for at få størst mulig indflydelse på beslutningsprocesserne. Hun melder sig ind i socialdemokratiet, der for hende er det naturlige valg. »Jeg begriber ikke, at man som kristen kan stemme andet end socialdemokratisk«, udtaler hun senere. Det lykkes hende til manges overraskelse i 1947 at blive opstillet til Folketinget i Herningkredsen, som udefra set ikke var den oplagte kreds for en professorfrue fra København. BK var imidlertid allerede på det tidspunkt en ægte folke-

taler, der kunne engagere en forsamling og som ikke gik af vejen for at tale med høj og lav.

Et var imidlertid at blive opstillet til Folketinget, noget andet at blive hentet ind til ministerposter. Hans Hedtoft gør hende i 1950 til Danmarks første kvindelige kirkeminister, og Jens Otto Krag overlader i 1966 kulturministerposten til hende. Det er de to mænd, der løfter hende ind på den politiske scene. De gør det, fordi hun har vælgertække og kan skaffe stemmer, de ser hendes potentialer og hendes mod. De har brug for hendes folkelige fodfæste samtidig med, at de ved, at de har lukket en ubestikkelig ener ind i deres midte. En ener, som kan give dem problemer i de skiftende regeringer. På den baggrund kan man sige, at både statsministrene Hedtoft og Krag udviste en del mod ved at lukke BK ind i folden. Det skulle også vise sig, at hun ikke blev en let samarbejdspartner.

Hvordan forvalter BK sine politiske hverv?

Det er i sammenflettet mellem de politiske sektorer, at BK var stærkest. Hun kunne som ingen anden gå på tværs af ministeriernes ressortområder og forbinde udenrigspolitik med kirke-, kultur – og indenrigspolitik. Hun så udenrigspolitikken som fundamentet for det lokale liv, og derfor ytrede hun sig tit og ofte, både i skrift og tale, om udenrigspolitiske emner. Hun var imod USAs intervention i Vietnam, hun var langt fra begejstret for NATO, hun var imod atomoprustning, og meget mere, som gik durk imod regeringens udenrigspolitik. Derfor blev hun et besværligt medlem at omgås for regeringens øvrige medlemmer. Hun var til høj cigarføring, også i ordets bogstaveligste forstand. Der er utallige anekdoter i bogen om BK's færden på de bonede gulve. Som da BK i 1964 mødte Khrusjtjov i Køben-

havn og stillede ham spørgsmålet: »Har de egentlig et forhold til Dostojevskij?« Først hidsede han sig op og talte om de dekadente kunstnere og kunstens rolle i samfundet for derefter at overgive sig til BK, som bare ville høre, hvad han mente om den store forfatter, uden at have spekuleret over de politiske undertoner i spørgsmålet.

BK beskæftigede sig med menneskeliv og ikke med »sektorer«, og hun kom gang på gang i clinch med de forskellige ministeriers bureaukratier, selvfølgelig til stor fortrydelse for mange embedsmænd. BP fortæller f.eks. om de kampe, som BK udkæmpede med kirkeministeriets departementschefer og andre, når hun egenrådigt kæmpede for sine mærkesager. Hun var ofte en mester i at udnytte de spillerum for handling, der opstod i tilspidsede situationer, men af og til var hun så langt ude på kanten af, hvad en minister kunne tillade sig, at hun var afhængig af, at der var magtfulde mænd, der holdt hånden over hende. Det skete f.eks. da hun under kampagnen mod atomvåben talte ved påskemarchen i 1961 i modstrid med regeringens linier, og Jens Otto Krag måtte række hende en hjælpende hånd. Til tider kunne BK spænde ben for sig selv, når hun råbte højt i situationer, hvor det taktisk havde været klogere at tie. Men hun var naiv i ordets positive forstand. Hun var hjerteblodspolitiker og elsket af mange vælgere for netop sin oprigtige måde at udtrykke tanker og meninger på. Hun viste nye veje for, hvordan man kunne arbejde som politiker, og det belønnede vælgerne hende for.

Hun havde humoren med sig og var altid leveringsdygtig i kvikke bemærkninger, som f.eks. da en mand på et politisk møde i Herningkredsen mente, at hun brugte for lidt make-up. Hertil svarede hun med Hedeselskabets slogan: Hvad udad tabes, skal indad vindes«.

I alt blev det til 15 år for BK som regeringsmedlem i skiftende regeringer.

Hvilke resultater opnåede BK?

Som kirkeminister var det BK's store fortjeneste, at hun ihærdigt kæmpede for at gøre folkekirken mere rummelig. Hun moderniserede kirken, og knyttede folkekirken til staten. Der skulle være plads til alle. Hun kæmpede for indsættelse af kvindelige præster, og hun kæmpede for, at der skulle stå respekt om anderledes troende. På trods af modstand, ikke mindst inden for ministeriets mure, lykkedes mange af hendes kampe, og det er i høj grad hendes fortjeneste, at folkekirken i hendes ministertid blev mere rummelig, og at fundamentet for reformer i fremtiden blev grundlagt.

Som kulturminister udfordrede BK et snævert elitært kulturbegreb og åbnede op for de mange kulturhuse, der i hendes tid åbnede overalt i landet.

Hun slog revner i politikerleden ved lange, kedelige højstemte og uforståelige tirader, og hun blev en rollemodel for kvinder, der kunne tænke sig at gå ind i politik, uden at gøre det på mændenes præmisser. Hun var en visionær politiker, der turde tænke højt. Hun viste også, at det var muligt at få folkelig opbakning i Vestjylland, selvom hun kom fra et helt andet miljø. Hun blev respekteret for sin ærlighed og sin ordholdenhed.

Da BK dør i januar 1972, 69 år gammel og aktiv til det sidste på trods af sin kræftsygdom, har hun sået så mange frø, at man til fulde kan sige, at hendes politiske virke satte sig spor på trods af de mange kampe, hun også tabte på den politiske scene.

Fremstillingsformen

Spørgsmålet om, hvordan en bogs form og dens indhold kan befrugte hinanden på bedste vis, er nærværende for enhver forfatter. Det kræver nogle solide greb af både håndværksmæssig og teoretisk karakter. Hvordan skal BP finde vej igennem det store materiale, og hvordan

skal hun vinkle det? Den overordnede genre, biografien, giver ikke typeanvisninger på, hvordan man skal vægte forholdet mellem individ, kultur, samtid, det private og det offentlige blik, osv. Det må være op til biografens hovedperson og hendes liv indirekte at guide forfatteren frem mod den mest givende balance i fremstillingen. I dette tilfælde har BK skullet favne en person, der ikke bare var kendt for at forvalte et politisk embede, men i lige så høj grad kendt for at udfordre dette embedes karakter. Hun har skullet forfatte et portræt af en kvinde, der i den grad sprængte båndene mellem det pragmatisk orienterede politiske liv og den evige intellektuelle søgen efter svar på livets store spørgsmål. Hendes valg har været at følge tæt i sporene på BK's egen vægtning af det politiske og det private, så det politiske liv får langt mest fylde og det private liv holdes privat, som en understrøm i BK's liv. Hun vælger et solidarisk perspektiv og lader det være op til læserens fantasi at fylde de private huller ud. Dermed får læseren en mere aktiv rolle, og det formidsker bestemt ikke læseoplevelsen. Bogens billedside, især fotografierne fra hjemmelivet og fra rejserne ud i verden, åbner op for de sider ved BK's liv, der er undersøgt i teksten.

Det er i fremstillingsformen, at jeg synes, BP virkelig tilføjer den biografiske genre noget nyt og læringsværdigt. Det er en biografi, javel, biografier er populære, men denne biografi gør noget, som de fleste andre ikke formår at gøre. Den magter at balancere mellem livs- og samtidshistorien, så hverken de personlige oplevelser eller tidens strukturer kommer til at dominere. BP har formået at få fremstillet personen BK uden at bogen får en sladderagtig karakter, og vi bliver godt oplyst om tidens muligheder og begrænsninger for selv en BK. I de talrige cases og anekdoter snuser vi os frem igennem historien og ender med

at kunne mærke BK helt ind under huden. Det er stort gjort, BP. Du har haft et spændende menneske under dine hænder og løftet hende frem, så vi alle kan leve os ind i hendes livs hændelser og de spor, de satte i os.

BP's eget engagement i BK's feministiske, kunstneriske og fanden-i-voldske sider trænger igennem teksten, så der kommer lidenskab ind i videnskaben. Der er plads til selv at tænke nutidige historier ind om politiske profiler, der vover pelsen og lander på fødderne, og politiske profiler, der snubler i et morads af drømme, intriger og politiske rævekager.

Det er ikke hver dag, man får en fagbog i sine hænder og i dagevis ikke kan lægge den fra sig, før klokken er blevet alt for mange, og næste dag må underkaste sig søvnens manglende mellemlid. I nutidens ånd: Education + Entertainment = Edutainment, på den gode måde.

Til sidst

Bodil Koch døde i 1972, det år, jeg selv flyttede til Vestjylland for at varetage mit første job som etnograf i Danmark. Jeg dukkede op i slipstrømmen efter Bodil Koch's mange initiativer og huseren i det vestjyske. Jeg stødte ind i Bodil

Kochs støtte til eksperimenterende teater i nedlagte kostalde, jeg gik i bogcafe i Tarm og dansede moderne i flere af regionens kulturhuse. Alt sammen noget, som Bodil Koch i sin kulturministertid lagde stemme og penge til. Det vidste jeg bare ikke dengang. Jeg nød bare frugterne af hendes virke.

I 1973 mødte jeg Birgitte Possing. Hun var dengang etnografistuderende i Århus og var utilfreds med, at hun ikke kunne få lov til at studere udviklingen i Danmark. Hun var utilfreds med etnografistudiets udbud af kurser, og derfor spurgte hun (og fire andre) mig, om jeg ville komme til Århus for at undervise dem. De havde taget sagen i egen hånd på et tidspunkt, hvor ansvar for egen læring ikke var en modestrømning. Jeg takkede ja til tilbudet. Efter et år mere på studiet forlod Birgitte etnografistudiet på Moesgaard med et bifag for at læse videre på historie og senere blive Dr. phil, seniorforsker på Rigsarkivet, Direktør for DHF, nuværende næstformand for Aalborg Universitet, og meget andet. Det er nok fordi BP selv er en energisk og overmåde nysgerrig oplevelsesrejsende i livet, at hun har haft en så frugtbar samtale med den afdøde Bodil Koch.

Review-artikel 2

Flygtningepolitik under lup. Et anmeldelsesessay

Af Christen Bonde

Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939.* (Syddansk Universitetsforlag, 2005). 256 s., 248 kr.

Cecilie Felicia Stokholm Banke: *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før Holocaust.* (Syddansk Universitetsforlag, 2005). 247 s., 200 kr.

Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940.* (Syddansk Universitetsforlag, 2005). 580 s., 300 kr.

»Auschwitz kan man først nærme sig på afstand.

... Hvilken civilisation kan producere sådan et monster?

Hvad var vejen dertil? Hvorfor?«¹

Som citatet ovenfor antyder, danner Holocaust naturlig baggrund for analyser af verdens holdning til flygtninge fra Tyskland i 1930'erne. Således er anslaget for dette essay givet. De tyske nazisters humanitære forbrydelser unddrager sig enhver rationel forståelse. Det har afgørende betydning for historien om Anden Verdenskrig, hvilket igen på mange måder indvirker betydeligt på historien om årtiet før, 30'erne. Mere om dette senere; vi starter baglæns. Verdenskrigen bliver på grund af nazisternes gemene adfærd det Gode mod det Onde. Det er selv om, at Sovjetunionen, hvor regimets udryddelse af egne borgere ikke lod nazisterne noget tilbage, var blandt sejrherrene; mange lande samarbejdede mere med nazisterne, end man ville vide af efter krigen; briternes bombninger af civile tyske mål tangerer krigsforbrydelser; mange vesteuropæere nærrede i 30'erne

varm sympati for højrediktaturerne; USA indespærrede sine japanske borgere i lejre og kastede to atombomber i 1945 osv. Dette dikotomiske billede, som historikeren Norman Davies sammenfatter i begrebet *the Allied Scheme of History*, har betydet, at i alle de lande, der ikke var på den tabende side, er krigens sorte år blevet indhyllet i et særligt tolkningsperspektiv.²

I mange årtier efter krigen er det opbyggelige element enerådende i Danmark. De danske østfrontsfrivillige er glemt og samarbejdspolitikken med besættterne tildelt en tvetydig rolle. Modstandskampen er omvendt beskrevet utallige gange; redningen af de danske jøder over Øresund til det neutrale Sve-

¹ Banke, s. 9.

² Norman Davies: *Europe at War 1939-1945. No Simple Victory*, Macmillan 2006, s. 12-16; Claus Bryld & Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*, Roskilde 1998; Christen Bonde: »Hinsides Godt og Ondt? Elleve nedslag i nyere besættelseslitteratur», *Historie*, 2006: 1.

rige i oktober 1943 det samme. Historie-skrivningen blev i årtier Danmarks ansigt ud ad til. Derfor skriver Bent Blüdnikow og Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson i en artikel, de udgav sammen i 2006, at Danmarks internationale ære efter krigen blev reddet af hjælpen til jøderne i efteråret 1943.³ Først mange årtier efter Verdenskrigen sås sammenhængen mellem den succesfulde redningsaktion i 1943 og 30'ernes restriktive danske flygtningepolitik. I bogen *Danmark og de jødiske flygtninge* (2000) mener Lone Rünitz, at når kun få jødiske flygtninge blev lukket ind i Danmark, var det uden tvivl derfor, at redningsaktionen gik godt. »Med en lempeligere flygtningepolitik havde den næppe kunne lade sig gøre,« hedder det.⁴ Førnævnte Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson gav samme år, som Lone Rünitz' bog udkom, stød til en større historisk undersøgelse af dansk flygtningepolitik. Det skete, da han i en avis-kronik i *Berlingske Tidende* kunne dokumentere, at Danmark under krigen og helt op til 1943 havde udvist 21 jødiske flygtninge til Tyskland. De endte deres liv i gaskamre. Her efter bebudede statsminister Poul Nyrup Rasmussen en tilbundsgående undersøgelse af dansk flygtningepolitik i perioden. Denne beslutning har udmøntet sig i bøgerne om dansk flygtningepolitik 1933-45 i fire bind, hvoraf de tre første bøger omhandler 1930'erne er anmeldt her. Bøgerne koncentrerer sig primært om jødiske flygtninge, selv om de politiske flygtninge også behandles i nedenfor anmeldte værk af Lone Rünitz. Dette forhold afspejler realiteterne. I det danske optag var ca. 70% jøder, mens 30% var politiske flygtninge.⁵

Ved siden af de historiske analyser, hvor forfatterne borer ned i et grimt, betændt sår, har bøgerne historiografisk interesse. Set under ét har de tre bind en indre spænding. Det skal forstås positivt. Fordi de tre undersøgelser vinkler

emnet forskelligt, varierer de i tidsbillede. Konteksten bliver aktiv. Nedenfor vil jeg søge at samle disse to aspekter, delemnet og det generelle billede af perioden.

»Der eksisterer et uofficielt hierarki mellem årtierne: 1920'erne var brølende, 60'erne glade, men 30'erne var bare deprimerende.«⁶

Det mislykkede årti

Selvom 1920'erne næppe var brølende i Danmark, har journalist Pernille Steensgaard ret i citatet ovenfor. Der var, ifølge det mest almindelige tidsbillede, ikke meget at grine af i Danmark i 30'erne. I årtiets første halvdel nåede arbejdsløsheden astronomiske højder, og de politiske krisetiltag var mange. Det dystre billede af årtiet blev fremmanet i samtiden. Forfattere som Leck Fischer, Harald Herdal, Mogens Klitgaard og Martin A. Hansen »beretter knugende om tiden,« som det hedder i en historiebog om årtiets krisepolitik.⁷

Efter Anden Verdenskrig tilføjedes tidsbilledet en politisk dimension, hvor det europæiske menneske *anno damals*

3 Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson & Bent Blüdnikow: »Da jøderne reddede Danmark«, i: Kasper Elbjørn & David Gress (red.): *20 begivenheder der skabte Danmark*, Gyldendal 2006, s. 275.

4 Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*, København 2000, s. 14.

5 Matias Seidelin: »Dansk jødepolitik«, *Weekendavisen*, 18. februar 2000. 80% af det samlede antal flygtninge fra Tyskland var jøder og 20% politiske flygtninge.

6 *Weekendavisen*, 19. marts 2004.

7 Hans Christian Johansen m.fl.: *Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne*, København 1975, s. 12.

fremstår i forrået, forvirret udgave, og tidsånden i det hele taget indtager forreven form.⁸ Tiden var til stærke mænd, der kunne tage beslutninger. I diktaturerne herskede Hitler, Mussolini og Stalin; i lande med parlamentsstyre hed mændene i front f.eks. Roosevelt, Stanning og Hansson.⁹ Det fremgår mere eller mindre eksplicit af mange historiebøger, at 1930'erne på teleologisk vis var optakt til katastrofen par excellence, Anden Verdenskrig.¹⁰ Årtiet blev tildelt denne birolle i Historiens Drama allerede få år efter krigen, hvor krigshelten Winston S. Churchill angav sammenhængen i sit indflydelsesrige, episke storværk i seks bind, *The Second World War* (1948-54).¹¹ Herhjemme mente Jens Otto Krag noget lignende. I sine ungdomserindringer *Ung mand fra trediverne* (1969) skrev han, at: »Trediverne er og bliver vort århundredes mislykkede årti – årtiet, hvor alle tog fejl.«¹² Således er årtiet blevet et skrækindjagende troldspejl. Det synes sket efter devisen, at hvis vi kan skue krisetegn i vor samtid, som menes at have eksisteret nogenlunde tilsvarende dengang, står det lysende klart, at nutidens problem er i den allermest faretruende kategori.¹³

Dans på æggeskaller

De tre anmeldte bøger er alle eksempler på en mere nuanceret tilgang til 1930'erne, end vi møder ovenfor. Argumentet er mere eller mindre eksplicit, at forklaringen bag den restriktive danske flygtningepolitik nødvendigvis må findes et spadestik dybere end ved på historicistisk vis at henvise til kriseårtiet, tidsånden osv. Når Hans Kirchhoffs og Lone Rünitz' bøger – der begge er skrevet med imponerende overblik og sans for den sigende detalje – alligevel er placeret i forlængelse af det dystre billede, hænger det sammen med den historie, de fremanalyserer. I begge bøger

nedlægger krisestemningen sin klamme hånd. Den vilde pessimisme er væk; til gengæld fortæller Hans Kirchhoff i sin bog med den provokerende titel *Et menneske uden pas er ikke noget menneske* historien om periodens restriktive flygtningepolitik i international belysning. Den internationale asylret gjaldt i 1930'erne kun politiske flygtninge, hvor jøderne ikke blev regnet til. Endvidere var asyl noget en stat kunne vælge at tildele. Asyl var statens nådegave, ikke flygtningens ret.

Omkring 4.500 jødiske flygtninge passede den danske grænse mellem 1933 og udbuddet af verdenskrigen i september 1939,¹⁴ og i 1940 opholdt der sig i

8 Christen Bonde: »Hinsides Godt og Ondt? Elleve nedslag i nyere besættelseslitteratur«, *Historie*, 2006: 1, s. 158, note 17.

9 Søren Mørch: *24 statsministre*, København 2000, s. 147. Det er skræmmende at se ligheden i retoriske greb i samtidige taler (1933) af hhv. Roosevelt og Hitler. Niall Ferguson: *The War of the World. History's Age of Hatred*, London 2007, pp. 221-27.

10 F.eks. Piers Brendon: *Dark Valley. A Panorama of the 1930s*, New York 2000 (da.: *Den mørke dal. Panorama over 1930'erne*, København 2005); Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark*, København 2005; og Jakob Sørensens m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, København 2005.

11 David Reynolds: *In Command of History. Churchill Fighting and Writing the Second World War*, London 2005, s. 143.

12 Jens Otto Krag: *Ung mand fra trediverne*, København 1969, s. 38.

13 Richard Andersen: *Danmark i 30'erne*, København 1968; Gregers Friisberg: *Samfundskundskab*, bd. 1-2, København 1981; Adam Holm: *I opposition til fortiden. En teoretisk analyse af idégrundlaget bag mellemkrigstidens radikale konservatisme i Danmark*, [utrykt ph.d.-afhandling 2002].

alt 1820 jødiske flygtninge i Danmark.¹⁵ Sammenlignet med andre mindre europæiske lande såsom Holland (25.000), Belgien (12.000) eller Schweiz (15.000) er det danske tal meget beskedent. I alt havde 150.000 midlertidig opholdstilladelse i Vesteuropa.¹⁶ Alligevel adskilte Danmark sig ikke absolut negativt, for der var mange andre lande, der modtog endnu færre flygtninge. Danmark gemte sig på den internationale modtagermidte. Det sidste man ville fra dansk side var, at rette Berlins søgelys mod nord ved at udstrække hånden til flygtningene mere end højst nødvendigt. Det er selv om, at Hans Kirchhoff påviser, at danske topembedsmænd og politikere kendte de tyske jøders barske forhold. Omvendt skrev danske repræsentanter under på alle årtiets internationale flygtningekonventioner, for den internationale balance skulle holdes. Når Danmark en sjælden gang var blandt de fremmeste internationalister, var det: »i ly af de store demokratier og i selskab med de nærmeste småstater.«¹⁷

Navigationen blev besværliggjort, da de tyske signaler var tvetydige. Forskellige linjer indenfor det nazistiske apparat havde stærkt divergerende løsningsmodeller på det såkaldte jødeproblem. På den ene side ville man gerne af med jøderne – terror, pogromer og de i alt 2000 antijødiske love peger i denne retning; på den anden side blev jøderne brandskattet, hvis de forlod Tyskland. Derfor havde kun de rigeste mulighed for at komme ud af landet. Denne tvetydighed varede årtiet ud, og gjorde det utænkelige, die Endlösung, umulig at forestille sig. Denne pointe »bør,« skriver Hans Kirchhoff, »medtænkes ..., fordi den fortæller, at de europæiske staters flygtningepolitik i trediveerne ikke kunne føres i bevidstheden om, at enhver afvist eller udvist flygtning før eller siden ville ende i Auschwitz.«¹⁸

Den britisk-amerikanske historiker Niall Ferguson går skridtet videre. Det

stod heller ikke lysende klart for beslutningstagerne, at Tyskland blev jødefjende-land nummer et. »Even as late as 1939, it was by no means clear that the Nazis were the worst anti-Semites in continental Europe. Nor was their racial state at this stage unique in the world.«¹⁹ Har Ferguson ret, kunne de datidige europæiske politikere uden tvivl frygte at blive oversvømmet af flygtninge fra andre lande, hvis de lindede på grænseklappen.²⁰

Et kort øjeblik bevæger Hans Kirchhoff sig bag de internationale kulisser. Historien udspillede sig i en verden, hvor bureaukratiet var på fremmarch og enkeltindividets skæbne reduceret til upersonlige bogstaver og tal i endeløse papirbunker. Med til billedet hører de moderne staters øgede sociale og økonomiske forpligtigelser over for egne borgere, hvilket: »satte skel mellem os og de andre.«²¹ Bolden er givet op til de efterfølgende bind.

Statens maskinrum

Det andet bind i serien handler om dagligdagen. Denne nedstigning analyseres af Lone Rünitz i den omfangsrige bog *Af*

14 Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*, København 2000, s. 9-10. Sml. Kirchhoff, s. 233. Tallene kan variere fra bog til bog, da optælling indebærer en række metodiske udfordringer, Kirchhoff, s. 178.

15 Kirchhoff, s. 178.

16 Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*, København 2000, s. 9-10.

17 Kirchhoff, s. 204.

18 Kirchhoff, s. 28.

19 Niall Ferguson: *The War of the World. History's Age of Hatred*, Penguin Books 2007, p. 270.

20 En lignende pointe ses hos Rünitz, s. 511-12.

21 Kirchhoff, s. 19.

hensyn til konsekvenserne. Forfatteren fokuserer primært på Justitsministeriet og Statspolitiet (Rigspolitiet), da det var disse to instanser, flygtningene først og fremmest havde at gøre med. Det empiriske materiale om perioden 1933-45 består af 8.000 flygtningesager, som nu er ordnet efter en lang række sagsforhold i en stor database. Denne database er efter undersøgelsens færdiggørelse overdraget til Rigsarkivet.

Den danske flygtningelov var en rammelov, der udstak generelle retningslinjer. I Danmark kunne politiske flygtninge få asyl, såfremt de ikke formodedes at blive de sociale myndigheder til last. Såkaldte bekvemmelighedsflygtninge fik ikke tildelt asyl. Da flygtningeemnet stod lavt på den offentlige dagsorden, betød den økonomiske krise, ifølge Lone Rünitz, at flygtningene blev til besvær i et land, hvor arbejdsløsheden var stor. Fra højeste politiske sted – statsminister Thorvald Stauning – var meldingen i 1934 todelte: For det første kunne staten ikke påtage sig økonomisk ansvar; for det andet skulle man ikke tiltrække nye flygtninge. Desuden var der årtiet ud politisk konsensus om en stram flygtningepolitik blandt fire toneangivende partier.

Da det stod klart, at flygtningene ikke var velsete, måtte embedsmændene finde begrundelser for, at asyl ofte ikke kunne tildeles. I bureaukratiet kunne flygtningeemnet desuden holdes uden for offentlighedens lys. At kalde Justitsministeriets embedsmænd for (intentionelle) »jødemordere«, som avisen *Ekstra Bladet* har gjort, er overdrevet,²² men det er ifølge Lone Rünitz ikke for meget at sige, at medmenneskelig empati var en mangelvare i sagsbehandlingen. Forfatteren opsummerer: »Dansk flygtningepolitik ... var ikke lagt an på at bidrage til løsningen af et humanitært problem. Dens sigte var at forsvare Danmark mod en invasion af fremmede, der

kunne true den offentlige orden og samfundets harmoniske udvikling.»²³

Besværlighederne hørte ikke op, når grænsen var passeret. Kun de socialdemokratiske flygtninge – men hverken jøder eller kommunister – kunne få arbejdstilladelse. I det omfang man gav asyl, »skulle der være tale om mennesker, der uden problemer kunne glide ind i det danske samfund.«²⁴ Det mente man åbenbart ikke, at jøder og kommunister kunne. De kommunistiske flygtninge måtte i modsætning til socialdemokraterne heller ikke virke politisk. Jøderne kunne indtil midten af årtiet rejse uhindret ind i Danmark, men i takt med at naziregimet konsoliderede sin magt og forfulgte jøderne mere og mere systematisk, blev den danske grænse lukket tættere og tættere.

Tornen på rosen

Krisestemningen, som vi møder i de to bøger ovenfor, er ikke hele historien. Flere historikere har påpeget, at den store arbejdsløshed i 30'ernes begyndelse har overskygget de positive tegn, vi ser i form af uomtvistelig statistik. Set under ét kan årtiet betragtes i forlængelse af den positive udvikling fra de foregående årtier med forbedret boligstandard, stigende gennemsnitlig realindkomst, stigende levestandard m.m.²⁵ Endvidere fandt de politiske partier fælles fodslag om, hvad der overhovedet var de mest presserende samfundsproblemer at tage hånd om i forbindelse med den økono-

22 Matias Seidelin: »Dansk jødepolitik«, *Weekendavisen*, 18. februar 2000.

23 Rünitz, s. 507.

24 Rünitz, s. 508.

25 Hans Christian Johansen m.fl.: *Krise i Danmark. Strukturendringer og krisepolitik i 1930'erne*, København 1975; Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, København 1982, s. 133.

miske krise.²⁶ Byggestenene til efterkrigstidens velfungerende og konsensusprægede danske velfærdssamfund blev lagt i 30'erne.

Det er dette billede af årtiet, Cecilie Felicia Stokholm Banke bygger videre på i bogen *Demokratiets skyggeside*. Flygtningeproblemet opstod samtidig med, at man i Danmark søgte at løse interne sociale problemer ved så småt at skabe et nyt samfund, velfærdsstaten. Men velfærdsstaten er: »i sit udgangspunkt baseret på et princip, der i sin effektivering virker ekskluderende,« hedder det i bogen.²⁷ *Demokratiets skyggeside* er således et langt, pointeret essay med nutidssigte. Således præciserer forfatteren, at:

»analysen af 1930'erne reaktion på en flygtningekrise bliver benyttet som et spejl ... for at problematisere det system, velfærdsstaten, som i de senere år har været voldsomt under pres udefra, men også indefra af en indenrigspolitisk splittelse omkring vor tids efterhånden mest omdebatterede politiske problem, nemlig indvandrere og flygtninge.«²⁸

Fællesskabet var, for at vende tilbage til 30'erne, eksklusivt. Hermed svæver et større emne i luften. Cecilie Banke bidrager til et internationalt projekt med at trække historiske linjer mellem såkaldt progressive samfundsprojekter på den ene side og ekskludering af hele befolkningsgrupper i skabelsen af den åbenbart nødvendige nationale enhed på den anden.²⁹

Forfatteren analyserer den socialdemokratiske justitsminister K.K. Steinckes frygt i 1937 for, at hvis flygtningene blev lukket over grænsen, kunne det få to konsekvenser. For det første ville det skabe et såkaldt jødeproblem. Flygtningene var som bekendt næsten fraværende i den offentlige debat, ligesom antise-

mitismen var begrænset, men begge dele kunne frygtes ændret, hvis Danmark åbnede grænsen videre. For det andet ville modtagelsen af flygtningene forværre tidens mantra, arbejdsløsheden. Ifølge Cecilie Banke: »afspejler [det], at han [Steincke] var nødt til at forsvare sin fællesskabstænkning mod elementære humanistiske idealer.«³⁰ Således deltog den danske regering kun aktivt én eneste gang i redningen af flygtninge, nemlig i forbindelse med de sudetertyske flygtninge i 1939.

Afsluttende bemærkninger

»Danmarks reaktion på jødeforfølgelserne og flygtningesituationen kan forklares, men kun vanskeligt forsvares.«³¹ Så præcist slår Lone Rünitz det vurderende søm i kisten. Efter Anden Verdenskrig fremstod 30'ernes flygtningeproblem i et andet skær. Efterkrigstidens internationale samfund lagde en verden i støbeskeen, hvor flygtningehjælpen fik et (mere) humanitært ansigt. Genevekonventionen fra 1951 garanterede, at forfulgte mennesker kunne søge asyl, når de var uden for hjemlandet. I forbindelse med Sovjetunionens brutale nedkæmpelse af opstanden i Ungarn i 1956, var den offentlige stemning blandt danskerne meget positiv over for flygtningene.

26 Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953*, København 1977, s. 95-98, s. 535f.

27 Banke, s. 20-21.

28 Banke, s. 22.

29 Frederik Stjernfelt: »Den onde spiral [anmeldelse af Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005]«, *Weekendavisen*, 18. november 2005. Se også Niall Ferguson: *The War of the World. History's Age of Hatred*, Penguin Books 2007.

30 Banke, s. 46.

31 Rünitz, s. 516.

Ungarnshjælpen – som bør ses i en Kold Krigs-kontekst, hvor USSR, der underkuede de små, var Danmarks hovedfjende – var imidlertid en enlig svale,³² og Genevekonventionen har ikke skabt vidt åbne grænser. Siden 1980'erne har Europa – ifølge Brian P. McGuire anført af Danmark – gennemført strammere og strammere love og regler på området.³³ Til forskel fra 30'erne er flygtningeemnet nu marcheret i offentligheden og er blevet en varm kartoffel med vidtrækkende konsekvenser for dansk politik.

Set i historisk perspektiv er der klangbund i de tre anmeldte bøgers mere eller mindre direkte kritik af den danske udlændingepolitik, da bøgerne blev forfattet. I hvert fald sættes hverdagens pragmatiske hensyn med tilhørende korte tidsperspektiv knivskarpt over for humanitære hensyn, hvor konsekvenserne ved at forholde sig afventende er svære at overskue. Sammenlignes historien i hver af de tre bøger med situationen i skrivende stund (juni 2008), er det internationale aspekt (Kirchhoff) helt gledet i baggrunden; tolkningen omkring folkefællesskabets ekskluderende effekt og følgende afvisning af flygtningene (Banke) havde en del på sig da *Demokratiets skyggeside* blev skrevet i 2005, men tolkningen er blevet overhalet af konjunkturerne; endelig er der tolkningen, der siger, at graden af grænseåbenhed afgøres af de strukturelle forhold på det hjemlige arbejdsmarked (Rünitz). Denne tolkning har pt. alt for sig, da manglen på arbejdskraft gør, at

den danske grænse åbnes for immigranter, der byder på efterspurgt, kvalificeret arbejdskraft, mens den stramme flygtningepolitik holder de mindre stærke flygtninge ude.³⁴

Mens Cecilie Banke og Hans Kirchhoff bevæger sig på det overordnede plan, veksler Lone Rünitz mellem konkrete flygtningeskæbner og den upersonlige bureaukratiske verden. Serien vinder kun ved, i mine øjne, at repræsentere begge tilgange. De komplementære tolkninger af 30'erne – Rünitz og Kirchhoff på den ene side og Banke på den anden – giver som nævnt i indledningen en frugtbar spænding, når de tre bøger ses under ét. Samfundskrisen og samfundsprojektet. Men der opstår et problem, da værkerne ikke henviser til hinanden i et omfang, som man kunne forvente af bind i en serie. Det ville uden tvivl have givet større sammenhængskraft, såfremt der var bedre fælles fodslag bøgerne imellem.

32 Morten Bendix Andersen: *Ungarnsopstanden 1956 i dansk erindringshistorisk perspektiv*, København 2007.

33 Brian P. McGuire: »Efterskrift. Festung Europa og de usynliggjorte flygtninge«, i: Kurt Villads Jensen (red.): *Europa og de fremmede i middelalderen*, København 1989, s. 226-27.

34 Jf. »Baggrund: Den humanistiske vinkel er lagt væk«, »Indvandringen slår alle rekorder« og »Politikere: Stram udlændingelov virker«, alle i: *Berlingske Tidende*, 18. juni 2008.

Anmeldelser

FORSIKRINGSHISTORIE

Ole Feldbæk, Anne Løkke, Steen Leth Jeppesen: *Drømmen om tryghed. 1000 års dansk forsikring*. (Gads Forlag, 2007) 475 s., 299 kr.

I 1715 oprettede Sjællands biskop Christen Worm en såkaldt 'slavekasse', der med bidrag fra danske og norske søfarende og skibsredere skulle bruges til at frikøbe søfolk, der ved sejlad på Middelhavet var faldet i slaveri hos nordafrikanske korsarer. I nogenlunde samme periode pålagdes medlemmerne af Københavns skipperlav at udrede et årligt kontingent til en forsikring, der skulle støtte syge og kvæstede søfolk samt ofre for tyveri begået af 'Tyrken eller religionsfjender'.

Søfart indebar selvsagt en risiko for store umiddelbare tab, og selve ordet risiko, som er centralt i forsikring, er afledt af det italienske 'risciare', som betyder 'at turde'. Men som historikeren Peter Bernstein skriver i sin uforlignelige *Against the Gods: the remarkable story of risk* (1996), så blev ordet i 1600-tallet også brugt i betydningen; 'at komme sikkert rundt om klipperne'.

Det var således ikke overraskende søfartsnationen Danmark, der trådte ind på forsikringsscenen i 1600-tallet, hvor københavnske redere begyndte at forsikre deres skibslaster hos forsikringselskaber i Amsterdam og Hamborg. Først i 1708 kunne der skaffes tilstrækkelig risikovillig kapital til, at det københavnske skipperlav kunne åbne en privat forsikring for skibslaster. Og i 1726 underskrev Frederik 4. »Det kgl. Octroyerede Søassurance Compagni«.

Det 17. og 18. århundredes spirende søforsikring er blot en af de fascinerende historier, man kan læse i *Drømmen om tryghed*, der handler om, hvordan mennesket de seneste tusind år har søgt at opnå tryghed og sikre sig mod ulykker og undergang. Egentlig er bogen en forskningsmæssig sjældenhed derved, at det er den første brede fremstilling af dansk forsikringshistorie siden Alfred Thomsens klassiske *Forsikringsvæsenets historie i Danmark i det 19. århundrede* (1963). Enkelte forsikringsgrene er siden blevet behandlet, og jubilæumsskrifter udkommer som forudsigeligt, men brede forskningsbaserede fremstillinger har vi ventet længe på. Man kan naturligvis reflektere over, hvorfor en sådan kommer netop nu, og det vil der blive givet et bud på i slutningen af denne anmeldelse.

Opgaven er lagt i hænderne på to faghistorikere, Ole Feldbæk og Anne Løkke, der behandler de tidlige perioder, samt en af forsikringsbranchens topfigurer, fhv. direktør Steen Leth Jeppesen, som beskriver branchens udvikling fra 1950'erne og frem til i dag.

Ole Feldbæk dækker perioden 1000-1850. Et ganske langt spænd, hvor vi får en stofmættet og velskrevet indføring i periodens politiske, økonomiske og sociale udvikling. Vi hører meget om middelaldersamfundets, adelsvældets og enevældens magtstrukturer og de langvarige stridigheder mellem konge, adel og kirke. Men en analytisk kobling til begreberne forsikring, tryghed og risiko, for at nævne de væsentligste, synes at mangle. Først hen imod slutningen af

Feldbæks bidrag begynder konturerne af en egentlig forsikringshistorie at træde frem. Her er historien om den nævnte søassurance, der efterfølges af historien om Københavns brand i 1728, der blev den direkte anledning til oprettelsen af Københavns Brandforsikring i 1731. Alle hovedstadens husejere skulle tegne brandforsikring og betale for brandsyn. Forsikringen blev en god forretning, da det samtidig herefter kun var muligt at tegne prioritetslån i brandforsikret ejendom. Efter storbranden i 1795 måtte staten dog træde til og dække broderparten af brandforsikringens forpligtelser. Samtidig sikredes forretningens overlevelse ved at Københavns Brandforsikring fremover fik monopol på tegning af bygningsbrandforsikring inden for voldene.

Feldbæks afsnit følges op af bogens bedste, skrevet af Anne Løkke. Det falder til en vis grad ud til hendes fordel, at perioden 1850-1950 var dansk forsikringshistories absolutte guldalder, hvor økonomisk vækst og politisk liberal ideologi fremmede behovet for nye tryghedsordninger. Det er perioden, hvor personforsikring og husdyrforsikring slog igennem. Men i langt højere grad end Feldbæk tager Anne Løkke afsæt i forsikringsbegrebet, og afsnittet følger med analytisk skarphed udviklingen i og konflikterne mellem forskellige typer forsikring. Overordnet set er forsikring en aftale om spredning af økonomisk risiko, men det kan foregå på forskellige måder. En skillelinie går mellem de sociale gensidige foreninger, hvor medlemmerne hæfter solidarisk for hinanden år for år, og den kommercielle aktieselskabsform, hvor et selskab overtager risikoen fra den enkelte forsikringstager ud fra på forhånd aftalte betingelser, altså faste præmier. I gensidige foreninger deler medlemmerne overskud såvel som underskud, hvor denne rolle i aktieselskaberne indtages af risikovillige aktio-

nærer. En anden skillelinie går mellem privat forsikring på markedsvilkårene og statslig forsikring, der som tilfældet med brandforsikringen var nødvendig, når der var tale om risikoen for udbetaling af ganske store forsikringssummer, der kun på dette tidspunkt kunne garanteres af staten.

1890'erne var en gründerperiode for private aktieselskaber, der ofte blev oprettet på et tvivlsomt grundlag, og en række fallitter omkring århundredeskiftet betød, at området blev underlagt en statslig regulering. I 1905 oprettedes ved lov Forsikringsrådet, der skulle føre tilsyn med den aktuariske kompetence og kapitalmæssige soliditet i forsikringsselskaberne.

En tredje skillelinie, der især på det socialpolitiske område var af betydning, går mellem obligatorisk forsikring, som Bismarcks sociallovgivning i 1880'erne, og den frivillige forsikring, som eksempelvis de danske sygekasser. Argumentet for forsikringstvang var, at det gav sikkerhed for, at alle inden for den berørte personkreds rent faktisk kom med i forsikringen. I spørgsmålet om aldersdomsforsørgelse blev eksempelvis det argument fremsat, at tvang var en nødvendighed, da man ellers ikke kunne forvente, at unge arbejdere ville tegne en livrenteforsikring, selv med statstilskud, når ydelserne først skulle udbetales langt senere.

Argumentet for frivillig forsikring var, at denne virkede folkeopdragende. Hvor tvang avlede formynderi, så ville frivillighed med tiden få folk til at indse fornuften i at udvise rettidig omhu. En af datidens stærkeste fortalere for frivilligheden, professor i nationaløkonomi Harald Westergaard, kaldte de frivillige sygekasser og kreaturforsikringer og lignende for en regulær kulturmission for de brede samfundslag. Anne Løkke tilslutter sig dette og anser forsikringsbevægelsen i 1800-tallet som et vigtigt

led i modernisering og demokratisering af samfundet. Også datidens politiske elite forestillede sig sociale problemer som sygdom, arbejdsulykker, alderdom og endelig arbejdsløshed løst ved forsikring. På nær alderdomsforsørgelsen, der fandt sin løsning ved skattefinansiering, var forsikringsordninger hovedleverandør af danskernes tryghedsydelse frem til 1960'erne.

Det er værd at bemærke den voldsomme udbredelse i anden halvdel af 1800-tallet af gensidige forsikringsforeninger fra nedenunder, såsom husdyrforsikringer, sygekasser, begravelseskasser, løssørebombeforsikringer og fagforeningsdrevne arbejdsløsheds-kasser. Den svenske historiker Nils Edling gjorde for nylig denne anmelder opmærksom på, at dette i nordisk sammenhæng var helt unikt for Danmark. Samme udbredelse ses ikke i denne periode for Sverige, eller Norge for den sags skyld. I europæisk sammenhæng findes noget tilsvarende alene i Storbritannien med det udbredte netværk af gensidige forsikringskasser for arbejderklassen, de såkaldte 'friendly societies'. Hvorfor var de gensidige forsikringsforeninger så voldsomt udbredte i Danmark? Dette komparative perspektiv bør blive et genstandsfelt for fremtidig forsikringshistorisk forskning.

Et andet væsentligt punkt, som forfatterne generelt med fordel kunne have reflekteret mere over, er den overordnede strukturelle udvikling fra den gensidige forsikringsform som den mest udbredte i det 19. århundrede til aktieselskabsformen som den dominerende i det 20. århundrede. Hvordan forklarer man denne udvikling? Der er næppe tvivl om, at forsikringsvidenskab og statistikkens udvikling gjorde det muligt at foretage mere præcise risikovurderinger og dermed håndtere stadig større porteføljer i selskaberne. Men er det den eneste forklaring? Spørgsmålet er relevant, idet udviklingen har ændret selve den sam-

fundsmæssige opfattelse af forsikring. For hundrede år siden var forsikring forbundet med tanken om gensidig solidaritet inden for en forsikringskreds, hvor man i dag tænker forsikring som et kommercielt spørgsmål mellem individ og forsikringsselskab.

Netop de moderne forsikringsselskabers seneste udvikling er emnet for Steen Leth Jeppesens bidrag til bogen. Her får vi branchens hjertesuk over en stigende statslig regulering af forsikringsvæsenet, en ærgrelse over branchens til tider usikre økonomiske eventyr, og ikke mindst det blakkede omdømme i offentligheden. Forsikringsoplysningen foretog i 1985 en undersøgelse, der viste at forsikringsbranchens omdømme lå langt under gennemsnittet for erhvervslivets øvrige brancher.

Den overordnede udvikling i perioden er gået mod stadig større forsikringsenheder. I 1950 opererede 33 livsforsikringsselskaber og 456 skadesforsikringsselskaber i landet. I 2004 var antallet af livsforsikringsselskaber steget til 37, mens antallet af skadesforsikringsselskaber var faldet til 143. Udviklingen afspejler aktieselskabsformens sejrs-gang, navnlig i form af 1970'ernes og 1980'ernes fusioner og selskabsretlige omdannelser, hvor store aktiekoncerner som Topdanmark og Baltica Holding så dagens lys.

Det sidste kapitel i Jeppesens del af bogen bærer overskriften 'velfærdssamfundets vanskeligheder'. Nu ser det endelig ud til at lysne for den uglesete branche. Og her finder vi også en forklaring på timingen af denne bog, hvor forsikringshistoriske fremstillinger tilsyneladende følger branchens konjunkturer. Jeppesen behandler velfærdssamfundets problemer med afsæt i VK-regeringens velfærdskommissions rapporter fra 2005; demografien, globaliseringen, indvandrere og voksende forventninger til offentlig service. Alt dette vil medføre

et finansieringsproblem og et stigende skattetryk, men forsikringsprincippet ligger lige for som velfærdssamfundets redning. Han foreslår en blanding mellem offentlig og privat forsikring som et substitut for offentlige serviceydelser. På arbejdsløshedsområdet eksisterer det allerede, med offentlig styring af dagpengeområdet og et stigende antal private tillægsforsikringer i tilfælde af bestemte typer ledighed. På pensionsområdet ses udviklingen med arbejdsmarkedspensioner ligeså. Og modellen tænker Jepsen overført til flere områder, såfremt politikerne vil være villige til at skære igennem den populisme, der udstiller »forsikringsdanmark« som et skræmmebillede.

Man kan i den forbindelse nævne det område, hvor privat forsikring for tiden vinder stærkest frem i velfærdsstaten. Antallet af private sundhedsforsikringer er vokset voldsomt de senere år og omfatter i skrivende stund knap en million danskere. De fleste er omfattet heraf som en del af deres arbejdsmarkedsdeltagelse, og stigningen har været mest markant siden 2002, da regeringen indførte skattefordele for den arbejdsgiver, der tegnede privat sundhedsforsikring for sine medarbejdere. Tilhængere hævder, at denne udvikling samlet set vil tilføre sundhedsvæsenet flere ressourcer, hvor modstandere derimod hæfter sig ved, at private sundhedsforsikringer kan medføre stigende social ulighed.

Under alle omstændigheder er forsikringstanken på vej frem i velfærdsstaten, og Jeppesens udgangsreplik er branchens utvetydige partsindlæg i den retning, ligesom bogen fremstår som et forsvar for forsikringstankens historiske legitimitet på dette område. På den anden side afslører *Drømmen om tryghed* imidlertid også, at diskursen, om man vil, vedrørende forsikring har undergået væsentlige forandringer og ikke er nogen fast konstant, og således heller ikke behøver at være det i fremtiden. De moderne forsikringsselskaber behøver ikke at få det sidste ord i den sag, og her ligger den egentlige værdi af bogen, nemlig erkendelsen af forsikringsbegrebets historiske foranderlighed.

Sammenfattende fremstår bogen som meget velskrevet og velillustreret, men dog som et broget værk bestående af tre uens dele. En strammere redaktionel bearbejdning og et sammenfattende afsnit ville have hjulpet en del. Eksempelvis skal man 150 sider ind i bogen for at finde en solid definition på forsikring, og bogen stopper ganske brat uden opsamling. Men for den, der søger et historisk perspektiv på forsikringstankens uægtelig store betydning for det moderne samfunds udvikling, er *Drømmen om tryghed* et uomgængeligt værk. Den finder desuden god anvendelse for den, der søger et kvalificeret diskussionsgrundlag med henblik på en ganske højaktuel udvikling i velfærdsstaten.

Lars Schädler Andersen

NATIONAL IDENTITET

Palle Ove Christiansen og Jens Henrik Koudal (red.): *Det ombejlede folk. Nation, følelse og social bevægelse.* (C. A. Reitzels Forlag, 2007). 166 s., 175 kr.

Dansk Folkemindesamling har før udgivet interessante bidrag til diskussionen om danskhed, bl.a. *Musik og Danskhed* og *Veje til danskheden*. Dette 12. bind af samlingens kulturstudier sætter fokus

på forskellige måder, hvorpå 'folket' er blevet opfattet de seneste par hundrede år. Teoretisk og analytisk er bogen knap på videnskabeligt niveau, og generelt savnes diskussion af relevant faglitteratur. Eksempelvis nævnes Ove Korsgaard's fremragende værk, *Kampen om folket* blot flygtigt en enkelt gang på trods af, at dette værk behandler selvsamme problematik som nærværende bog. Når Palle Ove Christiansen indleder sin artikel med at skrive »de seneste års internationale debat om nationalfølelse og nationalisme har haft tendens til at glemme udgangspunktet for at tale om nationalitet, nemlig det moderne begreb om folket« og efterfølgende fremfører »den politologisk prægede litteratur, som i flere år har været førende i debatten, refererer tit til moderne stater som nationer«, beror det på en noget simpel læsning af forskningsdiskussionen.

Christiansen, der er seniorforsker ved Folkemindesamlingen med en lang række publikationer bag sig, forsøger herefter i bogens første artikel at sætte perspektiv på folkebegrebet, men rigtig vellykket bliver artiklen aldrig. Han bidrager med nogle interessante refleksioner over den øgede fokus på folkekultur i 1800 tallet, men vi mangler stadig at få en mere præcis afklaring af, hvorfor netop denne fokus på folkebegrebet er at foretrække frem for andre af nationaliststudiets metoder.

Bogens bedste bidrag er Rasmus Glenthøjs artikel om nationsdannelsen i Norge. De begivenhedsrige og politisk dramatiske år omkring Norges indlemelse i unionen med Sverige danner en god kilde til en række interessante observationer omkring nationens tilblivelse. Selvom modernister vil kunne finde stærke beviser for den nærmest åbenlyse 'konstruktion' af Norge, kommer det tydeligvis frem, at nationer ikke er tilfældigt skabt fra bunden. Glenthøj viser på fornem vis, at den norske nation

blev dannet i tæt samspil med allerede eksisterende kulturer og identiteter. Han hævder således med god ret: den »manglende norske sammenhængskraft betød dog ikke, at forestillingen om et norsk folk blot sprang ud af hovederne på rigsforsamlingens repræsentanter i april 1814. Der fandtes allerede en idé om et norsk folk og en norsk nationalkarakter. Forestillingerne om nordmanden var imidlertid ikke udviklet til et punkt, hvor den kan sammenlignes med en moderne national identifikation.«

Cand.mag. Søren Frost har arbejdet på et spændende projekt vedrørende fædrelandsfølelsen i landsoldaters breve under Treårskrigen, og i sin artikel bringer han de vigtigste konklusioner af dette arbejde. I øvrigt kan det nævnes, at den seneste udgave af Folkemindesamlingens studier er dedikeret til dette projekt alene. Gennemgangen af 800 soldaterbreve fra treårskrigen viser, at de værnepligtige fra landområderne – i modsætning til de frivillige fra byerne – havde fokus på hjemlige forhold og generelt manglede den nationale 'glød'. Den fællesskabsfølelse, de nærede, var i høj grad baseret på en traditionel, statspatriotisk loyalitet overfor kongen.

Frosts konklusioner passer således ganske fint ind i det overordnede billede, at nationalismen var en gradvist fremvoksende størrelse, der oprindeligt gjorde sig gældende i de borgerlige kredse for først senere at vinde udbredelse blandt den almene befolkning. Perspektivering af dette ellers fine punktstudie rækker imidlertid ikke så langt, og formålet med artiklen kommer desværre til at fremstå som et forsøg på blot at afmytologisere eftertidens nationalistiske fortælling om 'den tapre landsoldat' fra krigen.

Den anden af bogens redaktører, Jens Henrik Koudal, som tidligere har analyseret sammenhængen mellem musik og nationalidentitet, diskuterer i sin artikel nationalsangenes betydning for

et folk. Denne indgangsvinkel til nationalfølelsen er interessant og kan bruges til at illustrere, hvordan det nationale fællesskab udvikler sig i takt med sine omgivelser. Nationalsangene fungerer i kraft af deres status af centralt folkeligt symbol som en lakmusprøve på den nationale bevidstheds kraft. Sangenes forandring gennem tiderne er et godt bevis på, hvordan det nationale fællesskab løbende omdefineres i takt med strukturelle samfundsændringer.

De sidste to artikler i bogen omhandler den danske venstrefløjs forhold til nationalismen. Niels Finn Christiansen redegør for Socialdemokratiets holdninger og har nogle udmærkede overvejelser vedrørende brugen af det abstrakte 'folk' som referenceramme for partierne. Hans overordnede synspunkt er, at Socialdemokratiet var »en arbejderbevægelse, der i sit udspring ikke købte folkebegrebet ubeset, og som i lange perioder

demonstrerede en ambivalens over for begrebet, men som i sidste ende måtte kapiulere for dets 'magiske kraft'.«

I samme tråd viser Morten Thing, hvordan venstrefløjens og specielt DKP gradvis gjorde sin profil mere folkelig i løbet af det 20. århundrede. Ligesom med socialdemokraterne forekom folkebegrebet kun sjældent i den yderste venstrefløjs terminologi, men trods den ideologiske modstand mod det nationale projekt, blev det imidlertid senere nødvendigt indirekte at anerkende den nationale bevidstheds styrke – kulminerende med Aksel Larsens stiftelse af 'Socialistisk Folkeparti' i 1959. Thing konkluderer herefter at, »forskellige politiske og historiske konfigurationer er åbne over for både brugen af nationale symboler og brugen af folket.« At der dog ikke er enighed om, hvordan 'folket' skal defineres, er denne bog med til at fremhæve.

Stefan Knudsen

HERREGÅRDSHISTORIE

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Nørre Vosborg. En vestjysk herregård.* (Gyldendal, 2008). 149 s., 299 kr.

Det begynder så godt; bogen om Nørre Vosborg er skøn at skue, og det samme kan i allerhøjeste grad siges om de fotos, der løfter portrættet af herregården op på et sublimt niveau. Også kunsthistoriker og forfatter Hans Edvard Nørregård-Nielsens tekst indledes med at »trække gåsehud». Frejdigt og krydret med finurlig humor fortælles der om de allerførste mennesker, der befolkede det vestjyske, frem til den allersidste private ejer, der blev der »... som var han *kaptajn Carlsen på det skæve skib*«. Dermed er dagordenen sat: Værket om Nørre Vosborg består af en fabulerende tekst om

menneskene, ledsaget af gavmilde fotos af rammerne. Med dette værk er der for alvor taget hul på inødekommelse af et åbenlyst behov for flere monografier om danske herregårde.

Sproget er overvejende flydende og levende, sine steder ligefrem medrivende. Visse metaforer er overordentligt vellykkede, som for eksempel beskrivelsen af gården, der ligger og nynner som en sprukken spilledåse. Det sproglige flow punkteres dog af en slet skjult trang til at poetisere på en måde, der – på trods af et ikke ringe talent – tynger helhedsindtrykket. Løsrevne bemærkninger og konstateringer, der synes at henvende sig til en indforstået kreds eller en selvreferentiel diskurs, hæfter læseren af i glimt. Lidt karsk sagt, tangerer det en

demonstration af forfatterens sproglige ekvilibrisme, nærmere end en karakteristik af herregården, Nørre Vosborg.

Et lidt pudsigt og ikke mindst uintroduceret indslag er det kapitellange citat fra H.C. Andersens dagbog fra besøget på Nørre Vosborg. Helt malplaceret er det dog ikke, al den stund at det bereder læseren et ganske præcist samtidigt kighul. Spørgsmålet er dog, om ikke H.C. Andersens udlægning kunne have fortjent følge af Valeurdøtrenes minutløse og hengivne skildring af blandt andet hjemmets indretning.

Ved samme lejlighed kunne Nørregård-Nielsen passende have nuanceret sin noget enkle forklaring på, hvorfor de borgerlige ejere ikke »... *følte sig hævet over at bo i de jævne bygninger omkring gårdspladsen* ...«. I den forbindelse er det fristende – om end måske ikke helt comme il faut – at henvise til undertegnede artikel i *Historie*, 2005, 1.

Værket afrundes med en oversigt over gårdens ejere samt et kort over omegnen. Det er en stor hjælp, men når Nørregård-Nielsen lægger op til en beskrivelse af gårdens bygningsmasse samt de skiftende tiders ændringer af samme med henvisning til de fire verdenshjørner, så

havde det været en stor fordel, om teksten også på det punkt havde haft følge af en skematisk oversigt.

Sidst men ikke mindst skal der lyde et hjertesuk over forfatterens manglende vilje til at gennemføre det, han ellers så smukt begynder på; nemlig en nødvendig tiders genbrug af mere eller mindre manerede stilistiske udtryk og krumspring er en ligeså legal del af vores bygningshistorie som de stiltræk, der af eftertiden er blevet ophøjet til at være 'ægte', lødige og dermed stuerene. Som så meget andet i denne bog starter det godt, men ender sat og selvgodt.

Så vidt teksten, der på blændende vis bakked af af Janne Klerks næsten overjordiske fotos. Med ualmindelig sikker hånd fører Klerk læseren ind i de skiftende årstiders lys, skygge og døgnrytme. Den slidte floskel, »som at være der selv«, giver pludselig mening. Rimfrosen prikker i næseborene, det skarpe lys blænder, sneen knirker under støvlerne, kaffen dufter i stuerne og stanken fra det dobbelte lokum sender hurtigt en videre til næste side. Det være sagt uden krukke rørstrømskhed: »Janne Klerk; disse billeder er stor kunst«.

Elly Andersen

BYHISTORIE

Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (red): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848* udgør *Danske bystudier/Danish Urban Studies* 4. (Aarhus Universitetsforlag, 2008). 512 s., ill., 398.00 kr.

Danish Towns during Absolutism er fjerde bind i serien *Danske Bystudier/Danish Urban Studies*, der med base hos Dansk Center for Byhistorie på Århus

Universitet og Aarhus Universitetsforlag tidligere har publiceret tre bind i samme serie. De tre første bind bar titlerne *Middelalderbyen* (2004), *Den klassiske købstad* (2005) samt *Den Moderne by* (2006) og nu er turen så kommet til de danske købstæder under Enevælden 1660-1848. I modsætning til de tre første bind i serien udkommer dette bind på engelsk, så hermed skulle potentielle internationale læsere altså også have mulighed for at få glæde af værkets 13 artikler.

Den traditionelle fortælling om Enevældens købstæder, som den kendes fra Danmarkshistoriske oversigtsværker, starter gerne med en konstatering af, at 1600-tallets mange krige, fjendtlige besættelser, pestepidemier og skatteopkrævninger smadrede den gunstige cocktail af velstand, udenrigshandel, befolkningsvækst og nybyggeri, der havde været en del af de danske købstæders udvikling i 1550erne til 1640erne. Toppen af elendigheden indtraf så med Enevældens indførelse i 1660, der lagde grunden til en øget økonomisk favorisering af København, hvormed provinsens købstæder blev skubbet endnu længere ud af fokus.

Efter at have læst den fyldige dokumentation i Ole Degns artikel *Town development and urban population in the Danish Kingdom ca. 1620-1680 – From prosperity to crisis* er man ikke et sekund i tvivl om, at krisen vitterligt kradse i købstæderne i 1600-tallets midte. I takt med læsningen af *Danish Towns during Absolutism* bliver det dog samtidigt mere og mere klart, at de danske købstæder ikke stagnerede totalt 1660-1848, selv om det vitterligt var slut med de kapitalstærke købmansaristokrater og prægtige stenhuse, der havde sat købstædernes økonomiske og kulturelle dagsorden i 1600-tallets første årtier. Flere af de velskrevne og informative artikler i *Danish Towns during Absolutism* viser til fulde, at der i de danske købstæder 1660-1848 fortsat var et sprudlende socialt og kulturelt liv, hvor militære garnisoner, håndværkerlav, stadsmusikanter og patriotiske selskaber bidrog til et livligt aktivitetsniveau. Heller ikke økonomisk stod det nødvendigvis så skidt til, som samtidige indberetninger til kongen i København og danske historikere siden har givet udtryk for. Der var overskud til at starte de første spæde industriforetagender og Lars N. Henningsen tegner i *The towns of the Duchy*

of Schleswig, ca. 1700-1850 et fint portræt af de slesvigske købmænds indbringende internationale handelsaktiviteter. I henhold til Københavns rolle og betydning 1660-1848 er her også nye synspunkter at hente. Michael Bregnsbo gør i *Copenhagen – The capital of an empire* op med den traditionelle antagelse om Københavns dominans på provinsens bekostning. Bregnsbo påpeger, at Københavns position og vækst i perioden skyldes rollen som hovedstad i det danske imperium, der strakte sig fra Nordatlanten og til Trankebar, hvilket også er ensbetydende med, at hovedstadens dominans altså ikke nødvendigvis var et resultat af Enevældens favorisering efter 1660. Dette mindre fordomsfulde syn på Københavns rolle falder fint i tråd med Anders Monrad Møllers artikel *The seaports of the Kingdom and their shipping trade 1660-1850*, hvor forfatteren pointerer, at provinsens skippere og handelsfolk faktisk tjente ganske godt på at holde København forsynet med fødevarer og brændsel.

I betragtning af titlen *Danish Towns during Absolutism* savner denne anmelder dog lidt flere detailstudier af enkelte danske købstæders udvikling og organisering 1660-1848, der gerne måtte have været i stil med bogens artikler om Københavns og Slesvig bys udvikling i perioden. Begge byer er bestemt et nærmere studie værd, men i betragtning af deres særegne stillinger som henholdsvis Enevældens hovedstad og hertugdømmernes internationale handelsmetropol, der drev fjernhandel på alle syv verdenshaver, falder de måske ikke helt indenfor definitionen af den klassiske danske købstad. Det er en problematik, som Søren Bitsch Christensen for Slesvig bys vedkommende da også omtaler på s. 50 i artiklen *Danish towns as economic agents in the market town system ca. 1600-1850*. Så her kunne man måske med fordel have rettet søgelyset mod et par af provinsens

købstæder og set nærmere på de lange linjer af deres sociale sammensætning, økonomiske netværk og politiske institutioner 1660-1848. Det kunne ikke mindst have været interessant, eftersom flere af bogens bidragydere som bekendt er inde på, at provinsens købstæder for en stor dels vedkommende faktisk holdt skindet på næsen på trods af den dominerende Enevælde og den økonomiske favorisering af København.

På side 242 i artiklen *The seaports of the Kingdom and their shippingtrade 1660-1850* kunne det desuden have været rart at få underbygget Anders Monrads Møllers konklusion om, at farvandene omkring Skagen fungerede som en uigennemtrængelig barriere for fragt og sejlads mellem det vestlige og østlige Danmark. I henhold til denne antagelse skal farvandene omkring Skagen således tildeles skylden for, at der i 1700-tallet ikke var nogen direkte vareudveksling mellem Vestjylland og det øvrige Danmark. Det virker mærkeligt al den stund, at der i 1600-tallets begyndelse var købmænd fra både Ribe og Ringkøbing, der sejlede norden om Skagen med henblik på at handle i Aalborg. Det fremgår med al tydelighed af sidstnævnte bys havneregnskaber. Så hvorfor dette pludselige kommunikationsbrist efter 1660, når vestjyderne nu tidligere godt kunne finde ud af at runde Skagen? Nogen nærmere forklaring bringes desværre ikke, men et godt gæt kunne være manglen på kapital og ordentlige havne på den jyske vestkyst, hvilket var endnu et resultat af 1600-tallets krige og fjendtlige besættelser.

Anders Monrad Møllers antagelse om den manglende direkte vareudveksling mellem Vestjylland og resten af kongeriget kunne måske forledes til at antage, at der slet ikke foregik væsentlig handel og sejlads på disse kanter. I den forbindelse er det dog ikke uvæsentligt at tage Limfjordens rolle som Nordvestjyllands vigtigste handels- og færdselsåre med i

overvejelserne. Limfjordens dårlige be-sejlingsforhold sikrede frem til 1820'erne Aalborg rollen som den eneste Limfjordsby, der via Kattegat havde direkte adgang til åbent hav og de internationale fragtruter. Aalborg blev således Limfjordens og Nordvestjyllands åbning mod København og resten af den store verden. Det var ensbetydende med, at de såkaldte »Limfjordskrejlere« på skuder og småskibe fra Harboøre, Thisted, Lemvig, Skive og Hjarbæk fragtede egne og andres varer igennem Limfjorden og til Aalborg. Limfjordslandets befolkning leverede på denne facon landbrugsvarer, fisk, jyddepotter og uldtøj til Aalborg, der via sit internationale netværk sendte kolde kontanter, byggematerialer, håndværksprodukter, klæde, salt, jern, kram- og luksusvarer den anden vej. Varer, der med krejlere, købstæder og utallige lovlige og ulovlige ladepladser blev spredt vidt omkring både nord og syd for Limfjordens vande. Selv om der her selvfølgelig er tale om indirekte vareudveksling stod det altså ikke helt skidt til med handel og sejlads i disse dele af den danske konges riger og lande.

Hovedindtrykket af *Danish Towns during Absolutism* er dog overordentligt positivt. Først og fremmest fordi der er tale om en solid, velskrevet og meget informativ skildring af Enevældens danske købstæder 1660-1848. Vægten på købstædernes demografiske, økonomiske og handelsmæssige forhold med dertil hørende forskningsoversigter, tabeller og grafer samt de til alle artikler hørende fyldige kilde- og litteraturoversigter bidrager således til at gøre bogen til et nyttigt opslagsværk for forskere, undervisere, studerende og andre, der har behov for sådanne henvisninger til at komme videre i deres studier. Her er masser af ny viden og inspiration at hente for alle med interesse for dansk historie i al almindelighed og byhistorie i særdeleshed. Samtidigt er det som læser

en fornøjelse at se et par af de klassiske myter om købstædernes økonomiske og kulturelle forfald og Københavns snylterstatus 1660-1848 grundigt afmonteret, selv om det i den forbindelse kunne have været rart med lidt flere detailstudier fra provinsen. Nu bliver det spændende at se, hvilken periode eller særlige byhisto-

riske emner kommende bind i *Danske Bystudier/Urban Studies* kommer til at omhandle. Hvis formen, fortælleglæden og mangfoldigheden fra *Danish Towns during Absolutism* bibeholdes, er en del af succesen under alle omstændigheder givet på forhånd.

Jakob Ørnbjerg

SØNDERJYLLAND

Skrumsager, Jørgen Nielsen Hansen: *Æt og Minder*. Udgivet ved Hans-Ole Mørk. (Sønderjyske Levnedsløb nr. 32), (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2007) 320 s., ill., 248 kr.

Æt og Minder er en selvbiografi skrevet af Jørgen Nielsen Hansen Skrumsager (1841-1921), en af de mest markante danske skikkelser syd for Kongeåen under den nationalpolitiske kamp 1864-1920. Erindringsværket har hidtil aldrig været publiceret. Hans-Ole Mørk har nu påtaget sig den opgave at transkribere det håndskrevne manuskript, der var opstået i årene 1905-12 og i lang tid har ligget på Landsarkivet for Sønderjylland.

Skrumsager var vestjyde, der i 1859 var kommet til Rødding Højskole. Her blev han grebet af Grundtvigs tanker og af det nationalpolitiske spørgsmål i her-tugdømmet Slesvig, og han bosatte sig varigt i landsbyen Københoved umiddelbart syd for Kongeåen, hvor han havde mødt sin kone. Efter 1871 blev han en af egnens mest fremtrædende danske lokalpolitikere. Han var medstifter af Sparekassen for Frøs og Kalvslund Herreder, en ledende kraft i stiftelsen af Rødding Frimenighed og medredaktør af Sprogforeningens Almanak. Han var medstifter af den nordslesvigske Vælgerforening og senere dennes formand

(1907-19) og sad gennem mange år i kredsdagen (svarende til et dansk amtsråd) i Haderslev.

Værket er opbygget kronologisk. Med tidens løb, navnlig efter 1864, går den mere og mere over fra at være en livshistorie med beskrivelser af mange hverdagsoplevelser til en personlig politisk historie. Det nationale, kirkelige og politiske arbejde træder i fortællingen mere og mere i forgrunden på bekostning af personlige iagttagelser. Fortællingen slutter med den flensborgske rigsdags- og landdagsmand Gustav Johannsens død og valget af dennes efterfølger.

Skrumsagers fortælling er meget levende og præget af en veludviklet iagttagelsesevne. I de første kapitler beretter han om sine forfædre og ungdomstiden. Her giver forfatteren mange interessante indblik i livet på landet i tiden før moderniseringens gennembrud. Krigsudbruddet i 1864 oplevede han som værnepligtig i København, men det lykkedes at få en stillingsmand til ham, så han undgik at deltage i krigen. I 1865 blev han selvstændig gårdejer i Københoved og samtidig voksede hans politiske engagement. Da mange danske embedsmænd (deriblandt præsten i Skrumsagers hjem-sogn Skrave) nægtede at aflægge ed til den preussiske stat, søgte han nye veje

for at opretholde danskheden. Skrum-sagers familie trådte ud af den slesvig-holstenske lutherske kirke og var i 1874 med til at stifte den dansk-lutherske frimenighed i Rødding. I 1872 blev han bestyrer for den ny oprettede Frøs- og Kalvslund Herreders Spare- og Låne-kasse, den første sparekasse i denne del af hertugdømmet Slesvig. Denne havde stor betydning, idet der var vanskelige økonomiske kår for mange på grund af grænsedragningen.

Fra 1880'erne dominerer beretninger om kontakter og diskussioner med andre fremtrædende dansksindede i landsdelen. Særligt valg af nye kandidater til den tyske rigsdag og den preussiske landdag beskrives udførligt, og her kan man fornemme indbyrdes konflikter. På den anden side omtaler Skrum-sager også sine interne modstandere med stor respekt, navnlig redaktør og rigsdagsmand Jens Jessen, selv om de to »tog meget hårdt

på hinanden og sagde hinanden mange drøje sandheder« (s. 263).

Bogen er forsynet med udgiverens indledning, der giver de vigtigste data over Skrum-sagers liv og virke, og en række noter, hvor Mørk kommenterer begreb og sammenhænge i teksten, der ikke umiddelbart kan forstås – deriblandt personer, lokale begivenheder og specielt vestjyske udtryk. Udgiveren har kun foretaget få ændringer af selve teksten, idet han blandt andet har tilpasset det hele til nutidens retskrivningsstandard. Dette forbedrer læsbarheden, men nedsætter originalværdien en smule, hvilket dog er forsvarligt i dette tilfælde. Desuden byder bogen på en række kilde- og litteraturhenvisninger og slægtstavler og Skrum-sagers familie og svigerfamilie. Desværre mangler et person- og stedregister, der ville have gjort denne meget læseværdige publikation lettere tilgængelig.

Gerret Liebing Schlaber

JØDISK HISTORIE

Martin Schwarz Lausten: *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede.* (Anis Forlag, 2007). 424 s., 395 kr.

Martin Schwarz Lausten: *Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948.* (Anis Forlag, 2007). 502 s., 395 kr.

Med disse udgivelser er der tale om 5. og 6. bind af jødernes historie i Danmark. Samlet er der tale om et enestående arbejde af prof., dr. theol. Martin Schwarz Lausten. Jødernes forhold i Danmark og til den danske kirke er i tidligere bind

skildret i middelalderens, reformationens, ortodoksens, pietismens, oplysningens og romantikkens tidsaldrer, og de er trykt i årene 1992-2005. Nu er turen så kommet til demokratiets periode efter 1849 – frem til 1948.

Schwarz Lausten understreger, at til trods for religionsfriheden i 1849 levede den antijødiske holdning i bedste velgående (jf. s. 403). Her var intet nyt under solen. Han starter i bd. 5 bl.a. med at skildre de mosaiske menighedsforhold. Det drejer sig især om det gentagne forsøg på at etablere et kateketembede og tilhørende uddannelse på universitetsniveau med det formål at skaffe kvalificerede jødiske kateketer og rabbinere med en jødisk teologisk uddannelse. Da kultusministeriet i 1870'erne ønskede

at nedsætte en eksamenskommission til prøvelse af jødisk-teologiske kandidater, undsløg Københavns Universitets teologiske Fakultet at lade sig repræsentere – de måtte tage kirkelige og personlige hensyn! Herefter udpegede Det filosofiske Fakultet to professorer og den første eksamen holdtes oktober 1877 med to kandidater, som bestod, og som senere blev rabbinere (s. 17ff., 26ff.)

Et emne, som ikke berøres nævneværdigt af Schwarz Lausten, er Det mosaiske Trossamfunds interne organisation. Derimod bliver de folkekirkelige retningsforhold til jødedom behandlet ganske indgående. Det drejer sig om grundtvigianerne, hvor kendte personer som Ernst Trier og Chr. Ludwigs havde jødisk baggrund, og hvor jødekritikken gennemgående var ret dæmpet (med undtagelse af prof. Fr. Nielsen, s. 119ff.). Derimod var Indre Mission med Vilh. Beck i spidsen stærkt kritisk. Beck erklærede, at jøder endte i helvede, fordi de havde korsfæstet Jesus (s. 145ff.).

Schwarz Lausten mener, at der i det 19. århundredes sidste del i Danmark var tale om en ubehagelig cocktail af antijødedom og antisemitisme. Udgangspunktet i samtiden var en religionskritik, hvor forestillingen om de vantro jøder var ret forbenet (jf. antijødisk kirkebøn, s. 316f.), hvilket kunne slå over i egentlig antisemitisme. Dette kan dog også misforstås, hvis jødernes forhold bliver trukket ud af helheden, som der også i denne bog hele tiden er en fare for, fordi fokus er på en lille gruppe borgeres tro (ca. 4000 jøder i Danmark). Når f.eks. Indre Missions prædikanter generelt fordømte alle, som ikke var hellige, gjaldt det ikke blot jødedommen isoleret, men alle hedninger, katolikker, vanefolkekirkekristerne og jøder. Der var tale om en mørk religionskritik mod alle anderledes tænkende og formentlig ikke specielt antisemitisme over for jøder.

Et godt eksempel er missionsmanden, stiftsprovst H. Ussing, der både i sin religionskritik kan tale om dom over det jødiske folk og ligeledes over mange blandt det døbtte Gudsfolk, der forbliver i religiøs uvished, men samtidig advarer han om, at de kristne ikke må forfølge det folk, som korsfæstede Jesus, og vender sig dermed mod antisemitismen – så sent som i 1934 (s. 162ff.). Her adskilles religionskritik og antisemitisme.

Bd. 5.s mest interessante opgør mellem jødedom og kristendom udspillede sig i tiden 1876-78. Her udkom fire bøger, som bliver betegnet både som antijødiske og antisemitiske af Schwarz Lausten. Folkekirkepræsterne N.G. Blædel skrev om konfirmationsundervisning, Johs. Kok om det hellige land Palæstina og Johs. Chr. Heuch om forholdet mellem G. Brandes og kristendommen. Dertil kom biskop H.L. Martensens store arbejde *Den christelige Ethik* i årene 1871-78. Overrabbiner A. Wolff reagerede i et modindlæg med bogen *Talmudffjender. Et gemæle*, 1878.

Blædel og Kok angreb først og fremmest jødedommen som religion – ja, der blev luftet ubehagelige fordomme! I jødedommen drejede det sig især om disse forfatteres beskyldninger om, at jødedommen var behersket af en ortodoks jødisk lovforståelse og isolerende livsform vendt mod kristendommen. Wolff mente, at de havde misforstået Talmud, som fandt sin skriftlige form i de første århundreder e. Kr. Han frygtede, at Blædels konfirmationslærebog ville udrette megen skade på ungdommen p.gr.a. de krænkende og nedværdigende udfald mod jødedom og jøder (Blædels søn valgte senere at modificere disse antijødiske udsagn i 2. udgaven – jf. s. 112ff.).

Koks og Blædels udfald havde borgerlige og sociale konsekvenser og drejede sig bl.a. om: at tidens nye frie tanker (G. Brandes m.fl.) stammede fra jødedom-

men; at jøder kun gav velgørenhed til andre jøder; at jøderne følte sig som et særligt folk i modsætning til de folk, de bor i blandt; at jøderne forsømmer deres børns undervisning; at jødernes borgerlige frihed ikke havde noget med religion at gøre, men skyldtes alene menneskerettigheder og den franske revolutions antikristelige frihedsbestræbelser; at jøderne vil tilbagekøbe deres land Palæstina og at de derfor kun taler et særegent sprog, hvor de kan forstå hinanden overalt. Endvidere, at jøderne kun har »*kjødelige Messiasforventninger*« bundet til denne jords rigdom, og at jøderne ønsker at arbejde for en jødisk verdensreligion, som skal fortrænge kristendommen.

Til dette og meget mere, som ikke kan tages med i denne anmeldelse, svarer Wolff, at de kristne ikke kunne fatte, at »*Mennesker af en anden tro kan føle og vide sig tilfredse og delagtige i det evige Liv, Gud nær og befæstede i Kærlighed og Retfærdighed*« (s. 101). En anden tro generer således de kristne. Derfor betragter både den katolske og protestantiske kirke jøderne som fjender. Wolff mener, at de kristne kirkers religionskritik er udtryk for en skarp antijødisk holdning, som han gerne ville være foruden.

I Martensens religionskritik af jødedommen i sin christelige Ethik, bd. 2 (1878) blev de borgerlige og sociale konsekvenser også fremhævet. Han fandt en sammenhæng mellem den franske revolution som baggrund for hans egen tids fritænkeri og de moderne jøder. Wolff tog klart til genmæle og fremhævede, at i Danmark var der vist kun G. Brandes, som kan bruges som eksempel på Martensens påstand. I langt de fleste højtuddannede jøders skriftlige udgivelser rundt om i Europa, vil man ikke finde angreb på kristendommen. Ligeledes fremførte Martensen tanken om, at jøderne havde vindsyge og var kosmopolitter, og derfor ikke havde fædrelandskærlighed – de var derfor, som Martensen sag-

de, kun »Gæster« i Danmark (s. 101ff.). En påstand som ligeledes Grundtvig og til dels Mynster fremførte (s. 118f., 195ff.). I øvrigt kritiserede liberalisten, biskop D.G. Monrad, Martensens negative synspunkter om jøderne, men Monrad er ikke omtalt hos Schwarz Lausten (jf. *Kirkehistoriske Samlinger* 2008, Jon A.P. Gissel, »Arbejdet«).

Forestillingen i det 19. århundredes Danmark var, at jøderne var »fremmede« borgere. Der var tale om en antijødisk holdning, men vel egentlig ikke antisemitisme i den hadske og forfølgende form som forskellige andre steder i Europa. Wolff må i sin polemiske kritik også have overdrevet, når han f.eks. mente, at Martensens holdning i bund og grund skyldtes »*det indgroede Had til jøder, som lige fra barndommen indpodes i kristne, fordi man påstår, at de har korsfæstet Jesus*«. Skulle det virkelig »*være tilfældet, så kan nutidens jøder ikke gøres ansvarlige for det*«, fastholdt Wolff (s. 104).

Generelt sagde Wolff, at Jesus hørte hjemme i jødedommen. I sin forkyndelse gik Jesus ikke ud over Talmud – et punkt som nok var højst angribeligt. Wolff gik ikke ind i en debat om det kristne Messiaspørgsmål (Jesu selvbevidsthed, disciplenes opfattelse og den senere kristne tolkning). Dette var angiveligt hovedsigtet for biskop Martensen m.fl. Schwarz Laustens vurdering af Wolff som den mest markante jødiske person i perioden lægger vægt på, at han meget kvalificeret gør op med folkekirkepræsters kritik af jødedom med deres fremførte fordomme, og at han samtidig giver gode svar på den kristne religionskritik som fremføres (s. 107f.).

Det sidste bd. 6 i Schwarz Laustens store historiefremstilling beskæftiger sig med jødesympati og jødehad i 1900-tallets første halvdel. Rammen er antisemitisme og jødeforfølgelser ude i Europa, der i Tyskland ender med Krystalnat og

folkemord. Dette sætter sine spor i Danmark. Schwarz Lausten mener kort sagt, at præstestanden har haft et udpræget problem med jøderne.

Særlig kan fremhæves Schwarz Laustens omfattende beskrivelse af danske teologers, biskoppers og præsters negative udsagn om jøderne. De var i høj grad præget af tidens mentalitet og forestillinger, og de kom med en ubehagelig religionskritik overfor jøder. Fremstillingen deles for overskuelighedens skyld i tre faser (se kap.4). Først nævntes f.eks. biskop Fr. Nielsen med hans advarsler mod jødedommen – ikke mindst ud fra hans tolkning af Talmud (s. 93ff.). Provst Ferdinand Munck fra Israelmissionen sagde ligefrem, at »antisemitismen er... Guds redskab for at modvirke jødernes emancipation og assimilation« (s. 114). Grundtvigianeren, pastor H.E. Meyling kædede Georg Brandes' frisind sammen med hans jødiske baggrund (s. 106ff.).

Ganske vist kunne der være tale om jødesympati, skriver Schwarz Lausten, men den var aldrig entydig. Israelmissionens folk som pastor Benjamin Balslev og prof. Fr. Torm bekæmpede antisemitismen på møder (s. 238ff.), det samme gjorde brødrene Georg og Chr. Bartholdy, men samtidig talte man om Guds tugt af jøderne, ligesom jødeproblemet løsnes lå i, at de blev kristne, hvilket også flere blev i første del af 1900-tallet (s. 230f., 374f.).

Grundtvigianere i 1930'erne havde problemer med »folkeligheden», d.v.s. at jøderne tilhørte et fremmed folk, og de blev nok statsborgere i landet, men ikke rigtig indlemmet i det danske folk – et synspunkt, som var fremtrædende hos Grundtvig, og måske havde Martensen efter ham de samme overvejelser? Der var under alle omstændigheder en klar modsætning, men man fordømte ikke jøderne (s. 211ff.).

Med Krystalnatten (nov. 1938) skete der imidlertid en mærkbar holdningsænd-

ring til jøderne hos både præster, universitetsfolk og menigheder. Nu kunne man klart se konsekvenserne af antisemitismen – både når den blev religiøs og verdsligt begrundet. *Kristeligt Dagblad* satte en indsamling for nødlidende jøder i gang, og flere kirkefolk udførte hjælpearbejde blandt tyske og østrigske jøder (s. 267ff., 282ff.). Uvurderligt oplyste rabbiner Marcus Melchior om den tilspidsede situation i *Jødisk Familieblad* til den jødiske menighed, men han oplyste også på danske højskoler og i sogne, hvor han blev inviteret som foredragsholder, ligesom han udgav pjecer (s. 297ff.).

Med den tyske besættelse af Danmark (se kap. 5) fik antisemitter vind i sejlene. Fremtrædende er den sønderjyske præst Anders Malling, der blev aktivt nazist (s. 181ff.). Mallings jødehad er velkendt – jf. hans skrift, *Den brændende Tornebusk*, 1942 (s. 304ff.). Der blev oprettet en nazistisk præstegruppe, som dog højst bestod af 10-12 præster (s. 346ff.). Værre var den snigende religionskritik. I *Indre Missions Tidende* kunne man stadig læse, at jødernes lidelser skyldtes, at de befandt sig under Guds forbandelse, fordi de havde afvist Jesus som Kristus, men dette var hos Indre Missions formand Chr. Bartholdy blandet med hans åbenlyse jødesympati (s. 371ff.).

Senere kom tyskernes jødeaktion oktober 1943 og biskoppernes afstandtagen med Hyrdebrevet (s. 378ff.), der blev oplæst fra landets prædikestole søndag den 3. oktober. Københavns biskop Hans Fuglsang-Damgaard var hovedkraften, men biskopperne var slet ikke enige. Især biskop C.I. Scharling, Ribe, var ikke glad for fremgangsmåden og indholdet og undlod i radiogudstjenesten at oplæse Hyrdebrevet for åben mikrofon. Stærkest var pastor Georg Bartholdys oplæsning fra prædikestolen (Eliaskirken, Kbh.), idet han supplerede Hyrdebrevet med sin egen udtalelse,

bl.a.: »det er Ugudelighed og Synd at handle saaledes med værgeløse Mænd, Kvinder og Børn« (s. 385). Flere antimitter protesterede.

Det lykkedes for jøderne fra Danmark at flygte til Sverige, hjulpet af tyskernes åbenlyse uopmærksomhed, af fiskere, af præster, af modstandsfolk o.s.v. Det drejede sig om jødiske danske statsborgere og jøder med midlertidig opholdstilladelse. Ca. 98% af alle disse jøder overlevede. Dette er ganske vist en anden (jødesympatisk) historie end den Schwarz Lausten har til formål at fortælle (jf. forord). 481 danske jøder blev deporteret til Theresienstadt. I bd. 6 skrives i sammenfatningen både »omkring 500« (s. 466) og »ca. 450« (s. 469)! Der blev i Folkekirken sat hjælpearbejde i gang, og der blev sendt »Røde Kors pakker«, som de kaldtes. De fleste fanger kom hjem med de hvide busser. 53 omkom. Mange tilbagevendte jøders boliger og forretninger var i god behold takket være Socialtjenestens indsats (jf. Hans Sode-Madsen: *Hitler-Tysklands skygge*, 2003, s. 266, Sofie L. Bak i *Historiske Meddelelser om København*, 2006, s. 13, m.fl.).

I Københavns Domkirke holdtes en særlig gudstjeneste i anledning af jødernes hjemkomst (s. 393ff.). Biskop Fuglsang-Damgaard tog imod. Synagogen i Krystalgade blev genåbnet under ledelse af overrabbiner Max Friediger og rabbiner Marcus Melchior og med Folkekirkenes repræsentanter (biskop Fuglsang-Damgaard, prof. Fr. Torm m.fl.). Pastor Hans Kildeby, i hvis præstegård familien Marcus Melchior havde skjult sig, skrev en artikel i *Jødisk Samfund*, hvor han talte om menneskehedens sandhed og henviste til Areopagos-talen (Ap. G. 17, 22-33), om »et fællesskab, som overskred alle forskelle, også dem, som religionerne satte« (s. 394). Nye tider!

Men først skulle retsopgøret efter krigen gøres færdig. Folkekirken havde sine

problemer. Det er således en spændende pressehistorie at læse Schwarz Laustens oprulning af sagen om Århus-biskoppen Skat Hoffmeyers antijødiske holdninger (s. 397ff.), som efter verdenskrigen førte til en klagesag og senere en forundersøgelse ved den ekstraordinære tjenestemandsdømmestol (s. 424f.). Hans udtalelser blev grundlaget for domstolen, idet han blev tvunget til at udlevere sin håndskrevne kopi til Kirkeministeriet af den tale, han havde holdt ved Sct. Mortens præstekonvent i Randers 1942. Der er tale om en kirkelig forvaltnings-sag, som Christian X blandede sig i til fordel for Århus-biskoppen, hvilket var problematisk (s. 417f.). Biskoppen fik også støtte fra flere bispekolleger. Ifølge den udleverede kopi udtalte Skat Hoffmeyer bl.a., at jøderne i Tyskland var »et problem på grund af deres indflydelse i pressen, i det sjofle forlystelsesliv og i sagfører- og lærerstanden«. Men samtidig sagde han, at »jødeforfølgelserne dannede en skændsel for vores kultur«. Endvidere hed det, at Skat Hoffmeyer altid havde følt sig som en kætter i sine følelser over for jøderne, og grunden til det var Georg Brandes (s. 404).

Disse udtalelser er formentlig ikke anderledes end dem, som overrabbiner Wolff reagerede imod hos nogle danske præster og især hos biskop Martensen i 1870'erne. Århus-biskoppen henviste selv til Martensen. Der er en fælles folkekirkelig, antijødisk tradition i hele perioden 1850-1950. Det er næsten en konsensusfortælling, idet Schwarz Laustens arbejde tyder på, at der eksisterer en antijødisk fortælling, der gennem et langt stræk af år er fælles og præget af enighed og overensstemmelse mellem medlemmerne i et socialt system – her Folkekirken. Ud fra det fremlagte kilde materiale kan det vurderes, at det bærende i de to bind er den stadige antijødiske religionskritik, som ofte glider over i verdslige argumenter, især udsprunget

fra Martensen og hans tid omkring det moderne gennembrud i 1870'erne. Dette præger også Folkekirken ledende personligheder i første del af 1900-tallet.

Schwarz Lausten koncentrerer imidlertid sin analyse om, hvorfor sagen mod Skat Hoffmeyer blev dysset ned. Det er ikke uvæsentligt. Han ser det næsten som en slags nepotisme, hvor f.eks. biskop Hans Fuglsang-Damgaard – til Schwarz Laustens undren – søgte at påvirke kirkeminister Carl Hermansen til gunst for Århus-biskoppen: Denne havde underskrevet Hyrdebrevet fra okt. 1943 og hans udtalelser om jøder var »*Overvejelser af mere personlig karakter, ikke en teologisk og kirkelig begrundet fremstilling*« (s. 417f.). »*Vennen, kirkehistorikeren P.G. Lindhardt*« (s. 398) støttede Hoffmeyer!

Her var i samtidens forståelse trods alt et stykke vej til Mallings antisemitisme. Man kunne hos Schwarz Lausten måske savne en skarpere analytisk adskillelse og brug af begreberne »antijødisk« og »antisemitisme« ud fra samtidens forestillinger og mentalitet. Det første kan både tage form som en religiøs eller verdslig religionskritik. Det sidste handler om egentlige forfølgelser, åndelige såvel som fysiske, og drejer sig om »blodet«, og rammer også konverterede jøder.

Bd. 5 og 6 er en meget væsentlig udgivelse om jødernes historie i Danmark, især forholdet til Folkekirken. Men det

må også siges, at man savner en helhed. Den negative kritik fylder langt mere end det ville gøre ud fra en helhedsbetragtning. Schwarz Laustens ærinde har været at skildre, at »*antijødedom...i århundreder har hersket i danske kirkelige kredse*«. Til sidst siges det dog, at »*det store flertal af landets næsten 2000 præster har i tidens løb næppe markeret sig som antijødiske*« (s. 471). Denne slutudtalelse virker dog ikke helt overbevisende efter at have læst bd. 5 og 6.

Martin Schwarz Laustens to sidste bind om jødernes forhold i Danmark har sin afgørende styrke i det store kildemateriale, som han har samlet. Ligeledes i kildeanalysen, som dog af og til indeholder for lange referater og gentagelser af f.eks. folkekirkepræsters enslydende religionskritik og antijødiske synspunkter. Det er meget interessant og for tjenstfuldt, at Schwarz Lausten indenfor Folkekirken rammer har afdækket en til tider stærk antijødisk religionskritisk tradition om jødeforståelsen i Danmark.

Til gengæld er det hårdt kost at være læser af de seks bind, når fordømmene så konsekvent og massivt trækkes frem. Men det skal jo gøres! Alt i alt er der med Schwarz Laustens værk tale om en stor hjælp for alle professionelle historikere, som ønsker at arbejde videre med jødernes historie i Danmark. Fundamentet er grundigt lagt.

Jens Rasmussen

NYERE TID

Henrik Gjøde Nielsen under medvirken af Michael Ax og Jan Hammer Larsen (red.): *Fra Reformation til Enevælde. Renæssancen i Nordjylland 1536-1660*. (Nordjyske Museers Østkystværk, 2007). 380 sider, rigt illustreret, 298 kr.

Umiddelbart skulle man tro, at denne bog var et produkt af renæssanceåret 2006, men sådan forholder det sig ikke. Bogen har rødder i et projekt, der går 10 år tilbage. Da søgte et etableret netværk bestående af en række museer langs Nordjyllands østkyst nye græsgange,

og egnens renæssance blev det nye udgangspunkt for et samarbejde. Herfra er tidligere udkommet fem *Nyhedsbreve*, men denne antologi med 18 bidrag af 14 forfattere må siges at markere det foreløbige højdepunkt.

Det er en erfaring flere egns museer gør sig i disse år, at kun gennem samarbejde kan man få opfyldt større mål. Den politiske kurs er entydigt gået i samme retning. Man aner da også, at amternes nedlæggelse i nogen grad er kommet på tværs af projektet. Museerne bag bogen kommer alle fra det gamle Nordjyllands Amt, men bogens indledende kort inkluderer frejdigt Thy, Mors og Salling, så værket nu kan passe til den nye region Nordjylland, som har en stor bid af det gamle Viborg Amt under sig. Desuagtet at der kun har sneget sig et enkelt bidrag ind om egne vest på.

Dette nævnes ikke for at være fræk, men dels, tror jeg, forklarer det, hvorfor bogen ikke nåede at udkomme til renæssanceåret, dels rører det ved det kildne problem at skulle skrive regionalhistorie. For hvem skriver man for? Regionen Nordjylland er jo mestendels en politisk konstruktion, som ikke har megen folkelig forankring, og vil man skrive en historie til denne nye enhed, får det let form af politisk bestillingsarbejde. Så skal historien gradbøjes. De ansvarshavende for antologien ved sikkert bedre end de fleste, hvad en thybo, en himmerlænding og en vendelbo har haft og har til fælles, og de skal have tak for ikke at skrive om eller postulere en fælles identitet i renæssancetiden. Titelbladet har da også oplysende tilføjet, at værket alene rummer »renæssancestudier«. Læseren skal altså ikke forvente nogen generel indføring i Nordjyllands historie. Det er problematisk nok, at begrebet »Nordjylland« er så løst i kanten, at det betyder noget andet i dag, end da projektet blev søsat.

Renæssance er en af de termer, der snart anvendes som stilhistorie, snart

som periodebetegnelse. Det er i den sidste betydning, at denne antologi bruger den. Herom har redaktionen bedt Helge Gamrath, professor ved Aalborg Universitet, redegøre, og det fungerer fint som indføring. Derimod finder jeg det problematisk at lade renæssancen omfatte det, der tidligere blev kaldt »Adelsvældens Tid«, altså årene 1536-1660. Det er temmelig sent. En af Gamraths pointer i indledningen var jo netop, at middelalder og renæssance overlappede hinanden som epoker. Det gør de ikke i denne bog. Her efterfølger de hinanden. For det andet bliver renæssancen, som jo er international af natur, i denne aftapning gjort til en nationalhistorisk periode. Tilmed forskudt i tid på et par hundrede år i forhold til den italienske. Der er bestemt meget i den danske forskningstradition om renæssancen, der har været med til at forme dette billede, men det meste er også fra den gang, hvor det danske blev opfattet som egenartet, der ofte forsinker og med forbehold tog imod fremmede indtryk. På dette punkt kunne netværket med fordel have gjort sig lidt flere refleksioner om det begreb, som de anvender som ramme for de enkelte fortællinger.

De 17 resterende artikler anskuer de nordjyske lokaliteter og samfund fra forskellige vinkler. Hvad skete der med kirker og herregårde, hvordan gik det med byerne, hvordan blev egnen påvirket af 1600-tallets krige, hvorledes udviklede handel og skibsfart sig? osv. Det eneste man må undre sig over er, at der ikke optræder et bidrag om landbruget. Det var dog på landet, de fleste boede dengang, og egnens mange selvejere kunne have været med til at fremhæve et særkende for det nordjyske.

Det gode ved renæssancen i den valgte tidsafgrænsning er, at det næsten over alt er en tid i fremgang. Landbrug og byer havde det godt, og der byggedes stort og innovativt. En del af det står endnu og

kan bese ved besøg i landskabet. Her fungerer de to artikler af den tidligere museumsinspektør ved Aalborg Museum, Viggo Petersen, rigtig godt, fordi de giver et overblik over, hvad der endnu kan ses af herregårde og inventar i kirkerne. Dette rammer begge målgrupper for bogen, både dem der bor i området, og os andre udefra som får mulighed for at lære noget om den. På dette punkt er det en eklatant mangel, at bogen ikke viderebringer kort over de beskrevne lokaliteter. Hvor er det nu lige, at Visborggård ligger, og hvor finder man Ydby kirke? Ret beset tror jeg ikke en gang, at den lokale målgruppe altid vil vide, hvor de ligger. Limfjordens vande har ofte mere skilt end de har samlet, og det konstruerede Nordjylland kan ikke skjule denne deling.

Af en eller anden grund er kalkmale-rieme faldet ud af kirkebeskrivelserne. Det er en skam, for der findes gode efterreformatoriske af slagsen i kirker på Nibeegnen. Det skyldes formentlig, at Viggo Petersens vinkel på kirkeinventaret er at kunne påvise et tilhørsforhold til arbejdende Aalborgværksteder. Det er helt i orden, men det efterlader lidt af et tomrum til beskrivelsen af udviklingen på kirkeområdet. Man lærer mest herom i Henrik Gjøde Nielsens fremragende artikel om den lille herregård Klarupgård lidt sydøst for Aalborg og dens forhold til sognets kirke. Den er velskrevet og har mange gode pointer. Når man bliver opmærksom på sådan en udeladelse, springer det desto mere i øjnene, at der er blevet plads til hele to artikler om tidens trolddomsager. Al respekt for emnet, men det bliver lidt til gentagelser.

En enkelt artikel vælger at belyse tiden ud fra en person. Det er museumsinspektør Lise Andersen, som med fokus på ejeren til Visborggård, Jakob Seefeldt, følger en atypisk opstigning fra lavadel til højadel. Det fungerer godt. Det giver

lejlighed til at belyse herregårdsbyggeriet fra en helt anden side. Lige som forfatteren kan komme ind på kalkudvindingen ved Mariager Fjord i dens tidlige fase. Kun kan det ærgre, at den bevarede og udgivne brevveksling mellem Seefeldt og Birgitte Gøye ikke inddrages, det kunne have føjet yderligere træk til portrættet af hr. Jakob.

Museumsinspektør Bodil Frandsen har fået den gode ide at invitere læseren med på en byvandring i Aalborg. Det giver hende lejlighed til at fortælle om en by i stærk vækst, hvor magistrat, lensmand og storkøbmand frit forvaltede deres egeninteresse. Alligevel glemmer hun ikke byens håndværkere eller de fattige, hvis antal kun gik en vej, nemlig opad. Resultatet er en komprimeret og vidende artikel. Den kan på sin vis minde om artiklen om Hals Birketing skrevet af ph.d.-stipendiat Jakob Ørnbjerg. Denne er heller ikke bundet op om en gennemgang af formelle juridiske forhold, men gennem en række forskellige sager, kommer man tæt på både retspraksis, mentalitet og bondesamfund. Dertil flyder pennen godt, og flere af de behandlede personer kommer alene gennem deres adfærd og enkelte gengivne udsagn til at fremstå med egen profil. Det er en lovende debut, vi er vidne til.

Byerne er velrepræsenteret i antologien. Der er selvstændige bidrag om Sæby ved museumsinspektør Jens Thidemann, Fladstrand (det senere Frederikshavn) ved arkivar Erik S. Christensen) og Skagen ved museumsinspektør Michael Ax. Sæby falder helt uden for den overordnede rammefortælling om fremgang, for byens havn kunne ikke vedligeholdes og sandede til, mens Fladstrand løb med fremgangen. Alligevel er det måske den bygennemgang, der bedst matcher den internationale renaissance, idet 1400-tallet med klostrets grundlæggelse og Børglumbispens som byherre her får fuld opmærksomhed. Hovedtemaet i artiklen

om Skagen er byens demografi. Her har der i litteraturen verseret meget store tal for det tidlige 1500-tal. Disse er formentlig overdrevne og gennem studier af de bevarede kirkebøger i 1600-tallet nås et langt mindre og mere sandsynligt befolkningstal. Endelig er der eventyret om Fladstrand. Mens flækkens militære betydning og den gode placering i forhold til handlen med Norge ofte står i centrum, dokumenteres det her, at byen lige som Læsø har drevet saltsydning i udbredt omfang.

De mere overordnede betingelser for Fladstrands vækst beskrives i museumsinspektør Jan Hammer Larsens artikel, som tillige giver et udblik til de fund, man har gjort fra middelalderens flække. Her gives byen et Vendsysselsk perspektiv, som fungerer godt. Til gengæld bruger forfatteren temmelig mange og store kildecitater, som besværliggør læsningen. De militære aspekter står heller ikke synderlig skarpt.

De er til gengæld enerådende i artiklen om skansen ved indsejlingen til Limfjorden. Denne skanse var der allerede i 1627, da de kejserlige tropper ankom, og den blev udvidet kontinuerligt i resten af århundredet. Jeg tror ikke, at skansen tidligere har fået en så grundig fremstilling som her, f.eks. er et omfattende arkiv fra oberstløjtnant Melchior von Hatzfeldt, der var den øverstbefalende 1627-29, udnyttet fuldt ud for første gang. Det er et konkret vidnesbyrd om betydningen af netværkets arbejde.

Tilstedeværelsen af de kejserlige tropper var naturligvis en hård belastning for lokalbefolkningen. Arkivar Flemming Nielsen benytter samme oberstløjtnants arkiv til at få et indblik i befolkningens størrelse. Her er der også tale om hel ny viden og temmelig spændende tilmed. Nielsens artikel er ubetinget antologiens største og har alene næsten 30 siders tabelværk om forskellige sognes størrelse. Man kan diskutere om det er det rigtige

sted, man har valgt at bringe disse. Det trækker i hvert fald i modsat retning af værkets almene sigte.

Tilbage er to artikler, en om skovene i Vendsyssel og en om Læsø. Museumsinspektør Trine Nielsen har skrevet en kort, men meget interessant artikel om skovens tilbagegang som resultat af intensiv glasproduktion. Dette var med til at åbne Vendsyssel for sandflugt, og det formåede man ikke at stille noget op over for. Det nutidige perspektiv i denne artikel er åbenlyst, og det kunne med fordel have været tydeliggjort. Endelig har man overtalt den nu pensionerede professor Bjarne Stoklund, som tidligere har vist sin forkærlighed for øen Læsø, til at skrive sammenfattende om faser i øens udvikling. Heri er der også et godt blik for de økologiske katastrofer, som menneskets indgreb i naturen har haft, men også et fantastisk godt overblik, der rækker langt ud over renæssancen.

Alt i alt er der mest Vendsyssel i antologien. Himmerland er noget stedmoderlig behandlet. For at råde bod på dette, er de tre artikler om sidstnævnte anbragt først. Det er næsten at føje spot til skade. Det er slet ikke synderlig relevant for indholdet at tillægge det geografiske en så styrende hånd. Nu skygger det for den bredere samfundsbeskrivelse, som er til stede i artiklerne.

Værket er veludstyret med mange gode illustrationer. De fleste er i farve. Det er en værdi i sig selv at få udbredt kendskabet til så smuk en gravsten, som den der blev sat over Jakob Seefeldt (bagside og s. 78). Derimod er flere af de sorthvide illustrationer desværre knap så vellykkede. Skibet på side 170 er uskarpt, og optagelserne til artiklen om Klarupgård generelt ikke gode nok (specielt s. 110 og 115). Endelig vil jeg påpege, at bogen er sat med forholdsvis lille skrift. Dette sammenholdt med, at margen er smal, giver en oplevelse af en sammenpresset

side. Det er lidt ærgerligt, for papirkvaliteten er ellers god, og bogen indbundet.

Lars Bisgaard

Signe Trolle Gronemann: *Hvor tæt kan man komme? Tingsted sogn 1740-50 – et community-studie*. (Landbohistorisk Selskab, 2007). 171 s., 178 kr.

Det være sagt straks: Denne anmelder synes normalt ikke, det er en god ide at publicere specialer i deres helhed. Meget hellere skrive en god artikel på baggrund af et speciale uden de metode-, teori- og kildeovervejelser, som studenterne skal vise, at de behersker. Men her lægger jeg mig fladt ned: Dette synspunkt gælder ikke Signe Trolle Gronemanns speciale, som Landbohistorisk Selskab har publiceret i sin studieserie. Her tages ganske vist udgangspunkt i to kendte metoder: Community-studiet, som David Sabeau og andre har tematiseret og anvendt og Palle O. Christiansens opdeling af bønderne i de stræbsomme og fatalisterne. Hvor langt kan man med dette udgangspunkt komme på rytterbønderne i Tingsted sogn på Falster, når man kun benytter almindelig kendte serielle kildegupper som kirkebøger, jordebøger, fæsteprotokoller, skifter, synsforretninger og justitsprotokoller for en 10 års periode 1740 – 1750? Deraf titlen: Hvor tæt kan man komme? Det er resulteret i en koncentreret og begavet undersøgelse, hvor formålet er at besvare titlens spørgsmål. Så kan man naturligvis ikke udelade metodebeskrivelsen, som er traditionel, mens spørgsmålene til kilderne og svarene er skarpe og præcise. Som forfatteren understreger, er dette en kildestyret undersøgelse.

Kommer Signe Trolle Gronemann så tæt på de udvalgte personer, som hun havde håbet efter denne meget tidskrævende undersøgelse? Svaret er nej, da hun må konstatere, »at der er forhold og vilkår blandt fortidens mennesker, som må blive

deres hemmelighed.« (s. 113). Hvorfor denne lidt pessimistiske slutning? (Andre vil glæde sig over, at fortiden får lov at beholde sine hemmeligheder).

Et community-studie beskæftiger sig med relationerne mellem mennesker i et givet område. Som område for studiet har Signe Trolle Gronemann valgt et sogn, Tingsted, på Falster, med 6 forskellige landsbyer. Hun må da konstatere i sin konklusion, at et sogn ikke er et godt område for et community-studie, mens landsbyen og familien viste sig at være langt mere relevant for indbyggerne i sognet. Sognet er en administrativ enhed, som er opbygget omkring kirke og skole. Og når man undlader disse forhold i undersøgelsen, giver sognet ikke mening i den givne sammenhæng. Det bemærker forfatteren til sidst i konklusionen (s. 111). Beboerne havde desuden relationer uden for sognet til Nørre Ladegård og til Nykøbing med handel og ryttergodsadministrationen. Men det var først og fremmest familien og landsbyen, der var rammerne om rytterbøndernes nære relationer. Kirkebogens fadderoplysninger er grundlaget for denne fremhævelse af familien.

Det var formodentlig birketingsprotokollerne, der var den største skuffelse for forfatteren. Her havde hun ventet at komme tæt på stridighederne mellem bønderne i sognet, og så ser hun kun sager mellem personer over store afstande socialt og geografisk og herunder selvfølgelig mellem ryttergodsadministrationen og bønderne. Den udvikling, som H.H. Appel konstaterede starten på i Skast herred i 1600-tallet, er her vide-reført. Men hvor er så alle de konflikter, der givet har været mellem bønderne, blevet behandlet? Gronemanns svar er landsbyfællesskabet. Jeg er helt enig med hende, men vi har begge det problem, at vi kildemæssigt ikke kan bevise, at det forholder sig sådan. Der er end ikke bevaret en landsbyvedtægt for no-

gen af landsbyerne i Tingsted sogn. Det nærmeste er en vedtægt for Kippinge, der også tilhørte ryttergodsområdet. Den har karakter af en generel vedtægt, der tager fat om markdrift, landsbyens sociale liv og interne styre. Vort fælles håb må her være, hvad en række tingbogsundersøgelser trods alt vil kunne bringe fra områder, hvor folk ikke har villet underordne sig dette landsbyfællesskab og derfor er gået videre til højere instanser.

Hvordan er det gået med opdelingen af rytterbønderne i de stræbsomme og fatalisterne, sådan som Palle O. Christiansen gjorde med stor succes på Giesegård? Også her er forfatteren blevet skuffet. De serielle kilder, hun anvender, giver hende ikke sikkerhed for, hvilken kategori den udvalgte bonde Rasmus Pille tilhørte. Hun har de samme serielle kvantitative arkivalier som på Giesegård, som viser fadderskaber, gæld, bygninger og besætningernes tilstand. Men hvordan skal det tolkes, at Rasmus Pille efter et par års fæste bliver flyttet fra en fæstegård til en anden? Skyldes det tillid til, at han kan opbygge den nye forfaldne fæstegård, eller skyldes det angst for, at han vil ødelægge den første gode gård, han fik i fæste? Signe Trolle Gronemann mener selv, at usikkerheden skyldes, at hun mangler de meget givende fæsteindstillinger fra forvalteren til godsejeren, som fandtes i Giesegårds arkiv. Men ville det så ikke blot være at overtage godsadministrationens syn på bønderne som sit eget?

Må det være en anmelder tilladt at arbejde med på dette vigtige spørgsmål? Rasmus Pille blev allerede som 20 årig indsat som fæster på en stor gård i Stubberup i 1738. To år senere blev han forflyttet til en forsiddergård i hjembyen Tåderup. Begge dele siger noget om vanskelighederne med at få fæstegårde afsat under krise og kreatursygdом. Det lykkedes ikke for Rasmus Pille at rette den forsømte gård op, da han fik for lidt hjælp fra ryttergodssessionen, og der

yderligere kom en voldsom storm, der blæste flere af gårdens længer om kuld. Han blev efterfølgende taget i en række skovtyverier, som måske ikke betød så meget for hans omdømme i landsbyen, men alligevel havde et sådant omfang, at regimentsskriveren anlagde sag mod ham først for skovtyveri i 1745 og senere i 1746 for forsiddelse. Han blev dømt og rømmede senere af gårde, men endte alligevel sine dage som bymand i landsbyen Byskov. Var han en stræber, som det blot gik galt for, eller hørte han hjemme på fatalistholdet? Signe Trolle Gronemann omtaler, at han i første omgang benyttede en del af det stjålne træ til at genopbygge gården efter stormen. Dette fik han lyst til tinge. Allerede denne opbygning tyder ikke på, at han tilhørte fatalisterne.

Forfatteren har været så omhyggelig, at hun har udfærdiget et bilag 2 i bogen, hvor hun har afskrevet de kendte kilder til Rasmus Pilles tilværelse. 14. februar 1745 blev hans søn Lars døbt. Ud over de sædvanlige faddere fra landsbyen og familien opregnes følgende standspersoner som faddere: Peder Lunds kone [forpagter på ladegården], Edvard Hinkeldeys kone [rådmand] og Johan Gerts [husfoged på Nykøbing slot] (s. 164). Dette er dog ud over det sædvanlige for en ung rytterbonde. Han må have været velanset. Men alt var ikke lutter idyl i den lille landsby Tåderup. Under den omtalte retssag berettede Rasmus Pilles forsvarer, at Rasmus ved vemodige tårer havde besværet sig over Jørgen Laursen, som boede i byen. Denne Jørgen Laurssen havde i mange år været hans frænde og avindsmand og af lutter begærlighed til Rasmus Pilles yderste ruin og ødelæggelse havde søgt samme adskillige fortrædeligheder ---. Det siges direkte, at denne Jørgen Laurssen havde angivet ham for skovtyveriet (s. 166). I det hele taget lå der et betydeligt initiativ bag, at Rasmus Pille ikke ville lade sig nøje med

regimentsskriverens forsvar i retten, men netop havde hyret birkedommeren på et nærliggende gods som prokurator. Men ganske uden betaling, bedyrede han, da regimentsskriveren benyttede økonomien som argument for at få prokuratoren/birkedommeren bort fra sagen. Rasmus Pille lod sig altså ikke slå ud. Han krøb ikke – i hvert fald ikke i første omgang – for godsledelsens nåde. Han var efter min opfattelse absolut ikke fatalist.

Det er en god og stringent undersøgelse, selvom den også på det givne kildegrundlag kunne være ført videre. Det kan desuden undre, at 1730'ernes krise slet ikke optræder i bogen, men nok den efterfølgende kvægsygdom i 1740'erne. Det skal også lige nævnes, at det ikke var specielt for ryttergods, at fæstefortabelsessager skulle for retten. Det skulle de sandelig også fra proprietærgods.

Birgit Løgstrup

BESÆTTELSESTIDEN

Hans Kirchhoff (red.): *Sådan valgte de. Syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid.* (Gyldendal, 2008). 200 s., 169 kr.

Det er på en gang opløftende og forstemmende at sidde med de syv dobbeltportrætter, der alle kredser om det nu klassiske besættelsestidshistoriske dilemma omhandlende samarbejde eller modstand. Opløftende, fordi det for besættelsestidshistorikeren må ses som positivt, at emnet til enhver tid kan vække offentlighedens interesse, men også forstemmende, fordi de, der har fulgt debatten om bl.a. statsministerens brug af besættelsestiden som legitimeringsfaktor for en ny aktivistisk udenrigspolitik, ikke kan komme uden om, at faghistorikernes ord hidtil ikke har vejet tungt i den politiske debat.

Spørgsmålet om samarbejde eller modstand må siges at have været behandlet indgående i den hidtidige besættelsestidsforskning. Med denne nyudgivelses erklærede formål om endnu en gang at tematisere emnet kunne der indsnige sig en bekymring for, at bogen, den solide forfatterliste til trods, repræsenterer et tilbageskuende frem for et fremadrettet

bidrag til besættelseslitteraturen. Titlen *Sådan valgte de* synes at emme af patos, og med tanke på valget af hovedpersoner vækker det forventningen om en meget traditionel fremstilling med fokus på de »store mænd«, der via deres politiske, kulturelle eller militære indflydelse bliver set som den centrale drivkraft i historien. Således er inspirationen til dobbeltportrætterne hentet fra antikken, hvor Plutarchs sammenstilling af store statsmænd og krigere skulle afsløre karakterens betydning for historiens gang. Faren er imidlertid, at disse personligheder kommer til at fremstå som relativt løsrevet fra det omgivende samfund og dermed som handlende i et tomrum af universel menneskelig moral og logik.

Det er imidlertid en fare, som forfatterne er sig bevidst og formår at undgå, og de syv dobbeltportrætter udgør et ikke uinteressant bidrag til besættelsestidslitteraturen. Bogens præmis er den populære fremstilling, der bygger på forfatterens egen forskning, men også på allerede eksisterende studier. Der er derfor heller ikke behov for et udbygget noteapparat, men blot henvisninger til centrale værker bag i bogen. Det nytænkende ved bogen i forhold til besættelsestidsforsk-

ningen er den parvise sammen – eller modstilling af personer, der stillet over for besættelsessituationen handlede forskelligt i forhold til besættelsesmagten og i forhold til det etablerede danske samfund.

Et gennemgående tema i bogen omhandler begreberne loyalitet og ansvar – det være sig loyalitet og ansvar over for egne idealer eller over for samfundssystemet, partiet eller befolkningen. Det udtrykkes klart i Bo Lidegaards portræt af Niels Svenningsen og Henrik Kauffmann, der, om end de var socialiseret ind i det samme embedsmandsapparat, havde yderst forskellige opfattelser af, hvad der var ansvarligt i lyset af besættelsen. Konsekvensen heraf blev, at de valgte at placere deres loyalitet forskelligt. I Michael Kjeldsens fremstilling af Mogens Fog og Frode Jakobsen kastes der et kritisk blik på Frode Jakobsens selvskabte eftermæle, og der argumenteres for, at det først var efter den 29. August 1943, da regeringen dimitterede, at socialdemokraten Jakobsen ikke længere følte sig bundet af loyaliteten over for regeringen og dermed endegyldigt trådte ind i illegaliteten. Også Niels Wium Olesen fremhæver i sit portræt af John Christmas Møller og Hans Hedtoft, at det for sidstnævntes vedkommende var loyaliteten og ansvarsfølelsen over for partiet, der blandet med en god del karriereopportunistiske, var bestemmende for hans afvisning af et tilbud om – i lighed med Christmas Møller – at flygte til London. Dilemmaet mellem loyaliteten over for systemet og modstanden mod besættelsesmagten finder vi ligeledes hos modstandslederne i Jylland, Vagn Bennike og Jens Toldstrup. Palle Roslyng påpeger således, at en stor del af gnidningerne mellem de to militærfolk bundede ikke blot i meget forskellige temperamenter, men også i Bennikes loyalitet over for den lille generalstab og dermed det politiske establishment.

Spørgsmålet om, hvori det politiske ansvar bestod, skilte ifølge Joachim Lund industrimændene Erling Foss og Gunnar Larsen, der foretog forskellige politiske valg på trods af, at de kom fra en meget ens baggrund. Mens Foss endte som medlem af Frihedsrådet, endte Larsen efter befrielsen som en af de mest belastede politikere. Hans politiske ansvar som medlem af regeringen kunne, ifølge Lund, ikke dække over det moralske svigt, der lå i hans accept af, at en F.L. Smidth-ejet fabrik brugte tvangsarbejdere i Estland.

Kan der tales om loyalitet i skæbnefællesskab mellem Erik Scavenius og Werner Best? Hvis der kan, var det vel nærmest loyalitet over for den politik, der fremmede deres respektive dagsordener. At de to aktører umiddelbart havde samme mål, nemlig at bevare det danske system så intakt som muligt, gjorde kun samarbejdet lettere. Hans Kirchhoff fremhæver her Scavenius' moral som den afgørende forskel på de to. Han forholdt sig loyalt over for den småstatspolitik, som han var brændende tilhænger af, og han var villig til at tage de knubs, der fulgte med forsvaret af en sådan linje. Han var, ifølge Kirchhoff, statens tro tjener, som, modsat Best, havde den personlige vilje og styrke til at se sin strategi til ende. Med tanke på den offentlige debat om besættelsestidens helte- og skurkeroller, som Kirchhoff selv indledningsvis henviser til, synes det dog alligevel som noget af en tilsnigelse, når han afslutningsvis mener, at Scavenius i dag fremstår som en af landets store statsmænd »renset for besættelsens og efterkrigstidens angreb for tyskvenlighed og forræderi.« Det afhænger dog nok af, hvem man spørger.

Loyalitet over for det eksisterende samfundssystem var der til gengæld intet af hos de to nationaldigtere Kaj Munk og Valdemar Rørdam. Begge var de idealister, optændt af tanken om den nationale

genrejsning og opgøret med materialismen og den moralske slaphed, der, efter deres mening, havde fået tag om landet. Men hvor Munk så besættelsen den 9. april 1940 som et uacceptabelt overgreb på dansk suverænitet og derfor vendte sig mod besættelsesmagten, hvis ideologiske grundlag han ellers havde hyldet i tiden forud, lod Rørdam sig fortsat drive af sin indædte anti-kommunisme. Det gjorde ham i sidste ende til besættelsesmagtens villige talerør og ødelagde for evigt hans eftermæle – om end dette, som påpeget af artiklens forfatter Hans Hertel, har været forsøgt afpudset, når der på nutidens nationalpolitiske fløj har været behov for en egen martyrdyrkelse.

En særlig styrke ved bogen er, at forfatterne ikke blot er kapaciteter inden for deres felt, de er også gode formidlere. Bogen formår at mane til fortsat refleksion bl.a. ved at fremhæve nuancerne i de forudsætninger, som aktørerne handlede efter, hvad enten det drejede sig om visionerne for modstandens langsigtede mål eller forskelle i graden af den modstand, man fandt det legitimt at øve. At fremhæve sådanne nuancer er ikke det samme som at relativere de moralske spørgsmål, som aktørerne var stillet over for. Tværtimod skærper det blikket for, at forskellige valg har forskellige omkostninger – nogle mere voldsomme end andre. Det er den kendsgerning, det til stadighed synes nødvendigt at diskutere.

Lulu Anne Hansen

Frank Bøgh & Povl Rasmussen: *Buchenwald. Et studie i ondskab*. (Documentas, 2007). 294 s., 299 kr.

Frank Bøgh og Povl Rasmussens bog er en problematisk størrelse. Det skyldes til dels den manglende sammenhæng mellem titlen og bogens faktiske indhold. Bogens undertitel »Et studie i ondskab« vækker nemlig forventninger, der aldrig

bliver indfriet. Forfatterne gør således aldrig forsøg på at foretage et studie i den udefinerbare størrelse »ondskab«, der ellers angives at udgøre bogens ene omdrejningspunkt. Problemerne ved denne mangel vil vi vende tilbage til.

Det, der ligger i titlen, er naturligvis et forsøg på en sidestilling mellem kz-lejren Buchenwald og ondskaben, men også her kommer ambitionen om et egentligt studie til kort. Bogen er delt op i tre dele. For det første en del, der omhandler de historiske forudsætninger for Buchenwalds opståen og organisering. Den anden del omhandler lejrens indsatte med særligt fokus på behandlingen af jøderne og de grusomme medicinske eksperimenter, der fandt sted i lejren. Endelig omhandler bogens sidste del de næsten 2.000 danske politifolk, der efter tyskernes opløsning af politiet i september 1944 blev deporteret til lejren. Denne sidste del udgør næsten halvdelen af bogen.

Både på bogens omslag og i forlaget Documentas præsentation fremhæves det, hvorledes forfatterne har brugt fem år på at lave research til bogen. Ser man på bogens litteraturliste er den imidlertid beskeden, og der er få henvisninger til nyere litteratur om emnet. Heller ikke listen over arkivmaterialer er imponerende. De fem års research har således resulteret i fremskaffelsen af en trykt indberetning til det britiske parlament vedrørende Buchenwald-lejren, en Cd-rom udgivet af Gedenkstätte Buchenwald (den kan købes online), samt en central rapport udarbejdet af de to amerikanske militære efterforskere Egon Fleck og Edward Tenenbaum i 1945. Herudover rummer listen tre beretninger fra politihistorisk museum, der tilsyneladende er brugt til at supplere det allerede eksisterende trykte erindringsmateriale. Vi får endelig i forordet at vide, at forfatterne har foretaget en del uddybende interviews med tidligere politifolk, der

har opholdt sig i Buchenwald. Der synes således i højere grad at være tale om en sammenfatning end om etablering af ny viden. Det er der for så vidt ikke noget galt i, blot synes det ikke rimeligt at sælge bogen som et »studie« i emnet.

Et egentligt studie ville endvidere have forsøgt at forholde sig analytisk til emnet. Det ville fx indebære, at forfatterne i det mindste havde gjort et forsøg på at definere bogens ene genstandsområde, nemlig ondskaben. Det ville også rumme et forsøg på at forklare de relationer og handlinger, der afdækkes i lejren, eller som et minimum et forsøg på at forholde sig til de debatter, der netop har beskæftiget sig med den ufattelige menneskelige afstumpethed og brutalitet, der trivedes i lejrene. Sådanne tiltag findes der imidlertid ikke i bogen.

Det, der fylder mest i bogen, er de meget detaljerede beskrivelser af de overgreb, som fangerne i lejren var udsat for. Her lykkes balancegangen mellem på den ene side at vise, hvor privilegerede de danske fanger var sammenlignet med særligt de jødiske og russiske fanger, hvis overlevelseschancer var minimale, og på den anden side at holde fast i, at også for de danske fanger var angsten for, hvad der måtte ske, konstant overhængende. De meget detaljerede beskrivelser er, som forfatterne skriver, medtaget for at gøre »beskrivelsen af helvede på jorden komplet«. Det kan diskuteres, om det er nødvendigt med så mange detaljerede beskrivelser af uhyrlighederne, men forfatterne har muligvis ret i, at netop de mange detaljer kan bidrage til en forståelse af omfanget af overgrebene og den konstante angst, som fangerne var udsat for.

Forfatterne har netop sat sig for at mane til refleksion over »hvordan og under hvilke forudsætninger menneskelig grusomhed opstår og antager absurde former.« Skal der være tale om et seriøst bidrag til debatten, er det imidlertid

nødvendigt, at forfatterne benytter en fremstillingsform, der tillader læseren indsigt i, hvorfra den fremlagte viden stammer. En sådan dokumentation kan sagtens lade sig gøre uden at kompromittere den populære fremstillingsform. Det er fx ikke nok indledningsvis at angive, at fremstillingen »bygger på« erindringsmaterialet. Læseren efterlades her med et helt ubegribeligt noteapparat, der sjældent bruges til litteratur- og kildehenvisninger, men i stedet til at give oplysninger om aktørernes biografi o.l. Det er ganske enkelt ikke godt nok. Bogen mangler troværdighed, og, hvad værre er, den udgør en type litteratur, der i kraft af sin manglende troværdighed, kan skabe grobund for diverse revisionistiske tilgange til emnet.

Lad os afslutningsvis vende tilbage til spørgsmålet om ondskab. Der er ingen tvivl om, at det fangerne blev udsat for i Buchenwald og i de øvrige tyske kz-lejre udgør et højdepunkt i menneskelig afstumpethed og grusomhed. Det virker derfor umiddelbart sympatisk, at forfatterne med deres bog ønsker at diskutere, ikke blot hvordan almindelige mennesker under givne omstændigheder kan udvise en sådan adfærd, men også at vore idéer om den vestlige civilisations universelle værdier ikke kan betragtes som naturgivne. Her paralleliserer forfatterne til vore dages debatter om brugen af hemmelige fængsler og skandalerne omkring torturen og ydmygelseserne i det irakiske fængsel Abu Ghraib. Forfatterne fremhæver, hvordan der hele tiden foregår en genforhandling af vor forståelse af begreber som tortur og drab og dermed et skred i forhold til, hvad der accepteres som nødvendige tiltag i bl.a. kampen mod terror. Men forfatterne taler om ondskab som et absolut og universelt begreb, som de ikke på noget tidspunkt gør forsøg på at definere eller diskutere. Spørgsmålet er, om de ikke dermed gør sig til talerør for den type argumentation,

der muliggør de værdiskred, som de er kritiske overfor.

Lulu Anne Hansen

Sven Arvid Birkeland: *Taget af tyskerne. Danskere i 2. verdenskrig.* (Gyldendal, 2007). 589 s., 299 kr.

Taget af tyskerne dækker over en væsentlig bredere ambition, end titlen umiddelbart lader forstå. Sven Arvid Birkelands bog beskæftiger sig nemlig ikke alene med de modstandsfolk, der blev anholdt af Gestapo under besættelsen, men tager også deres bødler op. Endvidere handler bogen om de pårørende til begge grupper: Ægtefæller, børn, børnebørn.

Det er Birkelands ærinde at undersøge »sammenstødet mellem frihedskæmperne og Gestapo i forbindelse med arrestationerne og den dertilhørende tortur« (s. 9). Kernen i projektet er analysen af, hvordan mishandlinger og/eller KZ-ophold prægede og ødelagte mennesker for livet og lagde sig tungt om deres familiers liv. Der var ingen synderlig hjælp at hente, 1940'erne og de første årtier derefter var en tid uden krisehjælp fra psykologer. Diagnosen Post Traumatic Stress Disorder (PTSD) kom langt senere.

Bogen viser således, hvordan børn og børnebørn af modstandsfolk både arver et forbillede og undertiden en tung bagage af mareridt, druk og massive psykiske problemer. En søn af en modstandsmand udtrykker det således: »Den anden verdenskrig sluttede aldrig for min far og mor – og for mig er den ikke slut endnu«. Fænomenet kaldes »transgenerational traumevandring« og har ligeledes ramt nogle af familierne til henrettede Gestapofolk.

Sven Arvid Birkeland har gjort et forbilledligt stort stykke arbejde med at op-søge direkte implicerede og pårørende til både torturofre og bødler. Birkeland er egentlig læge med speciale i nyretrans-

plantationer, men har udført nærværende forskningsprojekt på Rehabiliterings- og Forskningscentret for Torturofre, RCT.

Birkelands bog bygger især på arkivmateriale og talrige samtaler. Interviewene er skrevet ud og er ukommenterede. Birkelands interviewteknik er ukritisk og virker sine steder ret ledende. Eftersom hensigten i første række ikke er at rekonstruere begivenhederne 65 år tilbage, men at belyse eftervirkningerne, er interviewformen ikke bogens største problem. Birkeland har evnet at få de interviewede til at tale om tunge og undertiden tabuiserede traumer, og der er mange knugende beretninger om ødelagte mennesker og dysfunktionelle familier. På disse felter giver bogen indsigt.

Taget af tyskerne påviser, at Gestapo undertiden arresterede pårørende til mistænkte, i enkelte tilfælde endda børn, og lod dem fungere som gidsler eller udsatte dem for mishandlinger. Et eksempel, hvor forfatteren i øvrigt mener at kunne lancere en ny tolkning, handler om faldskærmsagenten Jacob Jensen, der efter at være blevet taget i Århus i december 1943 gav Gestapo oplysninger, der medførte et meget stort antal anholdelser – ifølge Birkeland var forklaringen på Jensens meddelsomhed Gestapos fængsling af Jensens pårørende. De blev imidlertid først anholdt i slutningen af januar 1944, hvor Jensen for længst havde ladet munden løbe. Denne pointe skal ikke skygges for, at bogens eksempler på Gestapos vold og trusler mod fanger og deres familier demonstrerer det tyske politiske radikaliserende her i landet. Birkeland anslår, at omkring 2.000 ud af 12-16.000 arresterede blev tortureret.

Bogens grundlæggende problem er, at Birkeland desværre ikke holder sig til temaet torturofre, bødler, deres familier og efterkrigstraumerne. Et par eksempler: Bogen kommer omkring national-socialistisk kunst og skolepolitik, og på Rigsarkivet har Birkeland fundet et hid-

til uudnyttet dagbogsfragment skrevet af hustruen til indehaveren af det berygtede SS-tilholdssted cafe Tosca i det indre København, hvoraf et fyldigt uddrag er optrykt i kapitlet »Brudstykker af en gestapokones (sic) dagbog«. Det er interessant læsning – men hvad dagbogsuddraget egentlig skal i *Taget af tyskerne* er ikke klart. Også motivanalyser bevæger bogen sig ind på. Forfatteren forklarer fx danskeres optagelse i SS med, at en stor del af de frivillige var antikommunister, ikke nazister, mens andre blot fulgte regeringens accept af Frikorpset. Denne forklaringsmodel har for længe siden overskredet sidste salgsdato, for forskningen viser, at majoriteten af danske SS'ere kom fra et nazistisk miljø, der ikke lyttede til fjenderne i samlingsregeringen. Det er ikke de eneste steder, hvor bogen ikke er up to date med forskningens stade.

Pirrer bogens arkivalske kilder læserens nysgerrighed, er der ingen hjælp af hente, for man leder forgæves efter præcise notehenvisninger til det utrykte kildemateriale. Tilsvarende er kun noget af sekundærlitteraturen til nogle af bogens kapitler anført (Derimod er en af de sparsomme noter brugt på at fortælle om Bonnie og Clyde!). Selve litteraturanvendelsen virker undertiden ukritisk og tilfældig. Når Birkeland anslår, at Gestapo »formentlig« anholdt 12-16.000 danskere, kunne han have trukket på en kildebaseret opgørelse i John T. Lauridsens artikel »Werner Best og den tyske sabotagebekæmpelse i Danmark 1942-45« (I antologien *Samarbejde og sabotage – seks mænd* 1940-45. 2006). På grundlag af samtidigt tysk materiale når Lauridsen frem til et samlet antal anholdte på knap 10.000 i perioden 15. september 1943 til 1. april 1945.

Taget af tyskerne lider under sin generelle mangel på systematik. Flere temaer går igen over de godt 500 sider, uden at det bliver tydeligt for læseren, hvorfor

de ikke er behandlet mere stringent – jævnfør dagbogsuddraget fra »gestapokonen« virker det som om, forfatteren har ladet sig styre alt for meget af sine fund i arkiverne.

I betragtning af forfatterens ihærdighed, ambitionsniveau og lægevidenskabelige skoling er bogens mangler en gåde. Især fordi der ikke er tale om et populærvideenskabeligt værk, når bogen trækker på stor research i arkiver, på traumeforskning og fx indledningsvist gør rede for sin metodiske tilgang.

Birkelands projekt er sympatisk, han viser modstandskampens omkostninger for både de direkte implicerede og for deres pårørende. Det er godt, at dét tema tages op. Desværre er *Taget af tyskerne* en højst ujævn udgivelse, der havde haft godt af mere stram redaktion, mere målrettet fokus og færre udflugter.

Henrik Lundtofte

Jens Andersen: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940-45*. (Statens Forsvarshistoriske Museum og Museumscenter Hanstholm, 2007). 424 s., 348 kr.

Da Tyskland den 9. april 1940 invaderede Danmark, overtog det foruden territoriet en intakt infrastruktur, ligesom produktionsapparatet og den danske arbejdsstyrke de facto kom til at medvirke i den tyske krigsindsats. I vid udstrækning overtog Wehrmacht efterhånden alt dansk krigsmateriel, med de den 29. august 1943 sænkede skibe som en bemærkelsesværdig undtagelse, og der skete uden nævneværdige protester fra regeringshold rekruttering til såvel Waffen-SS som til tyske industriforetagender. Dermed påtog landet sig i realiteten en semi-aktiv rolle i Den Anden Verdenskrig, som siden er blevet genstand for intens historisk granskning.

Jens Andersens bog er et godt bidrag til denne dybdeboring i Danmarks mere

eller mindre frivillige medvirken i den tyske krigsindsats. Med afdækning og anvendelse af et omfattende kildemateriale beskriver han, hvorledes dansk landområde indgik i det samlede tyske Europa-invasionsforsvar, såvel som det fremskudte luftforsvar, og kom til at udgøre den nødvendige trædesten for forbindelsen mellem kontinentet og Norge.

Bogen følger krigens generelle forløb i Europa, den atomiserede, kaotiske beslutningsvej i det Hitler-centriske tyske bureaukrati, den tyske værnslivalitet og de civil-militære stridigheder mellem tyske myndigheder i Danmark såvel som disses samarbejde med danske partnere. De trufne beslutningers konsekvenser følges minutøst ned til – måske rigeligt – ubetydelige niveauer. Om end denne detaljerigdom kan forekomme voldsom,

er det dog derigennem, at Andersen skaffer et fint belæg for sine påstande.

Jens Andersens værk er en grundig indføring i Danmarks militærgeografi og dens betydning for evt. fjendtligsindede magter, i dette tilfælde Tyskland. Disse forhold har været gældende før såvel som de har været det siden. Skulle man nævne et par eksempler, er det nærliggende at pege på de tyske overvejelser om Danmarks stilling forud for Første Verdenskrig og Warszawa-pagtens strategiske overvejelser under Den Kolde Krig, som gennem de seneste år er blevet stedse mere tydelige for os i Vesten.

Bogen er et fagligt solidt funderet værk, hvor ikke kun substansen men også terminologien, hvoraf en del i øvrigt består af uoversatte tyske termer, er glædeligt præcis.

Kjeld Galster

DEN KOLDE KRIG

Lars Hedegaard (red.): *Kampen om Den Kolde Krig. Festskrift til Bent Jensen*. (Gyldendal, 2008). 400 s., 299 kr.

Historikeren Bent Jensen har mindst to ansigter. For det første den fine, kildekritiske historiker, der fx med stor præcision pillede alle venstreorienterede forestillinger om en skrupelløs pengemagt som forklaring på både påskekrise og bankkrak i årene efter den bolsjevikiske revolution fra hinanden i en artikel, som hyppigt bruges som eksemplarisk tekst i metodeundervisning. For det andet den iltre, moraliserende anti-kommunistiske historiker, der sprang ud for den større offentlighed med bogen om »stalinismens fascination« (1984) og siden har manifesteret sig i talrige debatter (der ofte bliver til polemikker), men også i grundige monografier om kommunismens væsen, om medløbere og andre

nyttige idioter i Danmark og bredere om Danmark i den kolde krig og i mindre grad om den kolde krig i Danmark. Det er denne engagerede historiker og intellektuelle, der er bedst kendt af offentligheden – af hans fjender (og ordet er valgt med omhu) som »Sorte Bent« og af hans venner som »den betydeligste danske historiker af sin generation«, for at citere fra dette festskrift.

Langt mere end det normalt er tilfældet med festskrifter, er dette optaget af sin hovedperson, hvis indsats hyldes eksplicit af mange af bidragsyderne, mens hele to artikler – af Jørgen Granum-Jensen og Mikael Jalving – udelukkende fokuserer på Bent Jensen. Det sker generelt i variationer af fortællingen om den ædle ridder, der må gå så meget igennem, før han endelig står sejrrig på valpladsen – med den beske krølle, at de besejrede gør, hvad de kan for at fratage ridder Jensen

sejrens søde frugter. Selv om det er rigtigt, at Jensen ofte er blevet lagt for had, er historien om den forfulgte og undertrykte historiker langt hen en myte, som fx Erik Kulavig anførte i sin anmeldelse af festskriftet i Berlingske Tidende – og som Bent Jensen da også selv har slået fast ved flere lejligheder. Og vil jeg så tilføje: historien og dens fortællere er nøjagtig lige så enøjede som dem, der pr refleks afviser enhver analyse, når forfatteren er »Sorte Bent«.

Bortset fra hovedpersonens markante tilstedeværelse er festskriftet karakteriseret med at fokusere primært på to temaer. Det ene er naturligvis – Bent Jensen var jo professor i russisk historie – moderne russisk/sovjetisk historie. Hovedvægten er stalinismens periode, og bogen byder på spændende grundforskning i Michael Kaznelsons artikel om deportation af »afkulakiserede bønder« og i Camilla Schultz' og Kim Frederichsens artikler om hungersnød i begyndelsen af 1930'erne og umiddelbart efter 2. verdenskrig, mens erhvervshistoriker Kurt Jacobsen holder en veloplagt fridag i en analyse af et Lenin-maleri af Isak Brodskij (godt hjulpet af kunsthistorikeren Kirsten Algreen-Ussing).

Det er dog bogens andet tema, der dominerer. Det drejer om den kamp om den kolde krig, som titlen henviser til. Denne del af bogen består først og fremmest af artikler, der sætter endog meget kritisk fokus på DIIS-udredningen om den kolde krig. Meget er velkendt fra mediedebatten. Militærfolk som Kjeld Hillingsø og John E. Andersens kritik af udredningens analyse af koldkrigens snævert militære aspekter er mere end tankevækkende – selv om man naturligvis ikke skal glemme sin kildekritiske

børnelærdom og huske på, at de også er repræsentanter for militærets institutionelle interesser. Efter læsningen af de kritiske indlæg er det også hævet over al tvivl, at DIIS valgte en meget snæver og politisk tonedøv læsning af sit kommissorium.

DIIS-udredningen er dog ikke bidragsydernes eneste fjende. Redaktør Lars Hedegaard og Jens Gregersen retter tungt skyts mod det embedsværk, der efter deres opfattelse fortsat gør alt for at forhindre ubekvemme sandheder i at komme frem. Henrik Gade Jensens oversigtsartikel om, hvordan man gennem udstrakt arkivadgang i USA har kunnet demonstrere, hvor udbredt sympatien for (og ofte aktiv støtte til) Sovjetunionen var i USA, kan i denne sammenhæng bedst læses som endnu en opfordring til at lette arkivadgangen herhjemme.

Ved siden af justitsministeriets embedsmænd er en anden hovedperson journalisten Jørgen Dragsdahl. Hele sagen omkring Jørgen Dragsdahls iflg. PET-dokumenter tætte forhold til KGB (som Bent Jensen omtalte i en kronik i Jyllands-Posten fra januar 2007, og som førte til hård kritik af Jensen for at citere klausuleret materiale) behandles af Hedegaard og mere indgående af Jakob Andersen. Det må siges, at hvis det lykkes at bevise, at Dragsdahl var aktiv sovjetisk agent, videre at dette lå til grund for hans sikkerhedspolitiske engagement, og endelig at han var hovedmanden bag det alternative sikkerhedspolitiske flertal i 1980'erne, ja så må historiebøgerne skrives om. Det skal dog tilføjes, at de nationale revisionister fortsat er langt fra at dokumentere denne kæde overbevisende.

Nils Arne Sørensen

Bidragydere til Historie 2008,2

Elly Andersen, cand.mag., indehaver af Center for Tingskultur, Adelgade 119 b, 5400 Bogense.

Lars Schädler Andersen, post.doc.stipendiat, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Lars Bisgaard, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet Odense.

Bodil Bjerring, ekstern lektor, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Christen Bonde, tekstforfatter, cand.mag., Sliema, Malta.

Torsten Daun, fil.mag., Ekmansgatan 6, 621 46 Visby, Sverige.

Kjeld Galster, major, ph.d. og M.A.

Karen Gram-Skjoldager, ph.d. studerende, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Lulu Anne Hansen, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Stefan Knudsen, fuldmægtig, cand.mag., Det internationale Kontor, Syddansk Universitet.

Christian Kvium, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Henrik Lundtofte, cand.mag., leder af Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45, Esbjerg.

Birgit Løgstrup, dr. phil., forh. Publikumschef og arkivar, Postgaardsvej 11, 9260 Gistrup.

Jens Rasmussen, hospitalspræst, ph.d., Jakob Knudsens Vej 15, 5210 Odense NV.

Gerret Liebing Schlaber, arkivar, ph.d., Studieafdelingen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.

Nils Arne Sørensen, lektor, lic. phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet Odense.

Jakob Ørnbjerg, ph.d.-studerende, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linjer og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linjer. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste. Indsendte artikelmanuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en relevant »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførselstegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jepsen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelsessektionen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Gutnaltningets opløsning efter det svenska övertagandet 1645	1
<i>Af Torsten Daun</i>	
Dyd og nødvendighed	41
<i>Af Karen Gram-Skjoldager</i>	
Nærvær, fravær og historisk erkendelse ..	81
<i>Af Christian Kvium</i>	

Review-artikler

Anmeldelse af <i>Uden omsvøb</i> .	
<i>Portræt af Bodil Koch</i>	109
<i>Af Bodil Bjerring</i>	
Flygtningepolitik under lup.	
Et anmelderessay	114
<i>Af Christian Bonde</i>	
Anmeldelser	121
Bidragydere til Historie 2008, 2	151